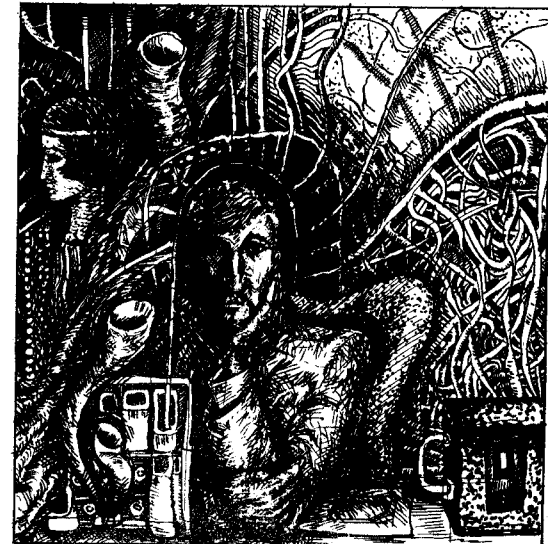

АЛЕКСАНДР БЕЛЯЕВ

ЖАҲОНГИР

ИЛМИЙ-ФАНАСТИК
РОМАН

БИРИНЧИ ҚИСМ

I. НАПОЛЕОНЛИККА НОМЗОД

— Кўйлагимга сув сачратяпсиз, Штирнер! Эшкак эшишни билмас экансиз.

— Мана шу-да! Хотинлар қайиқда сайрга чиқишдан олдин оддий сув ҳам доғ қолдирадиган матодан кўйлак кийиб олишади.

— Бу гапни Жером-Жеромдан, унинг «Қайиқдаги уч киши» ҳикоясидан олгансиз, тўғрими?

— Жуда билагонсиз, хоним. Бу нарсани Жером мендан кўра олдинроқ пайкаган бўлса, айб менда эмас. Қайиқда тўрт киши эмас, беш киши ўтирганда ҳам ҳеч нарса ўзгармайди.

— Биз фақат тўрт кишимиз,— деди скамейкада ўтирган Эмма Фит.

— Тилла сочли маликам,— жавоб берди Штирнер,— Жеромнинг қайиғидаги тўртинчи йўловчи кучук эди. Бизнинг қайиғимиздаги биринчи йўловчи эса менинг кучугим Фальк...

— Нега энди биринчи бўларкан?

— Чунки у бениҳоя заковатли. Фальк! Фит хонимнинг рўмолчасини олиб бер, кўрмаяпсанми, ерда ётибди?

Фальк, оппоқ чиройли исковуч, сакраб туриб рўмолчани келтириб берди.

Ҳаммалари кулиб юборишди.

— Кўрдингизми! — деди Штирнер мамнуният билан.— Глюк хоним, менга турмушга чиқинг! Икковимиз кучуклар ўйнайдиган сайёр цирк очамиз. Мен масхарабозларнинг сариқ ясама сочини кийиб олиб, кучукларни бошлаб ўйнатаман, сиз эса кассада ўтирасиз. Бир тасаввур қилиб кўринг-а: одамлар ёпирилиб келиб турибди, бу ёқда кучуклар ўйнаб ётади, кассада эса жарақ-жарақ пул... Томоша тугаганидан кейин вафодор тўрт оёқли дўстларимиз билан бирга базми жамшид қиламиз. А? Зўр-а? Ҳарҳолда Карл Готлибнинг қўлида ишлаб юргандан кўра яхши-да.

— Илтифотингиз учун раҳмат, лекин мен бунақа саёқ турмуш кечиролмайман.

— Ҳм... Шунча бойлигингиз билан мен сизга бас келолмайман-да, а?

— Қанақа бойлик?— ҳайрон бўлиб сўради Эльза Глюк.

— Нега ажабланыпсиз! Худди ўз бойлигингизни билмайдигандай гапирасиз-а. Тициан чизган Венераникига ўхшаш ажойиб сочларингиз... Табиий ранги шунақа-ку ўзи, а? Жаҳлингиз чиқмасин, биламан, ранги табиий. Тициан чизган аёллар эса

сочларини махсус моддага бўяшар экан. Ҳатто ўша модданинг рецепти ҳам сақланиб қолган, дейишади. Мана, кўрдингизми, Тицианга илҳом берган не-не гўзаллар ҳам она табиат сизга рецептсиз инъом этган нарсани сунъий тарзда яратишар экан... Осмондай мовий кўзларингиз-чи? Уларга ҳам бўёқ тегмаганига юз фоиз ишонаман...

— Қўйинг-э..

— Тишларингиз эса нақ дурнинг ўзи.

— Бу ёғи кетаваради — ақиқ лаблар дейсиз, шунақами? Гўё одамови банкирнинг секретари эмасу тилла магазинда ишлайдиган заргарга ўхшайсиз-а. Бўлмаса мен ҳам мана шу заргарона хушодадингизга яраша жавоб қиламан! Чўзинчоқ юзингиз, узун бурнингиз, узун сочларингиз, узун қўлларингиз, мабодо, сунъий эмасми?

— Нима, сиз думалоқ нарсаларни яхши кўрасизми? Отто Зауерникидай думалоқ юз, думалоқ кўзлар, аҳтимол, ўн йиллардан кейин тарвуздай келадиган олтинларга эга бўлсангиз, шундайми?

— Жудаям беор экансиз,— деди Эльза Глюк қизариб-бўзариб.

— Қўйинг, бировнинг чўнтагидаги ақчани санаманг,— сўз қотди Готлибнинг юрисконсулти Зауер. Унга Штирнернинг Эльзага қилган муомаласи ёқмаган, бинобарин, ботаётган қуёш нурида қизғиш рангга бўялган дарёда, қайиқда ўтириб индамай эшкак эшиб борарди.

Штирнер қалтис ҳазил қилиб қўйганини англаб, энди жиддий оҳангда гапира бошлади:

— Кечирасиз, ҳеч кимни хафа қилиш ниятим йўқ. Шунчаки, севгида ҳам ҳамма соҳада бўлгани каби яшаш учун кураш қонуни мавжуд демоқчиман, холос. Ким зўр бўлса, ўша ғалаба қозонади. Эркак буғулар ҳам урғочисини деб ўлгунича бир-бири билан олишади. Зўр чиққани урғочисига эгалик қилади. Жамиятимизда-чи? Ким зўр? Бойлиги бор одам зўр. Айтинг-чи, хоним,— Штирнер Эльзага мурожаат қилди,— мен ҳам анави Крез, йўқ, ундан ҳам бадавлатроқ,— ҳурматли Карл Готлибга ўхшаганимда,— аёлларга менинг юзим кўпам чўзинчоқ кўринмаган бўлармиди?

— Баттар бўларди,— кулиб жавоб берди Эльза.

— Э! — деди норози оҳангда Штирнер.— Сиз шу ҳуснингиз билан манман деган Готлибларни чертиб-чертиб танлаб олишингиз мумкин. Шунинг учун шунақа деяпсиз. Аммо бизга ўхшаган оддий секретарлар, тўкин дастурхонга тикилиб сўлагини оқизиб ўтирадиган, бировларнинг маишатини кузатиб, ўзи нон-ушоққа зор бўлган нотапонлар нима қилади?

— Қаёқдаги гапларни гапирасиз-а, Штирнер! — деди Фит.

— Уэр, бундан кейин аҳтиёт бўлиб гапираман... Софдиллик,— давом этди Штирнер,— тепамизда турганлар фойдаланадиган бизнинг иллатимиздир. Гейне: «Софдиллик — ажойиб нарса, агар атрофдагиларнинг ҳаммаси софдил бўлса-ю, фақат бир

ўзим уларнинг орасида қаллоб бўлсам»,— деган экан. Модомики, атрофдагиларнинг ҳаммаси,— бу ерда ўтирганлар бундан мустасно,— ёппасига қаллоб экан, бахтга эришмоқ учун,— шундай деб, у Эльза Глюкка¹ маънодор қараб қўйди,— шу даражада бошқа қаллобларнинг ҳаммаси олижаноб кишилар бўлиб туюлсин.

— Нима бало, Штирнер, бугун чап ёнингиз билан турганмисиз? — яна гапга аралашди Отто Зауер.— Ҳазилларингизнинг таги зил бўлиб кетяпти.

— Шунақами? — деди Штирнер беихтиёр ва бошини хам қилиб, индамай қолди. Бир зумда юзига кексалик ифодаси инди. Пешонасига чуқур ажин тортилди. У гўё қандайдир қийин муаммони ҳал қилаётгандай оғир ўйга ботди. Фальк бир оёғини унинг тиззасига қўйиб, юзига қаттиқ тикилиб турарди.

Эшкаклар Штирнернинг қўлида ҳаракатсиз қотган, ундан томаётган сув томчилари шафақ яллиғида қонга ўхшаб кўринарди.

Эльза Глюк Штирнернинг ногоҳ сўлғинлашиб қолган чехрасини кўриб, бир сесканиб кетди ва худди кўмак сўрагандай Зауерга қаради.

Кутилмаганда Штирнер эшкакларни қўйиб юбориб, хахолаб кула бошлади.

— Менга қаранг, Эльза хоним, бирданига ер юзидаги энг қудратли одамга айланиб қолсам нима дейсиз? Бир оғиз сўзимга, биттагина ишорамга ҳамма худди Фалькдай сўзсиз итоат этса, а?.. Фальк! Опке! — буйруқ қилди Штирнер сувга хипчинни улоқтириб. Фальк шу заҳотиёқ қайиқдан ўзини сувга отди.— Мана шунақа! Бутун ер юзига ҳукмдор бўлганимдами?

— Биласизми, Штирнер,— деди Эльза,— юзингиздан ёш кўринасизу, лекин юз тузилишингиз худди алмисоқдан қолгандай туюлади одамга. Бунақа башаралар оила альбомларидаги суратларда кўпроқ учрайди. Уларни кўрсатиб, одатда: «Мана бу бобомнинг ёшлиғи» деб қўйишади. Сиз ҳам ўша «бобомнинг ёшлиғи»га ўхшаб кетасиз. Йўқ, сиздан мутлақо Наполеон чиқмайди. Чиқса ҳам биржа доирасидаги митти Наполеон чиқади, холос.

— Ҳали шунақами? У ҳолда мен сизни тожу тахтдан, саройдан, олтин файтону гавҳар маржонлардан, жамики маҳраму чўриларингиздан маҳрум этаман. Мурувватимдан бенасиб бўласиз. Шунинг билан, мен сизни мутлақо севмайман. Азбаройи илтифотингизга муяссар бўлмоқ учун ўрта аср рицарларига ўхшаб ўзимни юз балога урмоқчи ҳам эмасман. Мутлақо! Сиз мен учун фақат ютуқларимнинг бир ўлчовигинасиз. Гапнинг пўскаллasi шу!

— Начора! Энди балки эшкакларга зўр берарсиз? Уйга қайтиш керак.

Штирнер қайиққа шалаббо бўлиб кетган Фалькни тортиб

олди. Кучук бир силкинган эди, ҳаммага сув сачради. Глюк билан Фит қичқилиб юборишди.

— Кўйлақларингиз расво бўлди,— деб кесатди Штирнер эшкакларни қўлига оларкан.

Қайиқ оқим бўйлаб тез сузиб кетди. Октоб ўрмон ортига беркинди. Дарёнинг юқори томони тилладай ярқирай, қайиқ атрофларига эса кўкимтир кўланка тушган эди. Зах ҳиди димоққа уриларди. Эмма елкасига жун рўмолини ташлаб олди.

Ҳамма сукутда эди. Дарё сокин оқарди. Аҳён-аҳён майда балиқчалар ойнадай сув сатҳидан отилиб чиқарди-да, тангаларини бир ярқиратиб, яна шўнғиб кетарди.

— Мен сизни бу қадар шухратпараст деб ўйламаган эдим,— деди Зауер жимликни бузиб.— Шунчалик экан, илмий мартабани ташлаб, Готлибнинг бизга ўхшаган одми хизматчилари сафига ўтишга сизни нима мажбур қилди? Агар янглишмасам, сиз мияни ўрганиш бўйича анчагина ишлар қилгансиз, ҳатто муваффақиятли тажрибалар ўтказганингиз ҳақида газеталарда бир қанча мақолалар ўқиганман... Сиз шуғулланган фаннинг номи нима эди? Рефлексологиями?

— Бу фаннинг нималигига менинг ҳам унчалик ақлим етмайди,— деди Эльза.

— Муҳтарам жаноблар ва муҳтарама хонимлар! — деб гап бошлади Штирнер худди олий мартабали кишиларга лекция ўқиётгандай.— Рефлексология, бу — инсоннинг ва умуман, ҳар қандай тирик мавжудотнинг ташқи муҳит таъсирига акс жавобини ўрганадиган, шунингдек, умуман, тирик мавжудот билан ташқи муҳит ўртасидаги барча муносабатларни ўз ичига олган фандир. Тушунарлими?

— Сираям тушунмадим! — деди Эльза.

— Бўлмаса, соддароқ қилиб тушунтиришга ҳаракат қиламан. Рефлекс, бу — организмнинг бир нуқтасида юз берган қўзғалишни марказ, яъни мия орқали баданнинг иккинчи бир нуқтасига етказилишидан иборат. Ташқаридан бўладиган ҳар қандай таъсир сезиш органлари орқали мияда рефлекс уйғотиб, баданнинг у ёки бу органларини ҳаракатга келтиради, бошқача қилиб айтганда, реакция қўзғайди. Бола қўлини оловга чўзади. Олов куйдиради. Оловнинг терига кўрсатган бу таъсири нерв орқали мияга етиб боради, миядан эса дарҳол қўлга акс жавоб келади: бола қўлини оловдан тортади. Олов тушунчаси болада оғриқ тушунчаси билан боғланиб кетади. Бинобарин, ҳар гал оловни кўрганида бола кўрқиб, қўлини тортиброқ туради. Бу ҳодиса илмий тилда шартли рефлекс, деб аталади. Бошқа, мураккаброқ мисол келтираман. Сиз кучукка овқат берасиз, ҳар гал у овқатланаётган пайтда тепасида сивизга чалиб турасиз. Овқат вақтида кучукнинг оғзидан сўлакайи оқади. Орадан бирор муддат ўтгач, сивизга садоси кучукнинг онгида таъм сезгиси билан чамбарчас боғланиб кетгандан кейин, сивизга чалишингиз билан ўз-ўзидан кучукнинг сўлакайи оқиб тушаверади. Шартли рефлекс, дейишади бунини! Қизиғи шундаки, инсоннинг бурч, садо-

¹ Немисчасига «глюк» — бахт дегани.

қат, мажбурият, виждон каби энг «муқаддас» туйғулари ҳам худди кучукнинг сўлакайидай шартли рефлексдан иборат. Бундай рефлексларнинг пайдо бўлиш жараёни мураккаброқ, аммо моҳияти ўша-ўша. Шу жиҳатдан қараганда, ростини айтсам, ҳалиги юксак фазилатларга кўпам эътиқодим йўқ. Назаримда, ана шу сўлакайнамо ҳислатлардан кимлардир манфаатдорга ўхшаб туюлади баъзан, кимдир дин, ахлоқ, бурч, виждон сивизғасини чалади-ю, биз эса аҳмоқ бўлиб сўлакайимизни оқизиб ўтирамиз. Бу кўҳна туйғулардан воз кечиб, эски ахлоқ нағмасига ўйнашни бас қилиш вақти етмадимикин?

Зауер гапни бошқа ёққа буриш учун яна Штирнердан нима учун олимликни ташлаб кетганини сўради.

— Шунақа нарсаларни биласизки, Штирнер,— деди у.— Эҳтимол илм оламида тезроқ ном чиқариб, машҳур бўлиб кетармидингиз.

— Олимликдан воз кечганимнинг сабаби бор, муҳтарам Зауер,— жавоб берди Штирнер кўзларида муғамбирона ифода билан.— Мен мингга яқин одамнинг миясини ёриб кўрганман, лекин ишонасизми, бирортасида ҳам ақл деган нарсага дуч келганим йўқ. Шундан кейин мияни чиройли қилиб қовурсагина дуруст бўлар экан, деган хулосага келганман.

— Яна алжияпсиз!— Фитнинг овози эшитилди орқадан.

— Узр, узр! Лекин ишонтириб айтаманки, бизнинг Готлиб одам гўштини истеъмол қилмайди. Лекин мажозий маънода, ҳа-ҳа! Масалан, у эртага эрталаб банкирлар «Тёпфер ва К⁰» уйини амлаламай ютилишини сезиб турибман. Ўрта аср ҳукмдорлари илм билан бемалол шуғулланишган, чунки уларнинг қорни тўқ, усти бут бўлган, демоқчиман-да. Энди эса... мана мен билан Зауер банкирнинг оддий хизматчиларимиз, холос, ҳатто сиз ҳам, муҳтарама хоним, унинг машинисткаси ва стенографисткаси бўла туриб, унча-мунча фан докторидан кўпроқ маош оласиз. Кўриб турибсизки, ҳаммасини очиқ-ойдин гапиряпман. Инсониятнинг бахт-саодати деб ёвғон ошни афзал кўрган одам ёлғиз мен эмас бу дунёда. Тагин ким билади дейсиз? Мактабда бизга, тўғри чизиқ — икки нукта орасидаги энг қисқа масофа, деб ўргатишарди. Аммо бу ҳисоб-китоб — ғирт мавҳумотдан иборат. Ҳаётда тўғри чизиқлар бўлмайди... Мана етиб келдик! Энди,— Эмма Фитга мурожаат қилди у,— қўлингизни беринг ва станциягача кузатиб қўйишга рухсат этинг.

Штирнер билан Фит олдинроқ кетишди.

Зауер прокатга олинган қайиқ ҳақини тўлади-да, Эльзани қўлтиғидан олиб, темир йўл станцияси томон жўнади.

Қоронғи тушди. Осмонда юлдузлар жимирлай бошлади. Йўл кимсасиз эди.

— Ҳавонинг авзойи бузилапти, ёмғир ёғадиганга ўхшайди...— деди Зауер.

— Ҳа, бир амаллаб етиб оламиз,— жавоб берди Эльза.

— Бугунги сайрдан хурсандмисиз, Эльза?

— Исминини сал бетакаллуфроқ тилга олмадингизми? — де-

ди кулиб Эльза ва Зауерни гапиртиришга қўймай, ўзи давом этди:— Ўзингизни оқламай қўя қолинг. Анави вайсақи Штирнер бўлмаганида янаям хурсанд бўлардим. Шунақаям қуруқ бўладими одам! Қақиллайвериб қулоқ-мияни еворди-я. Тагин нуқул осмондан келади!

— Ҳа, сергаплика сергап,— деди Зауер хаёл сурганча.— Аммо-лекин, Эльза, у вайсақидан эҳтиётроқ бўлишни маслаҳат берардим.

Эльза Зауерга таажжубланиб қаради.

— Бирор эҳтиётсизлик қилдимми?— шундай деб, у қаҳ-қаҳ отиб кулди.— Йўқ, Отто, сиз шунчаки рашк қиялпсиз. Лекин рашк қилишга барвақтроқ эмасмикин? Ҳали сизга ваъда берганим йўқ. Айнаб қолишим ҳам мумкин.

— Қўйинг, қалтис ҳазил қилманг... Ҳали уни вайсақи дедингиз. Вайсақилиги тўғри, лекин эс-ҳуши жойида. Виждон ва эгри чизиқ ҳақидаги гапларини эшитдингизми? Бу жуда хатарли фалсафа. Ростини айтсам, ундан қўрқаман, сизни ва қариямиз Готлибни ўйлаб хавотирланаман. У вайсақининг гаплари бежиз эмас. Сўзларида жон бор. Нималарни ўйлапти у? Мабодо бирор даҳшатли ишни қилиб қўйганида ҳам сира таажжубланмайман...

Эльза Штирнернинг бирдан қарилик ифодаси инган, ботаётган қуёшнинг қизғиш нурлари ёритиб турган ўйчан чеҳрасини кўз олдида келтириб, эти сесканиб кетди. Беихтиёр Зауернинг билакларини маҳкам қисди.

— Готлибнинг ичига кириб олганини айтмайсизми! У Штирнерни бир қадам ҳам ёнидан нари силжитмайди, уйига кўчириб опкеволди... Кечқурунлари Штирнер ўргатилган кучуклари билан чолни овутиб ўтиради...

— Лекин тан бериш керак, Отто, кучуклари ҳақиқатан ҳам зўр.

— Мен бунинкор этмайман. Унинг кучуклари ҳар қандай ўргатилган ҳайвонлардан устун туради. Айниқса Фальк дегани.

— Қора кўппаги-чи,— деди Эльза,— санашни билади, алфавитдаги ҳамма ҳарфларни танийди, унинг ҳар қандай буйруғини сўзсиз тушунади. Баъзан ўйласам, юрагим орқамга тортиб кетади...

— Ҳа, кўппак ростдан ҳам бало. Эҳтимол, Штирнер ниҳоятда ақлли ва талантлидир. Лекин ёвуз талант икки баравар хатарлироқ бўлади.— Шундай деб, Зауер Эльзага маънодор қараб қўйди.

— Мендан хавотир олманг, Отто. Менга унинг сеҳри мутлақо таъсир қилмайди. Шу пайтгача у менга бефарқ қарарди. Аммо бугун, юзига қараб туриб... Нима дейишимни ҳам билмайман... Эҳтимол, биз ноҳақдирмиз. Вой, нима у?..

Қоронғилик қаъридан Фальк шовқинсиз чиқиб келиб, Эльзанинг этагидан тишлади-да, ғингшиб олдинга тортқилай бошлади.

Зауернинг жаҳли чиқиб, итни ҳайдашга тушди. Унинг бу ишидан Эльза кулиб юборди.

— Жуда иримчи бўлиб кетяпсиз, Отто. Штирнер бизни чақир-иш учун Фалькни юборган бўлса керак.

II. ПОЕЗД ТАГИДА

Кабинет эшиги очилиб, шахсий секретари Людвиг Штирнер ҳамроҳлигида банкир Карл Готлиб кўринди.

Деворлари яхлит ойнадан ишланган хонани чароғон этган қуёш нури Карл Готлибнинг тилла кўзойнагида ярқирарди. Банкир кўзларини қисганча кулимсираб турарди. Олтмишларга бориб қолган бўлишига қарамай, нақш олмадай ёноқлари, оппоқ юзини кўрган одам уни шунча ёшга кирган деб асло ўйла-масди. Соқоли яхшилаб қиртишланган, қимматбаҳо совун, хуш-бўй сигара ва атир ҳиди анқиб турган, ҳамиша қувноқ, мамнун ва серҳаракат Готлибнинг бутун қиёфасида ўзига тўқ одамларга ҳос бир тароват ёғилиб турарди.

— Хўш, кечаги сайр қалай бўлди? — сўради у Глюк, Фит ва Зауернинг қўлини навбат билан қисаркан. — Дурустми? Балиқ тутдингларми? Лекин ҳаво ажойиб бўлди-да, а? Илтимос, Зауер, мана бу телеграммаларни жўнатиб юборинг. Биржа бюллетени келдими? Бугун долларнинг курси қанақа? Хўш... Хўш... Пахта акциялари-чи? Баланс денг? Жуда соз! «Тёпфер ва К°» банкир-лар уйининг мана бу векселларини рад этинг. Ортиқ ён босол-майман. Бугун жуда очилиб кетибсиз, Фит хоним... Сиз нега бунча хаёл суриб қолдингиз, Глюк хоним? Ҳе-ҳе!

Шундай деб, у бармоғи билан йўлга пўпса қилди.

— Ҳа-а, сезиб турибман. Баҳорнинг таъсири-да бу. Ҳа-ҳа!

У қора суюртугининг ёқасига қистирилган бинафша боғла-мини тўғрилаб, соатига қаради.

— Ҳозир соат ўн. Поезд ўну қирқ бешда жўнайди. Мен кетяп-ман, соат иккидан ўн беш минут ўтганда шу ерда бўламан. За-водни қабул қилиб олишим керак. Штирнер икковимиз расмий томонларини бирпасда тўғрилаймиз. Ўзиям кўп ўтириб қолдим, бир оз шамоллаб ҳам келаман. Машина тайёрма? Кетдик, Штир-нер!

Банкир Готлиб енгил қадам ташлаб чиқиб кетди, эшик орти-дан овози эшитилди:

— Қаёқдасиз, Штирнер?

— Ҳозир! — Штирнер ён хонага кириб кучукларини чақир-ди: — Фальк! Брут!

Унинг истиқболига сайрда бирга бўлган исковуч билан Брут исмли туси йўлбарсниқига ўхшаган улкан дог чопиб чиқди.

Штирнер Глюкнинг ёнидан ўта туриб, сал энгашди-да, ку-лимсираб сўради:

— Ҳалиям ҳал қилганингиз йўқми?

— Нимани?

— Менга турмушга чиқиш масаласини...

У хахолаб кулганча, кучукларни эргаштириб хўжайиннинг орқасидан югурди.

Эльзанинг қовоғи уйилди. Стол ортида ўтирган Зауер бир нималар деб тўнғиллади.

Дераза ортидан машина овози эшитилди.

Хонага сукунат чўкди. Фит индамай машинкасини чиқилла-тар, Зауер эса асабийлик билан аллақандай қоғозларни титки-ларди.

— Итбоқар! — деди у яна тўнғиллаб.

— Нималар деяпсиз? — сўз қотди Глюк.

— Нуқул итлари билан ўралашгани ўралашган, — деди Зауер куюниб. — Сира тоқатим йўқ бу иккиюзламачи жанобга! Қарздорларга нисбатан қаттиққўллигини назарда тутиб бўлса керак, кеча Готлибни сал бўлмаса одамхўрга чиқариб қўювди, бугун эса кўрдингларми? Хўжайиннинг товонини ялашга тайёр. Кўзларига худди Фалькка ўхшаб тикилади! Кучукларини бе-корга олиб кетди деб ўйлайсизларми? Табиат қўйнида чолни зе-риктирмаслик учун олиб кетди...

— Жуда кекчи бўлиб кетибсиз, Зауер! — деди Эльза. — «Тёп-фер ва К°»ни бўлса Готлиб ростдан ҳам ютиб юборди — Штир-нер тўғри айтган экан.

— Векселларни ундиришга Готлибни Штирнернинг ўзи кўн-дирган, бунга шубҳа йўқ, — жавоб берди Зауер бўш келмай.

— Зауер ҳасад қияти! — деди Фит кулиб.

— Марҳамат қилиб мана бу ведомостни кўчириб беринг! — деди Зауер энсаси қотиб, Фитга бир варақ қоғозни узатаркан.

Худди гуноҳ қилиб қўйган боладай Фитнинг дами ичига ту-шиб кетди ва қўрқа-писа:

— Хўп бўлади, — деди.

Машинка яна чиқиллай бошлади. Ҳамма ўз ишига киришиб кетди. Ора-чора телефон жиринглаб турарди.

Соат ўн бирларга яқин яна телефон жиринглади. Зауер қан-дайдир бир хатдан кўз узмай, трубкадаги овозга қулоқ тутди.

— Алло! Ҳа, ҳа... Банкир Карл Готлиб шахсий секрета-риятининг кабинети. Нима? Эшитмаяпман! Қаттиқроқ гапи-ринг! Нима бўлди дейсиз? Қандай қилиб? Бўлиши мумкин эмас!

Зауернинг қўлидан авторучка тушиб кетди. Ранги қув ўчди. Овозидаги ғайритабиий ўзгаришни сезган Глюк билан Фит иш-ларини ташлаб, унинг оғзига тикилиб қолишди.

— Поезднинг тагида қолди?.. Қандай қилиб?.. Кечирасиз, су-риштирмасдан бўладими?.. Хўш... хўш... маъқул... хўп... Ҳам-масини тўғрилаймиз!

Зауер трубкани қўйди-да, қўли билан сочларини тараб, ўрни-дан турди.

— Нима гап, Зауер? — деб сўради Фит ташвишланиб. — Ким поезднинг тагида қолибди? Гапирсангиз-чи, тезроқ!

Аммо Зауер ўзини яна креслога ташлаб, бир оз индамай ўтирди.

— Ҳа... Бир фалокат бўлишини кўнглим сезувди,— деди у ниҳоят ва ўрнидан сапчиб туриб, тез гапира кетди:— Ҳозиргина телефонда айтишди, Карл Готлиб поезднинг тагида қолибди...

— Тирик эканми?— бараварига сўрашди Фит билан Глюк.

— Тафсилоти маълум эмас...

— Тафсилоти эмиш!— деди Фит.— Тирикми, ўлганми?

— Сўраган эдим, ҳозир тушунтириб ўтирадиган пайт эмас, дарров каравотни ҳозирлаб, врачларни чақириш керак, деб жавоб беришди.

— Демак, тирик экан-да?— деди Глюк.

— Эҳтимол... — Зауер кўнглироқ тугмачасини босиб, хизматкорларни чақирди-да, тегишли кўрсатмаларни бергач, врачларга телефон қила бошлади. Уй ичи бир зумда тўс-тўполон бўлиб кетди. Ҳовлиқиб экономка¹ чопиб келди.

Готлиб сўққабош эди, бинобарин, бутун хўжаликни фрау Шмитгоф исмли саранжом-саришта бир кампир бошқарарди.

Шум хабарни эшитиб у тамом довдираб қолди. Эльза анчагача кампир билан овора бўлди.

Кўчада автомобиль овози эшитилди.

— Доктор!— хитоб қилди Фит.

— Йўқ, бу ўзимизнинг машинани овози,— жавоб берди Зауер.— Ганс, тезроқ йўлакка чиқинг!

Хизматкор Ганс оқсоқланганча ташқарига югурди.

Хонага оғир кутиш дақиқалари чўкди. Қўрқув ва ҳаяжондан ҳолсизланган фрау Шмитгоф креслода ҳарсиллаб ўтирарди.

Ниҳоят кўча ёқдаги хоналардан палапартиш қадам товушлари эшитилди.

— Опкелишяпти...— Шивирлади Фит.— Ишқилиб тирик бўлсин...

Эшиклар ланг очилди.

Тўрт киши Карл Готлибнинг қонга беланган жасадини кўтариб кирди.

Шмитгоф чинқириб бир дод солди-ю, ҳушидан кетди.

Готлибнинг оёқлари тиззасининг юқорисидан кесилиб кетган эди.

Темирўлчилар формасидаги бешинчи киши аллақандай тугун кўтариб олган эди. Фит билан Глюк Готлибнинг жун ёпинғичини дарров танишди. Тугуннинг четидан банкирнинг ялтироқ ботинкалари кўриниб турарди.

«Оёқлари. Унинг оёқлари... Қандай даҳшат!— кўнглидан кечирди Глюк.— Нега опкелишяпти? Энди нима кераги бор?»

Готлибнинг юзи унча ўзгармаган, аммо докадек оқариб кетган эди.

«Кўп қон кетибди!» — ўйлади Эльза.

Яна бир нарса уни ларзага солди: Готлибнинг ёқасидаги бинафшалар қандай бўлса шундайлигича турганди. Мурданинг кўксидagi бу гуллар негадир Эльзани энтиктириб юборди.

Мурдани кўтарган одамлар кабинетдан ўтиб, Готлибнинг ётоқхонасига қараб юришди. Паркет полда қип-қизил қон томчилари қолди.

Готлиб жасади ортидан Штирнер борарди. Унинг юзи сал оқаринқираган бўлса-да, хотиржам эди. У полга томчилаган қонни босмаслик учун авайлаб қадам ташлар, гўё йўл устидаги кўлмаклардан сакраб-сакраб ўтаётгандай таассурот қолдирарди.

У билан изма-из Фальк борарди. Кучук ҳар бир қон томчисини искаб ўтарди.

Глюк Штирнерга ўзи ҳам англаб етмаган бир даҳшат билан қаради. Штирнер бу нигоҳни пайқади ва қизнинг назарида, унинг кўзларида табассум учқун отгандай бўлди.

Ётоқхонадан қайтиб чиққан Зауер Штирнернинг олдига келди-да, кўзларига синчковлик билан тикилиб сўради:

— Нега бундай бўлди?

Штирнер бу нигоҳга ҳам бардош берди — фақат қошлари бир чимирилди, холос ва хотиржам жавоб қилди:

— Кўрмай қолдим. Готлиб мендан шошилишча телеграмма жўнатишни сўради. Бунга атиги беш минутгина вақт кетди, холос. Қайтиб келсам, бўлар иш бўпти. Кўрган одамларнинг айтишича, кучугим Брут паровоздан қўриқиб ўзини четга отган экан, Готлибнинг оёғига урилибди. Чол қалқиб кетиб кучук билан бирга рельсга ағдарилиб тушибди. Брутни поезд иккига бўлиб ташлабди. Шўрлик кучугим-ей! Готлибни эса оёқларини...

— Фақат кучугингизга ичингиз ачияптимми?

— Бемаъни гапларингизни қўйинг, Зауер. Қолаверса, таъзия изҳор этишнинг расмий усулларига кўпам зўр бераверманг. Готлиб ажойиб одам эди, унга ачинаман. Лекин бундан, тўрт оёқли дўстим ҳалокатидан таассуфланмаслигим керак, деган маъно келиб чиқмайди.

— Жуда қизиқ!..— деди Зауер чўзиб ва бу билан ўз сўзларига алоҳида маъно бермоқчидай бўлди.— Готлиб Брут дастидан ўлибди-я!

— Брут одам эмас, кучук. Готлиб ҳам Цезарь эмас, банкир,— жавоб берди Штирнер истеҳзоли кулиб ва Готлибнинг ётоқхонасига ўтиб кетди.

III. ИККИ ВАСИЯТНОМА

Германиянинг йирик банкири Карл Готлибнинг фожиали ҳалокати ҳақидаги хабар бутун савдо оламида шов-шув қўзғади. Банкнинг кабинети мамлакатнинг молия ва саноат томирлари туташган бир жой эди. Готлиб фақат банкларнигина эмас, балки йирик саноатни ҳам маблағ билан таъминлаб турар эди. Бинобарин, Готлибнинг ногаҳоний ўлими ўша куниёқ бутун мамлакатда гап-сўз бўлиб кетди. Газеталар у ёки бу кредиторлар учун бу ўлимнинг оқибати қандай бўлиши ҳақида баҳс юритар, молиявий кучлар нисбатидаги ўзгаришлар ва бош-

¹ Экономка — хўжаликни бошқарувчи аёл.

лиқсиз қолган банкнинг тақдири хусусида ҳар хил тахминлар ёзишарди. Готлибнинг ўрнини биров эгаллайдими ёки банк ёпиладими — ўртада ана шу савол турарди. Газеталарнинг мухбирлари ўқувчиларни Готлибнинг меросхўрлари — қариндошуруғлари билан таништиришди: марҳумнинг укаси, ер эгаси Оскар Готлиб, унинг Рудольф исмли йигирма тўрт ёшли ўғли ва тўртта қизи бор. Қайсидир бир газета ёш йигит билан бадавлат қизларга ҳатто қанчадан мерос тегишини ҳам ҳисоблаб чиқди. Аслида эса Готлибдан қолган бойлик қанчаалигини ҳали ҳеч ким билмасди.

Савдо олами ҳаяжонда, газеталарда шов-шув, Карл Готлиб уйида эса фожиаи тугаган инсон умрига сўнгги нуқта қўйилмоқда эди.

Қонуний меросхўрлар сифатида шошилишча қақиртирилган юзлари кип-қизил, басавлат Оскар Готлиб билан унинг сепкилдор тирмизаклари уйда ҳалитдан ўзларини хўжайиндай тутишарди.

Оскар Готлиб лабини тишлаб, қовоқларини уйди. Бойиб кетиш имконияти ҳақидаги ҳаёл кўзларида учқун бўлиб ўйнардди. Аммо бир томони одоб, бир томони эса акасидан жудо бўлгани туфайли юрагини ўртаётган ачиниш туйғуси уни андак тийиб турарди. Лекин фарзандлари очикдан-очиқ тантана қилишар, беҳисоб мол-мулк қуршовида энтикиб, лаззатланишарди. Ўғли Рудольф, Оскарнинг катта қизлари Луиза билан Гертруда хонадан хонага ўтиб, девордаги антиқа суратларни томоша қилишар, қимматбаҳо буюмларни сийпалаб кўришар, юмшоқ креслоларга ўтириб, буюмларни ўзларича тақсимлашар, баҳслашишар, тинмай хахолаб кулишар ва ҳар хил режалар тузишарди...

Карл Готлибнинг мажруҳ танасига кесилган оёқларини қўшиб, салобатли дахмага кўмишди. Дафн кунининг эртасига васиятномани очиб тайин қилинганди.

Бу маросим анча дабдабали бўлди. Унга Карл Готлибнинг айрим хизматчилари, жумладан, Зауер, Штирнер, Глюк ва Фитлар таклиф этилганди.

Штирнер ёзув столи ортида лоқайд бир кайфиятда оқ қоғозга кучукларнинг расмини чизиб ўтирарди.

— Марҳум амакимнинг секретари сиз бўласизми? — деб сўради ундан Рудольф Готлиб. — Марҳамат қилиб, мени юқори қаватга олиб чиқинг, бир кўз ташлаб қўяй...

Штирнер индамай стол устидаги қўнғироқ тугмачасини босди. Эшикда хизматкор кўринди.

— Ганс, мана бу жанобни юқори қаватга олиб чиқинг! — Шундай деб у яна расм чизишга тушиб кетди.

Рудольф чурқ этмади, аммо жаҳли чиққанидан ранги ўчиб кетди.

Бир бурчакда Глюк ва Фит билан бу манзарани кузатиб ўтирган Зауер мийиғида кулиб қўйди.

— Қаранг-а, Эльза, Штирнер ўзини худди меросхўрдай тутади-я... Ростини айтсам, унинг қилиқларига сираям тушунол-

маяпман. Янги хўжайинлар кўчага ҳайдаб чиқаришларини кутяптими, ҳайронман...

— Бизнинг қисматимиз нима бўлишини ҳам худо билади, — деди Эмма ташвишли бир оҳангда.

— Нима қипти, ҳайдашса — сайёр циркка кассир бўлишга тўғри келади, — кулиб сўз қотди Эльза.

— Ҳазилни қўйинг, Эльза. Мен жиддий гапиряпман. Штирнер катта бир ўйин бошлаганга ўхшайди. — Зауер овозини пастлатиб давом этди: — Карл Готлибнинг ўлими ғалатиноқ туюлмаяптими сизга?

Эльза Зауерга қаради.

— Бу билан нима демоқчисиз, Отто? Ахир Штирнер фалокат рўй берган пайтда йўқ экан-ку...

— Ҳа-ҳа! Демак, Готлибнинг ўлими тасодифий эмаслиги ҳақидаги фикр сизнинг ҳам хаёлингизга келибди-да? Ҳамма гап кучукда! Борди-ю, у қандайдир бир нарсанинг таъсири остида ҳаракат қилган бўлса-чи? Агар янглишмасам, Штирнер ўз илмий ишида ишонтириш ва узоқ масофадан киши фикрига таъсир қилиш масалалари билан шуғулланган... Ўз кучуклари билан қандай машғулотлар ўтказишини биласизми? Уша куни кечқурун сайрдан қайтаётганимизда Фальк чопиб келиб этагингиздан тортгани ёдингиздами?

— Қандай даҳшат! — шивирлади Фит. — Кучукларига буюриб, бизни ғажитиб ташласа-я!

Зауер кулди.

— Унга фойдаси йўқ буни. Штирнернинг кучуклари йирик-роқ ўлжани кўзлашади. Лекин Готлибнинг ўлимидан унга нима фойда? Бу одамнинг турган-битгани сир. У билан бир йилдан ортиқроқ вақтдан бери бирга ишлаймиз, ҳар куни учрашиб турамиз, лекин ҳеч қайсимиз унинг хонасига кирмаганмиз, шундай эмасми? Нима қилади у хонасида? Қамалволиб, қандай режалар тузаркин?

— ...Овора бўласан. Коронинг манзара суратини олишинг мумкин. Лекин муқаддас Себастьянни ўла қолсам бермайман! Опа-сингил Готлиблар амакиларидан қолган мерос устида ўзaro баҳслашиб, хонадан ўтиб кетишди.

Зауер нафасини ичига ютди.

Хоналардаги қўнғироқлар чалиниб, ҳаммани марҳум хўжайиннинг каттакон кабинетига чорлади. Кабинетдаги ёзув стол ортида гардиши қора кўзойнак таққан, озгингина бир чол — нотариус ўтиради. У ниҳоятда расмий одам эди, бинобарин, конвертлар очилгунга қадар васиятноманинг мазмунидан меросхўрларни огоҳ қилишдан қатъиян бош тортди. Ноилож қолган Готлиб авлодлари нотариуснинг мерос сирини яшириб ётган қалин портфелига ҳаяжон билан тикилиб ўтиришарди. Нотариус портфелидан шошмасдан бир пакетни олиб, муҳрлари бутунлигини ҳаммага кўз-кўз қилиб кўрсатди, сўнг пакетни очиб, васиятномани ўқий бошлади.

Васиятга биноан ҳамма мол-мулк марҳумнинг укаси Оскар

Готлибга ўтган эди, шунингдек, анча-мунча пул фрау Шмит-гофга, бир қисм маблағ эса эски хизматчиларга васият қилин-ганди.

Готлиб ва унинг фарзандлари васиятномани охиригача эши-тиб бўлиб, енгил нафас олишди. Аммо шу пайт нотариус:

— Бу биринчи васиятнома...— деб эълон қилди. Ҳамма донг қотиб қолди.

— Демак, иккинчиси ҳам бор экан-да? — деб сўради Оскар Готлиб ташвиш билан.

— Ҳа, бор. Ҳозир ўқиб бераман,— деди нотариус ва бу па-кетни ҳам ҳаммага кўз-кўз қилиб кўрсатиб чиққач, Карл Готлиб ўлимидан атиги бир ой олдин ёзилган иккинчи васиятномани олиб, ўқий бошлади:

— «Илгари ёзилган барча васиятномаларимни бекор қилиб, ўзимга тегишли буткул бойлик ва мол-мулкларни, улар қандай ҳолатда бўлишидан қатъий назар, тўлалигича стенографисткам Эльза Глюк ихтиёрига ўтказаман. Ўз қариндошларимни мерос-дан маҳрум этиб, уни Эльза Глюкка қолдираётганлигимнинг айрим сабаблари борки, уни ошкор этолмайман. Аммо қарин-дошларим суд орқали Эльза Глюкнинг васиятдан келиб чиқа-диган ҳуқуқларига дахл қилмасликлари учун мени шу ишга ун-даган баъзи сабабларини айтиб ўтмоқчиман: 1) Эльза Глюк менга шундай бир яхшилик қилганки,— у ҳақда гапириб ўтир-майман,— бу яхшиликни қайтариш учун мен қолдираётган бойлик ҳам камлик қилади. 2) Мутлақо шахсий характердаги баъзи бир сабаблар мени укам Оскар Готлибни ўзимга яқин кишилар рўйхатидан ўчиришга мажбур қилди...» Мерос қолди-рувчининг мол-мулки долларга чақилганда, тахминий ҳисоб-ларга кўра, икки миллиардни ташкил қилади,— деб сўзини ту-гатди нотариус.

Оскар Готлиб кресло суянчиғига гавдасини ташлади. Кўз олди қоронғилашиб кетди. У асабий бир тарзда бармоқларини ишқалаб, оғир-оғир нафас оларди. Шу топда у бошига оғир бир нарсa билан урилган кишини эслатарди. Опа-сингил Готлиблар эса бошларини бир-бириларининг елкаларига қўйиб, ҳўнг-ҳўнг йиғлашарди.

Рудольфнинг юзи шу даражада оқариб кетдики, сепкиллари худди лой сачрагандай қорайиб қолди.

— Бўлиши мумкин эмас! Бўлиши мумкин эмас!...— деб қич-қирди у бирдан жазаваси тутиб.— Елғон! Алдамчилик! Жи-ноят! Биз бунини шу ҳолда қолдирмаймиз! Бу ердагиларнинг ҳам-маси фарибгар!

Нотариус елкасини қисди.

— Тилингизни сал тийиброқ гапиринг, йигитча. Мен фақат ўз бурчимни бажардим. Агар васиятномани нотўғри деб топсангиз, қонун йўли билан даъво қилишингиз мумкин. Ҳозир эса бунини меросхўрга топширишга мажбурман.

Нотариус стол ортидан туриб, Эльза Глюкнинг олдига кел-ди-да, тавозе билан васиятномани узатди.

Эльза ҳангу манг бўлиб қошларини чимирди-ю, беихтиёр қоғозни олди.

Донг қотиб қолган Зауер Эльзага тикилди. Эмма Фит эса суюнишини ҳам, йиғлашини ҳам билмасди. Фақат нотариус би-лан Штирнер хотиржам эдилар.

Бирдан Оскар Готлиб бир чайқалди-ю, креслодан сирғалиб туша бошлади. Ҳамма унинг устига ёпирилди.

— Докторни чақиринглар!

Хона бир зумда тўс-тўполон бўлиб кетди.

IV. БАХТИЁР ҚАЙЛИҚ

Карл Готлибнинг мол-мулки устидан ёзган васиятномаси тасдиқлангунга қадар васийлик тайин қилинди, шуниси ҳам борки, Оскар Готлиб ўзини васий қилиб тайинлашларига эришди. Шу боисдан Готлиб ўз фарзандлари билан марҳум банкирнинг уйида истиқомат қилиш учун қолди. Энди ёш Рудольф Готлиб адолатли суд «қонуний меросхўрларнинг ҳуқуқларини тикла-шига» қаттиқ ишонганидан яна ўзини бўлажак ворис сифатида дахлсиз тутарди.

Марҳумнинг беҳисоб бойликларини ҳисоб-китоб қилиш учун ҳамма хизматчилар иштирок этиши шарт эди. Бинобарин, ва-сиятнома ўқилган куннинг эртасига ҳамма ишга келди, жумла-дан, Эльза ҳам.

— Ие, сизмисиз? — таажжубланиб кутиб олди уни Зауер.— Ким сифатида бу ерга келдингиз?

— Стенографистка сифатида,— жўнгина жавоб берди Эльза.

— Миллиардерлар стенографистка бўлиб ишламайди! — де-ди Зауер ва Эльзани бир четга тортиб, давом этди.— Илти-мос, ўтиринг... Сиз билан жиддий гаплашиб олишимиз керак.

Улар ўтиришди. Тун бўйи ухлай олмаган Отто фикрларини бир ерга жамламоқчи бўлгандай пешонасини ишқади.

— Кечадан буён ҳушим бошимдан учган, сира ўзимга ке-лолмаяпман. Еки мен Штирнерни жиноятчи деб ноўрин шубҳа-ландим, ёки бўлмаса... У мен ўйлагандан кўра ҳам хавфлироқ. Лекин шу нарсa менга аёнки, икковимизнинг ўртамизда ўтиб бўлмас тўсиқ пайдо бўляпти... Мендан узоқлашиб кетяпсиз, Эльза!

Эльза унга ҳам таажжуб, ҳам андак таъна билан қаради.

— Ростини айтинг, Эльза, сизни кутаётган бахтдан хабарин-гиз бормиди, йўқмиди?

— Хабарим йўқ эди,— қатъий жавоб берди Эльза.

— Ҳеч бўлмаса Карл Готлиб ўзининг бутун бойлигидан устун қўйган ўша бебаҳо яхшилигингиз ёдингиздадир, ахир?

— Унга бирор яхшилик қилганимни эслаёлмайман.

Зауер яна кафтини қизиб кетган пешонасига қўйди.

— Ақлдан озиш ҳеч гапмас... Айтайлик, бунда Штирнернинг қўли бордир,— лекин бунга ўзимам энди ишонмайман,— дей-

лик, у қария Готлибга бир бало қилиб таъсир ўтказгандир, қилинмаган яхшиликка усталик билан ишонтириб, уни ана шундай олижаноб ҳаракатга ундагандир... У ҳолда нима учун Штирнер васиятномани ўз номига ёздириб олмади? Еки... — Зауер бирдан қаддини ростлади, юзида аллақандай оғриқ ифодаси пайдо бўлди. — Мени кечиринг, Эльза, сиздан яна битта нозик нарсани сўрашим керак: эҳтимол Карл Готлиб билан ораларингизда бирор...

Эльзанинг жаҳли чиқиб, ўрнидан туриб кетди.

— Бўпти, бўпти, гапирмайман, тинчланинг! Ўтиринг, илтимос... Кўриб турибсиз-ку, аҳволимни... Миям бутунлай ғовлаб кетди. Эҳ, шунақа азобда қолдимки! Юрагимдаги шубҳаларимни сизга айтишим керак, тун бўйи ухлаёлмай чиқдим. Нима хаёлларга бормадим-е!... Эҳтимол, сизни... Готлибнинг қизидир, деб ҳам ўйладим...

— Менга қаранг, Зауер, ҳозироқ кетаман, агар...

— Балки сиз... ха-ха-ха! Штирнер билан шерикдирсиз, унинг учун ниқоб вазифасини бажараётгандирсиз...

Эльза яна ўрнидан туриб кетди, аммо Зауер уни қўлидан тортиб, зўрлаб ўтказиб қўйди.

— Ўтиринг! Охиригача эшитинг. Тушунсангиз-чи, мен юзингизга шартта-шартта, очиқ-ойдин айтаётган гапларни бошқалар орқангиздан гапиради, гапиряпти ҳам. Бу васиятнома номингизга доғ туширишини наҳотки тушунмасангиз?

— Менга қаранг, Зауер, мен сизни севаман, кўряпсизми, очиқ айтяпман, аммо сабр-тоқатнинг ҳам чегараси бўлади. Ҳатто ақлдан озган бўлсангиз ҳам... мен бунақа тентакликка тоқат қилолмайман. Бекордан-бекорга мени ҳароқат қилишга ким ҳуқуқ берган сизга?

— Ҳуқуқ, ҳуқуқ! Мени шубҳалар ўтида азоблашга ким ҳуқуқ берган? Қаёқдан келди бу шубҳалар? — Шундай деди-да, Зауер жим бўлиб қолди, ҳорғинлик билан бошини қуйи эгди.

Эльзанинг унга раҳми келиб кетди. Аста билагидан ушлаб шивирлади.

— Сизни ҳеч ким азоблаётгани йўқ. Сиз ўзингизни-ўзингиз азоблаяпсиз. Нима кераги бор? Бизнинг муносабатларимизда ҳеч қандай ўзгариш бўлгани йўқ, Отто, қанақа тўсиқ қақида гапираётганингизни тушунмаяпман.

— Нега ўзгариш бўлмас экан? Карл Готлибнинг миллионлари, миллиардлари-чи! Сиз мамлакатдаги энг бадавлат аёллардан бирисиз, мен бўлсам... Менинг эркаклик ғуруримдан бўлак ҳеч нарсам йўқ. Мен камбағалман, бинобарин, пулига учиб уйланди, деган гап-сўз бўлишини хоҳламайман. Пул! Наҳотки бу тўсиқ бўлмаса?

— Тилла тўла қоплар орамизда тўсиқ бўлади, деб ким айтди сизга? Ҳеч қандай тўсиқ йўқ, бўлмайди ҳам!

Отто Зауер Эльзага гарангсibroқ тикилди, лекин энди ўзини анча енгил сезди.

— Нима демоқчисиз, Эльза?

— Айтмоқчиманки, бу меросни олиш нақадар ўнғайсизлигини англаш учун Отто Зауерга ўхшаш юрисконсулт бўлиш ҳам, кечалари ухламай савдойи даражасига етиш ҳам шарт эмас. Карл Готлибнинг инъомини қабул қилишни хаёлимга ҳам келтираётганим йўқ. Меросхўрлик ҳуқуқидан воз кечаман, васалом.

— Эльза! Наҳотки? — Зауер беихтиёр кичқириб юборган эди, хонанинг нариги бурчагида машинкасини чиқиллатиб ўтирган Эмма Фит бир чўчиб тушди.

— Нима бўлди, Зауер? Ўтакамни ёриб юбордингиз-ку.

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ, хоним, бирдан бой бўлиб кетганимдан, суюнганимдан кичқирдим.

— Демак, Эльзага уйланасиз? — ўзича тушунди Эмма ва чопиб келиб жилмайиб ўтирган дугонасини ўпиб, оғзи қулоғида Зауерни табриклай кетди.

— Нима томоша? Нима учун табриклашяпти? — орқадан хонага кирган Штирнернинг овози эшитилди.

— Нимасини айтасиз? Эльза Зауерга турмушга чиқяпти! Шунақа бой бўлиб кетишадикки ҳали! — деди Эмма энтикиб Штирнерга.

— Ростданми? — сўради Штирнер.

Эльза билан Зауер кўз уриштириб олишди. Эльза бир оз иккиланиб турди-да, кейин қатъий жавоб берди:

— Ҳа, ростдан. Табриклашингиз мумкин.

Зауер суюниб кетганидан Штирнернинг қўлини маҳкам қисди.

— Табриклайман, бўлажак хўжайинларим, дарвоқе, менинг хизматимдан фойдаланишга рози бўлсаларингиз, албатта. Акс ҳолда, хайр дейману чамадонимни елкамга қўяман-да, кучукларимни эргаштириб сайёр циркка равона бўламан... Илож қанча, бошқа кассир қидиришга тўғри келади... Балки сиз рози бўларсиз, хоним? Эмма, сиз нима дейсиз? Ие, нима бўлди сизга, қўзичоғим? Йиғлаяпсизми?

— Шунчаки... бу хурсандчиликдан! — деди Эмма.

— Шунақами? — кулди Штирнер. Сўнг, бармоғи билан пўписа қилган бўлди: — Қўғирчоқлар ҳам ўз туйғуларини яшира билишлари керак. Ростини айтинг, Людвигга сал бўлсаям ичингиз ачияптими, йўқми? Сал-пал севармидингиз уни, а?..

Хизматкор кирди.

— Жаноб Готлиб жаноб Отто Зауерни кабинетга киришларини сўраяпти.

Зауер Эльзага бош ирғаб, истамайгина хонадан чиқди. Эльза билан ёлғиз қолган Людвиг Штирнер бирдан жиддийлашди.

— Қарорингиз қатъийми, Глюк хоним?

— Ҳа, қатъий.

Штирнер ўйланиб қолди. Кейин сўради:

— Мен-чи? Мен умидимни бутунлай узавераими?

— Энди фойдаси йўқ... Менга қаранг, Штирнер, бу воқеа-

ларнинг сиридан воқиф одам, менимча, биттаю битта сизсиз. Шунинг учун баъзи саволларимга жавоб берсангиз.

— Марҳамат.

— Васиятнонинг сирини айтиб беролмайсизми?

— Бу сир Карл Готлиб билан бирга дафн бўлган.

— Жавобингиз мени қониқтирмайди. Яна битта, энг қийин савол: васиятнома билан Карл Готлибнинг ногаҳоний ўлими орасида бирор алоқда борми?

— Албатта бор. Готлиб ҳалок бўлиши билан васиятномани тасдиққа тақдим этиш ва меросхўрлик ҳуқуқини эгаллаш имконияти туғилди — буни ҳар бир юрист айтиши мумкин.

— Сиз мени тушунишни хоҳламаяпсиз ёки...

— Ёки сиз одоб юзасидан фикрингизни очик айтмаяпсиз. Очигини айтинг: чолнинг ўлимига мен айбдор эмасманми?

Эльза қизариб кетди.

— Ўзингиз айбдорсиз, Штирнер. Эсингиздами, софдилликни иллат деб атаган эдингиз... Ҳар куни қўл бериб кўришадиган танишларинг орасида шундай одам бўлиши...

— Қўллари олтмиш яшар бегуноҳ чақалоқнинг қонига бўялган одам демоқчисиз-да? Шу аҳволига яна сизга оғиз солиб ўтирса-я...

— Менга қаранг, Штирнер, қаёқда юрибсиз? Яхшимас. Сизни кутиб ўтирибмиз, — деди Оскар Готлиб хона эшигини очиб. Штирнер гижиниб ўрнидан турди-да, чиқиб кетди.

— Шунча узоқ нимани гаплашди? — деб сўради чопиб келиб Эмма.

— У менга қалбини ва тўёна сифатида бутун ер юзини таклиф қилди.

— Сен нима дединг? Бир кунда иккита таклиф? Қандай бахтлисан-а!

— Биласанми, Эмма, меросдан воз кечдим, — деди Эльза. Эмма донг қотиб қолди.

— Сен ҳам Штирнердан баттарсан!..

V. ЧАЛКАШ ҲОДИСА

Оскар Готлиб ўлмади-ю, лекин меросининг ноҳосдан қўлдан кетиши уни ўлмоқдан бери қилди. У юзи қорайиб шишинқираган, сўлгин бир қиёфада машҳур адвокат Людерснинг кабинетида ўтирар ва бошини бир томонга қийшайтирганча қўлидаги қаламни асабийлик билан ўйнаб гапирарди.

— Бу мерос масаласи ғирт бемаъни ва чалкаш иш бўлди. Эҳтимол, ўғлим Рудольф, бу ерга фирибгарлар йиғилган, деб тўғри айтгандир. Жинойтчилар ёки ақлдан озганлар тўдасидир. Ўзинглар бир ўйлаб кўринглар. Васиятнома очилган куннинг эртасига мен бафуржа гаплашиб олиш мақсадида марҳум аканинг юрисконсулти Отто Зауерни хонамга таклиф қилдим. Зауер марҳум Карлнинг ишончли кишии сифатида васиятнома билан боғлиқ чалкашликни тушунтириб берар, деб ўйлагандим.

Бироқ Зауер ё чиндан ҳам васиятнома ўзгарганидан беҳабар, ёки ҳақиқатни айтишни истамасди. Лекин кутилмаганда у бошқа янгиликни маълум қилди. — Эльза Глюк меросдан воз кечмоқчи, деб қолди. Глюкни чақирган эдим, у ҳам бу гапни тасдиқлади. Ёлкамдан тоғ ағдарилгандай бўлди. Аммо орадан ҳеч қанча вақт ўтмай, Эльза Глюк ёзган ишонч қоғози бўйича яна Зауернинг ўзи васиятномани суд тасдиғига топширди. «Бу нима қилганларинг?» — деб сўрадим ундан. Зауер елкасини қисиб: «Меросхўр фикридан қайтди», — деб жавоб берди.

— Эльза Глюк-чи? Ўзи билан қайтиб гаплашмадингизми? — сўради адвокат сигара буруқсатиб.

— Гаплашдим. У менда ғалати таассурот қолдирди. Юзида қандайдир бир совуқ лоқайдлик, боқишлари маъносиз, ҳаракатлари худди уйқудан қолган одамникидай беҳол. «Глюк хоним, — дедим унга, — васиятномадан воз кечган эдингиз-ку?» — «Билмадим, эсимда йўқ... Бўлса бордир», — деб жавоб берди у. «Унақа бўлса нега васиятномани судга топширдингиз?» У менга ажабланиб қаради-ю, оғзига толқон солиб олгандай, миқ этмади. Бир соатча овора бўлдим. Кейин у бирдан ўрнидан турди-ю, лом-мим демай чиқиб кетди.

— Эҳтимол у қайлиғининг қистови билан ўз фикридан қайтгандир? — сўради адвокат. — Зауер унинг қайлиғи-ку, ахир?

— Мен ҳам шуни ўйлаяпман. Аммо қизиғи шундаки, қайлиғининг ўзи ҳам ғалатироқ туюлди менга. Ҳаддан ташқари тунд, гўё қайлиғининг шундай катта меросга эга бўлиши — унга бахтсизлик келтирадигандай. Қайфияти бузук, ўлгудай таянган. У ёки артистлик қиялпти, ёки бўлмаса икковлари ҳам ақлдан озишган.

— Нима бўлганда ҳам, — Оскар Готлиб қаламни чўнтагига солди-ю, аммо шу заҳотиёқ яна қайтариб олди, — васиятнома топширилган, бинобарин, курашиш керак. Сиз нима дейсиз, жаноб адвокат?

Людерс битта ҳам туки қолмаган ялтироқ бошини кресло суянчигига ташлаб, тепасида сузиб юрган тутун ҳалқачаларига кўз тикканча, худди ўзига-ўзи гапирётгандай аста сўз бошлади:

— Васиятномани даъво йўли билан рад этиш расман мумкин эмас: васиятнома барча қонун-қоидаларга риоя қилинган ҳолда нотариусдан ўтган. Суд ва полициянинг тергов протоколига қараганда, Карл Готлиб бахтсиз ҳодиса туфайли ҳалок бўлган, бу ишда бировнинг қўли йўқ. Хўш, нима қилиш керак? Васиятнома ёзилаётган пайтда Карл Готлибнинг эси жойида эмаслигини исботлашимиз лозим. Бирдан-бир йўли шу, аммо жуда қалтис йўл бу...

Людерс оғзидан тутунни яна ҳалқача қилиб чиқариб, Оскар Готлибга мурожаат қилди:

— Тўғриси айтинг, марҳум акангиз билан муносабатларингиз қандай эди? Балки ораларингиздан бирор гап-сўз ўтгандир?

— Мутлақо! — қатъий жавоб берди Оскар Готлиб.

— Бўлмаса, иккинчи васиятномадаги имо-ишораларга нима дейсиз?

Оскар Готлиб қип-қизариб, ўтирган жойида бир қимирлаб қўйди.

— Имо-ишоралар! Худди мана шунинг учун ҳам иккинчи васиятномани бекор қилишларини даъво қилмоқчиман-да... Бу имо-ишоралар мен учун уят. Меросхўрлик ҳуқуқидан маҳрум бўлиш қанчалик оғир бўлса, марҳумнинг бундай бўҳтонига кўникиш ундан ҳам қийинроқ... Нима учун шундай бўлганига ақлим етмаяпти, бу ерда бир англашилмовчилик бор. Эҳтимол, кимдир қасддан мени акамга ёмонлагандир?

— Ҳа, чалкаш ҳодиса... Қўлимдан келганча ҳаракат қиламан, лекин бирор иш чиқишига кафолат бериш қийин.

Шундай деб, машҳур адвокат учинчи бор тутун ҳалқачасини чиқариб, суҳбатни ўзи учун енгил ва ёқимли бўлган гонорар масаласига кўчирди.

VI. СУД ПРОЦЕССИ

Оскар Готлибнинг Эльза Глюк билан бўладиган суд процесси катта шов-шув кўзгади. Иш ютиб чиқилган тақдирда машҳур адвокат Людерс оладиган йирик гонорар, Готлиб васият қилиб қолдирган катта маблағ, васиятнома ёзилганидан сўнг бир ой ўтгач, Готлибнинг тўсатдан ҳалок бўлиши — буларнинг барчаси газеталар учун, ундан кўра ҳам узунқулоқ гаплар учун битмас-туганмас мавзу манбаи эди. Ақл бовар қилмайдиган тахминлар, қизғин баҳслар олиб борилар, гаровлар ўйналарди. Ака-ука Готлибларнинг ўзаро алоқаси, шунингдек, Эльза Глюкнинг Карл Готлиб билан Зауерга муносабати ҳаммани кўпроқ қизиқтирарди. Уларни боғлаб турган нарса нима? Оскар билан Карл Готлиб орасида нима гап ўтган? Нима учун марҳум ўз укасини меросдан маҳрум қилди? Судни ҳам худди ана шу масалалар қизиқтирарди.

Оскар Готлибнинг адвокат Людерс томонидан моҳирона тўқилган даъвосига кўра, Карл Готлиб васиятномани ёзган пайтида «эс-ҳуши жойида бўлмаган». Бунини исботлаш учун ҳамма имкониятлар ишга солинди. Карл Готлибнинг қабрини очиб, энг зўр профессорлар марҳумнинг миясини ёриб кўришди. Шу муносабат билан судга тақдим этилган протоколда миyanинг вазини, туси, миёдаги чизиқларнинг сони, паришонхотирликнинг бошланаётгани батафсил ёзиб чиқилган эди-ю, лекин асосий вазифа ҳал этилмаганди.

Экспертлар Карл Готлибни узил-кесил ақлдан озган дейишга журъат этишолмасди, лекин Людерснинг «шарофати» билан баъзи бир «нуқсонлар» топишди.

Аммо Людерснинг ихтиёрида пухта тайёрланган гувоҳлар

ҳам бор эди. Людерс учун экспертларга нисбатан ўшалар билан муомала қилиш осонроқ эди.

Катта ишнинг бошида турган Карл Готлиб қўлида озмунча одам ишламасди. Уларнинг орасидан тузукроқ «чўтал» эвазига хоҳлаган мақомга йўргалайдиган гувоҳларни ёллаш унчалик қийин эмас эди. Тажрибали қўл бошқариб турган гувоҳлар Карл Готлибни жиннига чиқариш мақсадида у билан боғлиқ ҳар хил майда-чуйда гапларни уйиб ташлашди.

Бош бухгалтер марҳумнинг ғалати бир одати, яъни унинг ҳаддан ташқари ихтирочиликка берилгани ҳақида гапириб, залда ўтирганларни хўп кулдирди. Масалан, Карл Готлиб махсус лифт ясаптириб, унга ёзув столининг ёнида турган креслони ўрнаттирган эди. Лифт учала қаватни бирлаштирар эди. Готлиб иккинчи қаватда жойлашган ўз квартирасидаги тугмачани босиб, биринчи қаватга — банкка тушарди. Қоғозларга имзо чекар ёки зарур кишиси билан гаплашарди-да, яна креслода ўтирганча иккинчи қаватга, тўппа-тўғри ёзув столининг ёнига кўтарилиб, ишини келган жойидан давом эттираверарди.

Готлиб ишлаб ўтирган пайтида хизматчилар ёки малайларнинг киришини ёқтирмасди. «Хаёлни бўлади», — дерди у. Бинобарин, уй ичига доим айланиб турадиган махсус ленталар — транспортёрлар ўрнатилганди. Айтилик, Готлибга бирор китоб ёки иссиқ кофе керак бўлса, у ўша нарсани телефонда буюрар, шу заҳотиёқ бир стакан кофе, китоб, сигара қутиси қўйилган патнис транспортёрнинг шовқинсиз айланадиган лентасида шигиллаб тўппа-тўғри столининг ёнига келиб тўхтарди.

— Унинг гигиенага бўлган эътиқоди ҳам васвасликдан бошқа нарса эсмасди, — деди гувоҳлардан бири. — Ҳамма хоналарга термометрлар, гигрометрлар ва ҳавонинг составини аниқлаб, уни тозалаб турадиган мураккаб аппаратлар ўрнатилганди. Готлиб одатдаги вентилияцияни тан олмасди. «Чанг ва бензин ҳидига тўйинган кўча ҳавоси билан уй ҳавосини тозалаб бўлмайди», — дерди у. Шунинг учун уй ҳавоси кимёвий йўл билан тозаланарди. Махсус бир одам уйдаги ҳарорат ўн икки даража бўлишини назорат қилиб турарди: ёзда ҳаво қуруқ ҳам, нам ҳам бўлмаслиги ҳамда унда кислород камайиб, карбонат ангидрид кўпайиб кетмаслиги учун ҳарорат сунъий равишда ўн икки даража қилиб совитилиб, ҳаво муттасил озонлаштириб туриларди.

Кўнгилчанроқ ёки бўлмаса, Людерс томонидан оғзи тузукроқ мойланган янги эксперт-психиатрлар ана шу кўрсатмаларга асосланиб, марҳум Готлиб чиндан ҳам соғ бўлмаган, деган ҳулосани ёзиб беришди. Энди тарозининг посангиси Оскар Готлиб фойдасига оға бошлади. Судни ҳукм чиқаришда қийнаб турган биттагина масала қолган эди — у ҳам бўлса Карлнинг Оскарга муносабати масаласи эди. Тўғри, бу масалада ҳам бир талай гувоҳлар сўзга чиқиб, Карл билан Оскарнинг орасидан қил ҳам ўтмас эди, деган мазмунда гапиришди. Бироқ ака-уканинг ораси ҳатто яқин кишилари ҳам сезмаган бирон-бир сабаб туфайли

бузилган бўлиши ҳам мумкин-ку. Оскарнинг бахтига, уларнинг ўртасида жанжал бўлганини ҳеч ким исботлаб беролмади. Людерс ютиб чиқаётганини кўнгли сезиб, оладиган катта гонорарини ҳаёлан ҳомчўт қилиб ўтирарди. Наццада ҳашаматли боғ... Янги автомобиль... Маризтт... У ўз-ўзидан жилмайиб, роҳатланиб керишди. Ҳа, бунақа ишда экспертлару гувоҳлар билан ҳар қанча овора бўлсанг арзийди! Людерс ҳам бор истеъдоди ва нотиклик талантини намоиш қилди.

Суд ҳукм чиқарадиган куни залга одам сиғмай кетди. Баъзилар олазарак бўлиб Эльза Глюкни қидиришарди, аммо у кўринмасди. Қизнинг манфаатини Зауер ҳимоя қилаётганди.

Людерс судда ажойиб нутқ сўзлади. У гувоҳлар билан экспертларнинг маълумотларини нозик таҳлил қилиб берди, қутилмаган қиёслар келтириб, ҳулосалар чиқарди, тунд Зауернинг гапларини усталик билан рад этиб ташлади. Людерс нутқ сўзлаётганда бир неча марта гулдурос қарсақлар чалинди, афтидан, қарсақ чалганларнинг аксарияти «қонуний меросхўрлар», яъни Оскар Готлиб томонида турган кишилар эди. Судьялар ўзларини сиртдан ҳар қанча хотиржам тутгандай қилиб кўрсатмасинлар, уларнинг ҳам Готлиб томонига оғаётганликлари шундоқ сезилиб турарди.

— Марҳум Карл Готлибнинг мен ваколатини олган Оскар Готлибга муносабати масаласига келсак,— деди сўзининг охирида Людерс,— бунинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ, ахир, ақлдан озган одам бировни яхши кўрди нима-ю, ёмон кўрди нима? Зауер Карл Готлибни катта ишни бошқарарди, деди.— Людерс елкасини қисди.— Нима қипти? Тарихда аҳмоқ подшоҳлар катта-катта давлатларни бошқарганига, халқ эса бундан мутлақо беҳабар эканига мисоллар кўп.

Залда ўтирганларнинг бир қисми чапак чалиб юборди. Суд раиси қўнғироқни жиринглатди.

Шу пайт Оскар Готлиб ўрнидан турди. Унинг кўриниши уйқусираган одамникига ўхшарди. У оёқларини базўр судраб, судьялар ўтирган стол ёнига келди-да, бўшашибгина:

— Менга сўз беринглар,— деди.

Залга оғир сукунат чўкди.

Оскар Готлиб худди бир нарсани эслашга уринаётгандай, фаромуш бир ҳолатда, қийналиб гапира бошлади.

— Ёлғон... Людерс ёлғон гапиряпти. Карл соппа-соғ эди. У мени меросдан маҳрум этиб, тўғри иш қилди. Мен унинг олдида гуноҳқорман.

Залдагилар донг қотиб қолди. Людерс аввалига каловланиб, сўнг Оскар Готлибнинг олдида чопиб келди-да, жонҳолатда енгидан торта бошлади:

— Нималар деяпсиз! Эсингизни йиғинг! Ҳамма ишни расво қилдингиз! Фирт жинни бўлибсиз! — деди у жиғибийрон бўлиб чолнинг қулоғига.

Оскар қўлини силтаб тортди-да, қутилмаган бир асабийлик билан қичқира кетди.

— Нима деб пичирляяпсиз? Халақит берманг! Боринг! Карл олдида гуноҳқорман. Буни очиқ айтилмайман. Силавий сир бу. Лекин бунинг аҳамияти йўқ.

Ҳатто судьялар ҳам гангиб қолишди.

— Нима учун буни фақат эндигина айтаяпсиз? — деб сўради суд раиси.

— Чунки... Чунки...— Готлиб фикрини йўқотиб қўйгандай ўйланиб қолди, сўнг давом этди: — Чунки баъзи бир нарсалар марҳум акамга маълум бўлиб қолганидан беҳабар эдим. Буни фақат бугун билдим. Мен эмас, Эльза Глюк меросга ҳақли.

Залда бирдан ғала-ғовур кўтарилди. Раис қўнғироғининг овози шовқин-сурон ичида эшитилмасди ҳам. Людерснинг ранги докадек оқариб кетган эди. У гандираклаб бориб столча устида турган графиндан сув қуйди. Қўли титраганидан стакан тишларига урилиб, сув кўкрагига тўкилди.

Зауер ҳам тамоман лол бўлиб қолган эди.

Хуноби ошиб, қип-қизариб кетган Рудольф Готлиб эса иккала қўли билан отасининг елкасидан ушлаб силкитиб, бир нималар деб қичқирарди. Аммо Оскар парвойифалак эди. Шундан сўнг Рудольф суд столи ёнига чопиб келди-да, муштумини ҳавода ўйнатиб бақира бошлади:

— Ақлдан озганини кўрмаяпсизларми? Бу ердагиларнинг ҳаммаси ё жинни, ё жиноятчи... Мен буни шундоқ қолдирмайман!

Суд мажлисни ёпди. Раис зални тозалашни буюрди.

VII. ҒОЙИБ БЎЛГАН МЕРОСХЎР

Даъво рад этилиб, васиятнома тасдиқланди. Эльза Глюк қонуний меросхўр деб топилди.

Рудольф ҳам, катта гонорардан маҳрум бўлган Людерс ҳам бунга тоқат қилишолмасди. Энди нима қилиш керак? Балки Оскар Готлибни жиннига чиқариб, ўғли Рудольфни унга ҳомий этиб тайинлаш ва шу тариқа ишни қайта кўзга ш керакдир?

Аммо ҳозиргача бунинг иложи йўқ эди, Оскар Готлиб суддан кейиноқ дом-дараксиз ғойиб бўлган эди. Сиртдан уни «қонун олдида эътиборсиз», деб эълон қилиш ҳам мумкин эмасди. Рудольф йўқолган отасини қидириб топиш учун бор будини сарфлаб, қарзга ботиб кетди, катта суюнчилар ваъда қилди. Аммо отасининг дарағи чиқмади. Бунинг устига, қайта шикоят қилиш муддати тугаб бораётганди.

Танг аҳволда қолган Рудольф Эльза Глюкнинг олдида чопди. У ҳали васиятномага биноан ўз ихтиёрига ўтган Карл Готлибнинг уйига кўчиб келмаган, аммо ҳар куни ишга шу ерга қатнардди. Шахсий секретариат хонасида Штирнер унга бир нималарни айтиб турар, қиз эса бош кўтармай ёзиб борарди. Эльзанинг илгаригидай ўз иш жойида ўтириши ғалати туюлиши мумкин эди-ю, лекин ўзи билан ўзи бўлиб қолган Рудольф бу нарсага эътибор ҳам бермади.

— Ҳа, йигитча, ишлар қалай? — деб сўради Штирнер кулим-сираб.

— Бунинг сизга алоқаси йўқ, йигитча, — жавоб берди Рудольф жаҳл билан. — Мен Глюк хоним билан гаплашмоқчиман! — Шундай деб, Рудольф Штирнерга, чиқиб тулинг, дегандай савол назари билан қаради. Штирнер бир кўзини қисди.

— Шунақа денг! Бемалол!

Штирнер чиқиб кетгач, Рудольф сочларини ҳурпайтириб, кабинетда у ёқдан-бу ёққа югура бошлади.

— Хоним! Хоним! — деди у ва бирдан қўли билан юзини тўсиб, ҳўнграб йиғлаб юборди.

— Нима бўлди сизга? — деб сўради кутилмаган бу ҳолатдан ҳангу манг бўлиб қолган Эльза.

Рудольф унинг ёнига чопиб келди-да, тиз чўкиб ёлвора бошлади:

— Раҳм қилинг, ёлвораман!.. Меросдан воз кечинг! Нима кераги бор сизга! У ҳаддан ташқари кўп, ким бойликдан юз ўғирарди? Лекин у сизники эмас, демоқчиманки, унга сизнинг даҳлингиз йўқ, тасодифан ўтиб қолди қўлингизга. Эҳ, бошим айланиб кетяпти... Мен-чи? Мен фақат шунинг умидида яшаётган эдим-ку. Отам қурумсоқ, бир тийиннинг устида ўлади. Қарзга ботиб кетдим... Сиз! Нега сиз? Нима сабабдан? Ғирт бемаънилик-ку, даҳшат-ку, бу! Ахир... нималар деяётганимни ўзим ҳам билмайман, лекин сиз тушунинг, раҳм қилинг... Меросдан воз кечинг, бўлмаса... ўзимни ўлдираман.

— Мен бундай қилолмайман, — хотиржам жавоб берди Эльза.

— Нега энди? Ким халақит беради? Бошда воз кечган эдингиз-ку?

— Эсимда йўқ...

— Раҳм қилинг, шафқат қилинг, ёлвораман! Бўлмаса... ўзимни ўлдираман... ҳа, буни айтдим-ку, боя... — Рудольф ўрнидан турди-да, жингалак сариқ сочларини чангаллаганча, яна хона ичида югура бошлади. У эс-ҳушидан айрилаёзганди. Бирдан тўхтаб, чап қўли билан иягини ушлаганча бир нуқтага тикилиб қолди. — Лаънат! Сариқ сочларимга ҳам, сепкилдор башарамга ҳам лаънат! — У сочларини юлиб, ўзини-ўзи шапатилар кетди. — Чиройлироқ бўлганимда ҳам майли эди... Мана, сиз гўзал-сиз... Агар... агар... менга турмушга чиқишни таклиф қилсам-чи?..

Эльза жилмайди. Сочлари ҳурпайиб, юзи лавлаги бўлиб кетган Рудольф шу топда чиндан ҳам кулгили бир аҳволда эди.

— Миннатдорман. Менинг қайлиғим бор.

— Тўғри, тўғри, бемаъни гап. Эсим кирди-чиқди бўп қолди, шунинг учун гапирвордим. Ҳа, сиз гўзал-сиз, лекин менга сиз эмас, бойлигингиз керак. Шундай гўзал қиз бу қадар ичи қора ва тамагир бўлади, деб сира ўйламаган эдим! — қўшиб қўйди у бир оз сукутдан сўнг.

Эльза қовоғини уйди.

— Мен тамагир эмасман.

— Нега бўлмаса меросдан воз кечиб, мен билан сингилларимни бахтиёр қилишни хохламаяпсиз?

У қизнинг олдига чопиб келди-да, билакларига ёпишиб, яна ёлвора кетди:

— Воз кечинг! Воз кечинг! Воз кечинг!

Эльзанинг юзи тундлашди. Қовоқлари баттар уйилди, гўё унинг қалбида ички бир туғён кўтарилган эди.

Рудольф қаттиқ ҳаяжонланаётганига қарамай, қиздаги бу ўзгаришни сезди ва янада зўрроқ жазава билан ёлвора бошлади.

Аммо шу пайт Эльзанинг чеҳрасини яна хотиржам ифода эгаллади, у секин, аммо қатъий қилиб деди:

— Қўйворинг, — шундай деб, у қўлларини бўшатди-да, индамай эшик томон юрди.

— Қаёққа? Тўхтаг! — Рудольф Эльзанинг қўлидан ушлаб қолмоқчи бўлиб орқасидан югурди. Аммо шу пайт эшик очилиб, баҳайбат бир кучук чопиб кирди-да, Эльза билан Рудольфнинг ўртасига туриб олиб, ириллай бошлади. Сал ўтмай, Штирнер пайдо бўлди.

— Яхши эмас! — деди у. — Ким бировнинг қайлиғининг қўлидан ушлайди.

Рудольф безгак тутгандай қалтирар, Штирнерга бошдан-оёқ адоват билан тикилиб турарди. Штирнер унга хотиржам ва андак истеҳзо билан кўз ташлади.

Рудольф ер тепиниб шартта қайрилди-да, хонадан чопиб чиқиб кетди.

У сакраб автомобилга чиқди-ю, худди алаҳсирагандай гўлдирай бошлади:

— Ҳаммаси барбод бўлди! Ҳаммаси барбод бўлди!

— Қаёққа юрамиз? — сўради шофёр.

— Ҳаммаси барбод бўлди! Ҳаммаси барбод бўлди. Людерснинг олдига...

Людерснинг кабинетига ҳам у шу сўзларни такрорлаб, «Ҳаммаси бардоб бўлди!» — деб кириб борди, ҳатто адвокатнинг ҳузурда ўтирган мижозига ҳам эътибор бермади.

— Людерс! Ҳаммаси барбод бўлди... У рози бўлмади. Бирорта таклифни ҳам қабул қилмади, ўзимам шуни кутган эдим... Эртага шикоят қилиш муддати тугайди. Дадам ғойиб бўлди... Лоақал ўлди, деган дараги чиқса ҳам майли эди... Йўқ, барибир кечикдик!.. Бир неча соат ичида ҳомийликни таъсис этиш мумкин эмас... Ҳаммаси барбод бўлди! Фақат биттагина йўли бор: ишни қайта қўзғаш керак. Дадамнинг сизга берган ваколоти ўз кучида турибди...

— Оскар Готлибнинг суддаги охириги гапидан кейин ваколатининг ҳам қиммати қолмади.

— Барибир, ариза бераверинг!.. Балки иш қайта кўрилгунча дадам топилиб қолар.

Людерс елкасини қисди-ю, бироқ бу гапда ҳам жон борга ўхшайди, деб ўйланиб қолди. Энг муҳими — вақтни бой бермаслик керак, у ёғига вазият бутунлай ўзгариб кетиши мумкин.

Ишни қайта кўриш ҳақида ариза берилди. Аммо Оскар Готлибнинг на ўлганидан, на тириклигидан хабар бўлди. Ҳамма имкониятлар ишга солиб бўлинди, Готлибларнинг даъвоси рад этилди.

Эльза Глюк қонуний меросхўр деб тан олинди.

VIII. ШИШАДАН ЯСАЛГАН ИМОРАТ

Марҳум банкирнинг ихтирочиликка бўлган иштиёқи унинг Америка бинокорлик техникасининг сўнгги ютуқлари асосида қурилган ўз уйи архитектурасида ҳам ифодасини топган эди. Бу янги архитектурада гўзаллик билан қулайлик ниҳоятда уйғунлашиб кетган эди. Узунасига тушган уч қаватли улкан бино буткул темир, ойна ва бетондан қурилган бўлиб, сиртдан қараганда жуда оддий кўринарди. Кўзни оладиган бирорта жимжима, бирорта безак йўқ эди. Ердан шифтгача бутун деворни эгаллаган яхлит ойналар бинога улкан бир аквариум тусини берганди. Бу шиша девор Готлиб банкидаги миллионлаб маблағни асраш учун жуда мўртлик қиладигандай туюларди. Аммо гап шундаки, бу аквариумнинг «тилла балиқлари» унинг энг тубида — ер ости қаватида сақланарди. Бу хазинанинг пўлат ва бетонлари фақат ер эмас, балки ҳаво қароқчиларининг ҳужумини ҳам қайтаришга қодир эди. Юзлаб автомат қўнғироқ ва ёруғлик сигналлари, биринчи қаватдаги қоровулларга остки қаватни кузатиб туриш имконини берувчи махсус перископлар, ўзи ёпилиб қоладиган эшиклар, электр токига уланган сим тўсиқлар, киноаппаратлар — буларнинг барчаси бу ерга кириш ниятида зўрлик ёки муғамбирлик билан бўладиган ҳар қандай уринишни даф этарди. Ўз вақтида Готлиб мазкур ҳимоя воситаларининг мўъжизавий қудратини тасвирлаган репортёрлар орқали ўз банкининг мустаҳкамлигини бутун дунёга ошкор этиш ва шу тариқа енгил пул топишга уринувчиларни шаштидан қайтариш учун анча-мунча маблағ сарфлаганди. Дарҳақиқат, ўн йил мобайнида банкка фақат бир мартагина ҳужум бўлди, у ҳам муваффақиятсиз тугади; устаси фаранг икки қулфбузар ичкарига кириши билан эшик автоматик тарзда бекилиб қолиб, иккала ўғри ҳам қопқонга тушган бўридай типирчилаб қолди.

Автоматик равишда ҳаракатга келган киноаппарат бу воқеани суратга олди, сўнг картина жазоланган иллат намунаси сифатида мамлакатнинг барча кинотеатрларида намоиш қилинди. Тўғри, баъзи бир одамлар, бу ўғирлиқни Готлибнинг ўзи уюштирган, у жинойат оламининг машҳур «артист»ларини катта пул эвазига таклиф этиб, шов-шув босилгандан кейин уларни озодликка чиқаришга ваъда берган, деган мишмишлар тарқатишди, шунга қарамай картинанинг таъсири чакки бўлмади. Банкир ва унинг омонатчилари бежавотир ухлайдиган бўлишди.

Ер устидаги биринчи қаватда банк ва унинг барча бўлимлари жойлашганди. Шу қаватда, гарчи зарурати бўлмаса ҳам қу-

ролланган соқчилар туришарди. Банкир уларни шунчаки ҳў-жакўрсинга ишга олганди.

Готлибнинг квартираси иккинчи қаватда эди, қаватнинг ўртасида меҳмонхона, қабулхона, шахсий секретариат ва иш кабинети жойлашганди. Бинонинг ўнг томони икки хонага бўлиниб, улар кабинетга туташтирилганди, хоналарнинг бири Готлибнинг, иккинчиси эса Штирнернинг ётоқхонаси эди. Бу хоналарни Штирнер ҳамиша қулфлаб юрарди, у ерга хизматчиларни ҳатто супуриб-сидиришга ҳам киритмасди. Бинонинг чап томонида Штирнернинг ҳайвонлари: унинг ақлли кучуклари, бўрилари, чўчкалари, мушук ва айиқлари истиқомат қиларди. Улар ниҳоятда тотув яшашарди. Штирнер олимликни тарк этганидан сўнг, ўз сўзи билан айтганда «ҳаваскор» сифатида, ҳайвонлар психологиясини ўрганишга киришганди.

Устки, учинчи қаватнинг қарийб учдан икки қисмини суратлар галереяси эгаллаганди. Бу жой Готлибнинг фахри, шинавандалар учун эса ҳар турли ҳазил-мutoйибаларга туртки берадиган бир маскан эди. Бу ерда худди Штирнернинг ҳайвонлари каби, ҳақиқий Андреа дель Сарто билан ўта сохта Корреджио, номаълум бир ҳаваскорнинг ажи-бужу расми билан Леонардо да Винчининг қаламда чизган сурати ёнма-ён турарди. Барча суратлар шиша деворга кўндаланг қилиб қатор терилган стендларга жойлаштирилганди: Готлиб бунини «ёритиш бўйича ихтиро», деб атарди. Супачада турган роялни демаса, залнинг ўртаси бўм-бўш эди. Тантанали зиёфатлар пайтида омбордан Готлиб томонидан ихтиро қилинган аллақандай буклама столлар олиб чиқиларди, улар буклоғлиқ ҳолида кўп жой эгалламасди-ю, аммо йиғиштириш амримаҳол эди: хизматкорлар минг турли майда-чуйда қисмларни тўплагунча хуноб бўлиб кетишарди. Столларнинг айрим бўлаклари ўрнига тушмай қийнарди. Хизматкорлар жигибийрон бўлишар, Готлибнинг эса жаҳли чиқарди.

— Наҳотки шунинг эпломасаларинг? Оддий нарсаси-ку, бу! — Шундай деб, унинг ўзи елиб-югуриб ишга киришиб кетар; кўпинча стол қисмларини жой-жойига қўёлмай, бошқалардан кўра баттарроқ асабийлашарди.

Мана, ҳаммаси тугади. Столлар энди иккига бўлинган, толеи қора ўз эгалари каби омборда сочилиб ётарди. Зал бўм-бўш эди. Бинобарин, бу ердан туташ қишки боққа ўтиш кишига ҳузур бахш этарди. Хурмо дарахтининг яшил япроқлари улан аквариумни шундоқ қоплаб олганди. Чирмовуқ гуллар ораси сунъий горни эслатарди. Шаффоф архидеялар минг тусда товланиб, кўзни қамаштирарди.

Дафна дарахти ва гуллаб ётган олеандра орасига қўйилган шинам диванчалар мириқиб хордиқ чиқариш ва эркин қанот қоқиб юрган қушлар нағмасини ҳузур қилиб эшитиш имконини берарди.

Залнинг бошқа томонига кутубхона туташиб кетганди, у Готлибнинг биринчи ва иккинчи қаватдаги иккита кабинети устига жойлашганди. Ҳар учала хонани ичига кресло ўрнатилган лифт

бирлаштириб турарди. Муқовасига зарҳал билан ёзилган қимматбаҳо китоблар жамланган ўз кутубхонасига Готлиб ишдан кейин ана шу креслода кўтарилиб, у ерда сигара тутатиб ўтиришни хуш кўрарди. Аммо у китоб ўқимасди. Баъзан рўпара келган бирорта китобни варақлаб, расмларини томоша қиларди.

— Алвасти маймун. Шунақаям тасқара махлуқ бўладими! Кўзойнаги нимаси! Фу, кечаси тушида қўрқади одам! — Шундан сўнг у китобни шартта ёпарди-да, ҳузур қилиб сигара тортарди.

Охирги иккита хона бўш эди. Уларнинг бири марҳум Готлиб ётоқхонасининг тепасида, иккинчиси эса Штирнер хонасининг устида эди.

Бинони кўздан кечириб бўлганларидан сўнг Штирнер Эльзани ана шу сўнгги хонага бошлаб кирди.

— Мана, уй-жойингизни ҳам айланиб чиқдик. Бу ер сизга маъқул бўлади, деб ўйлайман. Хона ёруғ, ҳавоси тоза, дарвоқе, бошқа хоналар ҳам бундан қолишмайди. Марҳум хўжайиннинг ранги ҳамиша тиниқ, икки юзи кип-қизил бўлиб юриши бежиз эмас эди.

Хўжайиннинг номини эшитиб, Эльза сесканиб кетди, бир зумда юзига қўланка чўкди.

Штирнер қовоғини солди.

— Эльза,— деди у жиддий,— наҳотки шунча нарсага эга бўлиб ҳам севинмасангиз? Ахир сиз дунёдаги энг бадавлат аёллардан бирисиз. Кўнглингизга келган ишни қила оласиз. Агар бу уй маъқул бўлмаса, шаҳардаги энди сизга тегишли бўлган йигирма олтита уйдан истаганингизда истиқомат қилишингиз мумкин, Ницца, Ментона, Ospedaletti, Майорка, Жазойир ва бошқа жойлардаги виллаларингизда яшашингиз мумкин...— Штирнер бир оз ўйланиб тургач, давом этди.— Лекин сизга мана шу ер маъқул бўлиши керак.

— Ҳа, менга шу ер маъқул бўлиши керак,— Эльзанинг жавоби худди акс садодай эшитилди.

— Қўшни хонага хизматкорингиз жойлашади. Бу хонада ҳам, бошқаларида ҳам электрқўнғироқлар девордаги михлардан кўп, телефонлар эса қўнғироқлардан ҳам кўпроқ... Креслодан тушмасдан истаган нарсангизни талаб қилиб олишингиз мумкин. Кофе ичмоқчи бўлсангиз транспортёрда тўппа-тўғри олдингизга келаверади... Кўришгунча хайр!

Штирнер чиқиб кетгач, Эльза ўзини креслога ташлади-да, бошини ҳам қилиб, қўллари билан юзини беркитди. Қаердадир соат занг урди. Унинг жарангдор садоси кимсасиз зал бўйлаб таралди.

Эльза шу алфозда узоқ вақт ўтирди.

У ўзининг болалиги, кечган умри ҳақида ўйлаб кетди. Қиз қашшоқ оилада туғилди, ота-онаси барвақт оламдан ўтиб, ниҳоятда муҳтожлик ва қийинчиликда ўсди. У ёшлигидаёқ жуда кўҳлик эди. Бу ҳусн унга ҳаётда кўпдан-кўп қувонч ва ташвишлар келтирди. Фрау Беккер исмли бадавлат бева бир кампир етим-

хонада чиройли қизчани кўриб қолиб ўз уйига олиб кетди. Бу вақтда Эльза ўн икки ёшда эди. Ун етти ёшигача у фрау Беккерникида яшади. Ўтган беш йил чинакам фароғат йиллари бўлди. Кампир қизни жонидан ортиқ севарди, уни ювиб-таради, ўқитди, Эльза ҳам кампирга ўз онасидай суяниб қолганди. Аммо кампир васият қилишга ҳам улгурмай, қўққисдан қазо қилди. Унинг қариндош-уруғлари Эльзага арзимаган нарсани шундай оғриниб, миннат билан ажратиб беришдики, қиз уларнинг бу марҳаматидан воз кечиб, ишга кириб кетди. Икки йил мобайнида у ҳаётнинг ҳамма аччиқ-чучугини татиб кўрди. Шу ҳусни билан у истаган дўконига ишга кира оларди, шундай бўлди ҳам, аммо дўкдорларни ўта маҳлиё бўлавериши жонига тегиб, касбини ўзгартиришга қарор қилди. Кечқурунлари стенографияни ўрганишга киришди, кейин эса Готлибнинг қўлида ишлаш бахтига муяссар бўлди. Шу ерда у Зауер билан танишиб, унга кўнгилик қўйди, чунки йигит қизга ҳамиша ҳурмат билан қарар, одоб ва назокат билан муомала қиларди.

Кутилмаганда шунча меросга эга бўлиб қолиши уни тамом довдиратиб қўйган эди.

Аввалига меросдан воз кечиб, кейин уни яна қабул қилишга нима учун рози бўлганига сираям ақли етмасди.

— Нега? Нега? — деб сўрарди у ўз-ўзидан.

Бирдан қизнинг чехраси ойдинлашди. Кўзлари хиёл юмилди. Шу алфозда у бир неча минут ўтирди. Ниҳоят, диққинафас хонадан очиқ ҳавога чиққан одамдай кўкрагини тўлдириб чуқур нафас олди. Бояги кўнгиликхираликдан асар ҳам қолмаганини пайқаб, ўзи ҳам таажжубланди. Ўридан турди-да баданининг қарахтлигини ёзмоқчи бўлгандай ширин керишди, кейин хонани қизикиб кўздан кечириб бошлади.

— Ростдан ҳам ажойиб экан. Гиламнинг чиройлилигиния-я! Ёруғ, ҳавоси тоза!

У яна энтикиб нафас олди ва аллақандай бир ички ҳаяжон билан ўзининг янги уй-жойини: кутубхона, суратлар галереяси ва ажойиб қишқи боғни айланиб чиқди.

— Мана шуларнинг ҳаммаси меники!

Шунда ҳаёлига биринчи марта: «Штирнер тўғри айтди! Қандай бахтлиман-а!» — деган фикр келди.

IX. ЭЛЛИК ФОИЗ ҚЎШИМЧА ҲАҚ

Штирнер Эльзанинг олдидан чиқиб, шошилиб иккинчи қаватга тушди. Шахсий секретариат хонасида Зауер, Эмма Фит ва фрау Шмиттоф ўтиришарди.

Зауер унга адоват билан тикилди, Фит билан Эмма эса ҳадиксираб кўз ташлаб қўйишди.

Эльза Глюк тўла ҳуқуқли хўжайинга айланганидан сўнг булар ўз қисматлари нима бўлишини билмай, гангиб қолишган эди.

— Салом, жаноблар! — деди Штирнер сўзамоллик билан. — Янги хўжайиннинг олдидан чиқяпман. Ҳеч нарсадан хавотир олманглар: сизлар шу ерда қоласизлар, бу хусусда Эльза билан... Эльза хоним билан гаплашдим... Ишимиз энди кўпаяди... Гўзал бекамиз банк ишларидан беҳабар, шунинг учун Эльза Глюк банкини бошқаришнинг бутун оғирлиги мен билан сизга тушади, Зауер.

— Илтимос, мен учун қайғурманг, менга иш ҳам тақсимланг, — деди Зауер зарда билан.

— Шунақа денг... Лекин илож қанча? Майли, кейин гаплашамиз. Ҳозир зарур ишим бор.

Штирнер шошиб кабинетга кирди, Готлибнинг ёзув столига ўтириб бир нималарни ёзди-да, қоғозни стол ғаладонига қулфлаб, ўз хонасига ўтди. Сал ўтмай қайтиб чиқди-ю, яна ёзув столига ўтирди.

Кабинетга Эльза, унинг ортидан Зауер, Фит ва Шмитгофлар кириб келишди.

Эмма билан экономка ишдан ҳайдамагани учун Эльзага миннатдорчилик билдиришди.

— Ҳа-а! Глюк хоним, ташрифингиздан ғоят миннатдорман! — деди Штирнер. — Кайфиятингиз қалай?

— Раҳмат, яхши.

— Уй маъқул бўлдим?

— Жудаям! — жавоб берди у қувноқлик билан. — Юқориги қават жуда офтобрўя экан. Худди нур денгизидеда чўмилаётгандай бўлади одам. Қишки боғни айтмайсизми! Жаннат. Шундай жой турганда Ниццага боришнинг ҳам ҳожати йўқ!

— Жуда соз! Демак, ҳаммаси жойида? — деди жилмайиб Штирнер.

Эльзанинг кутилмаганда ўзини бу қадар бахтиёр ва хушчақчақ тутиши Зауерни ҳайратга солди. У ҳушёр тортиб, қизга гумонсираб тикилди-да, лабини тишлай бошлади.

— Энди иш ташвишини елкангиздан соқит қилсангиз ҳам бўлади, — деди Штирнер. — Хоҳишингизни инобатга олиб, ўз номимга тўла ишонч қоғози ёздим... Марҳамат қилиб, имзо чексангиз.

Зауер, Шмитгоф ва ҳатто соддадил Фит ҳам ҳайрон бўлиб қолишди. Ҳамма ишонч қоғозини Эльзанинг қайлиғи Зауер олади ёки ҳеч бўлмаганда бошқарув ишлари Зауер билан Штирнер ўртасида тақсимланади деб ўйлаганди.

— Хўп, хўп, — деди Эльза иккиланмай ва ручкани қўлига олди.

— Бир минутга! — Штирнер қўнғироқни босган эди, хонага кекса нотариус иккита гувоҳни бошлаб кириб келди.

— Узр, — деди унга Штирнер, — уйга таклиф этиб, сизни безовта қилдик...

Чол илтифот билан бош қимирлатиб қўйди.

Эльза ишонч қоғозига имзо чекди. Ҳамма расмийчилик уч-тўрт минут ичида тугади.

— Ҳаммаси тартиб-қоидали бўлгани яхши. Раҳмат! Сизлар бўшсизлар, — деди Штирнер.

Нотариус, Фит ва Шмитгоф чиқиб кетишди.

— Зауер, сиз юрисконсулт бўлиб қоласиз. Аммо янги банкиримиз илгаригисидан саҳийроқ, шунинг учун маошингиз эллик фоиз ошади. Шундай деб буюрган эдингиз шекилли, а?

— Ҳа, ҳа, — деди Эльза.

— Мурувватингиз учун раҳмат, лекин менга қўшимча ҳақингиз ҳам, ишингиз ҳам керак эмас... — титраб-қақшаб жавоб берди Зауер.

— Нега энди, Отто? Ҳазиллашяпсанми? — деб сўради Эльза қайлиғининг кўзларига тикилиб.

— Хўп, хўжайка билан ўзинглар келишинглар, менинг вақтим йўқ. Банкка тушишим керак. Қария Карл манабини хўп ўйлаб топган экан-да.

Шундай деб, Штирнер тугмачани босди-да, шиғиллаб паства тушиб кетди.

— Ҳазиллашяпсанми, Отто? — қайта сўради Эльза Зауер билан ёлғиз қолганларидан сўнг ва эркаланиб унинг билагидан ушлади.

Зауер ижирғаниб қўлини тортиб олди. Пешонаси тиришди.

— Билмадим, қайси биримиз ҳазиллашаётганикимиз... Менимча, сиз, Глюк хоним...

— Отто!

— Аммо ҳазилларингиз ҳақоратга ўхшаб кетади... Инсоннинг кадр-қиммати, муҳаббати, ишончи, дўстлиги устидан ҳақорат бу.

Зауернинг овозида қанча алам ва таъна бор эди.

— Эльза! Сенга нима бўлди, Эльза? Меросдан воз кечаман, деб айтган эдинг-ку, ёлғон гапирган экансан-да... Нега ундай қилдинг?

— Отто, наҳотки шундай қилиш кераклигини билмасанг? Судда менинг номимдан ўзинг гапирдинг-ку?

— Тўғри, гапирдим... Нима учун гапирганимни ҳам тушунолмаيمان... Шайтон йўлдан оздирди... Дарвоқе, ўзинг илтимос қилдинг, мен гапирдим... Сўзингни ерда қолдирилмаслигимни биласан-ку... Аммо сен-чи? Сен мени алдадинг! Бадавлат хотин бўлиб олдинг, менинг юрагимни яна минг турли гумонлар кемиряпти. Бу мерос шаънингга доғ туширади, муҳаббатимизни оёқ ости қилади. Бу ҳам майли-я, Штирнерга ишонч қоғози бериб ўтирибсан-а! Мен нима деб ўйлашим керак? Сен у билан яқинсан. Сен у билан... бирга бўлгансан! Унинг жиноятига шериксан. Сен мени ёш боладай лақиллатдинг.

— Отто!

— Жим бўл! Наҳотки гап-сўз бўлишингни, номинг булғанишини тушунмасанг. Ғийбатлар шу ерга ҳам етиб келади, бу тилла қаср сени гап-сўзлардан асрай олмайди. Ахир сен у билан бир уйда яшайсан, сен...

— Ўзингни бос, Отто, илтимос қиламан!
— Йўқ, гапираман! Бу ҳам етмагандай, сен мени ерга уриб, маошимни эллик фоиз оширмоқчисан. Ха-ха-ха!.. Муҳаббат ва қадр-қимматнинг баҳоси эллик фоиз қўшимча ҳақ!

Зауер аллақандай бир ёввойи жазава билан кула бошлади. Пол бўлиб қолган Эльза унга бақрайиб тикилиб туради. Қизнинг қалбида аёвсиз ички бир кураш борарди. Ниҳоят унинг асаблари бардош беролмади, қиз ҳўнграб йиғлаб юборди.

Зауер кулгидан тўхтади, энди унинг ўпкаси тўлиб хўрсина бошлади.

— Қандай бахтиқароман... Шўрпешонаман!..— деди у креслога ўтираркан, қўллари билан бошини чангаллаб.

Эльза бориб унинг елкасидан қучди.

— Отто, наҳотки мени шунчалик аҳмоқ деб ўйласанг? Ахир сени севаман-ку! Бўлди, азизим, ўзингни бос... Нима десанг ҳам масини қилишга тайёрман.

— Ростданми?

— Рост, — деди Эльза жиддий. — Мени айблама, нега шунақа бўлиб қолганини ўзим ҳам билмайман...

Зауер ўрнидан турди. Кетидан Эльза ҳам турди.

— Менга бойлик керак эмас, сени севаман, фақат сени севаман, — деди Зауер қизнинг қўлларини қисиб. — Муҳаббатим ҳаққи, талаб қиламан: эртагаёқ, эшитяпсанми, эртагаёқ никоҳдан ўтамиз, эртадан қолдирмай лаънати Штирнерни кучуклари билан уйдан ҳайдайсан!

— Хўп!

— Эльза!

— Отто!

Лифт шовқинсиз келиб тўхтади.

— О-ҳо! Упишишяпти-ку! — орқадан Штирнернинг масхараомуз овози эшитилди, улар бир-бирларидан ажралиб, ўгирилиб қарашди. — Қандай ажойиб манзара!

Штирнер ёзув столи ортида сигара тортиб ўтирарди.

— Нима қилиб ўтирибсиз бу ерда? — деб ўшқирди Зауер.

— Хизматчилик, — деди Штирнер кулимсираб. — Хўжайинимиз билдирган ишонч туфайли...

— Хўжайинимиз қарорини ўзгартирди, энди қўлингизга паттангизни тутқазади, — унинг гапини бўлди Зауер, — номингизга ёзилган ишонч қоғози бекор қилинади. Хизматларингиз эвазига тўла икки ойлик маошни эллик фоиз устамаси билан оласиз.

— Сайёр цирк очишга тўғри келади шекилли, — деди Штирнер пешонасини ишқалаб.

Аммо улар чиқиб кетгач, ўйланиб қолди, стол тортмасидан аллақандай чизмаларни чиқариб, узоқ кўздан кечирди, кейин бир нималар деб гўлдираб, шоша-пиша ўз хонасига кирди-да, эшикни ичкаридан қулфлаб олди.

Х. «КЎЗА СИНДИРГАН ҚИЗ»

Орадан бир ой ўтди. Эмма Фит ўзининг одатдаги иш жойида ремингтонда ёзиб ўтирарди.

Ранги сўлғин, сочлари палапартиш таралган, соқоли ўсиб кетган Зауер Эммага кўз қирини ташлаб, кабинетда узоқ вақт айланиб юрди. Кейин қизнинг тепасига келди-да, юзига қаттиқ тикилганча чайқалиб тураверди.

Эмманинг чаққон бармоқлари энди ремингтон тугмачалари устида чалкашиб кета бошлади. Зауернинг бундай таъқибли нигоҳидан Эмма дув қизарди-ю, лекин ишини тўхтатмасдан сўради:

— Намунча тикилиб қолдингиз, жаноб Зауер, худди биринчи марта кўраётгандайсиз-а? Ишимга халақит беряпсиз...

— Эмма хоним, сиз жудаям гўзалсиз!

Эмма баттар қизарди, аммо ўзини Зауернинг сўзларини эшитмаганликка солди.

— Қизик! — давом этди Зауер. — Бу ерда ишлаётганингизга бир йилдан ошди, ҳар куни кўришиб турамизу фақат кейинги ойда кўзим очилгандай бўлди: юзингиз бежирим, сочларингиз шунақа майинки, силаб қўйгиси келади кишининг. Кўзларингизчи! Болаларникидай беғубор. Сиз «Кўза синдирган қиз»нинг нақ ўзгинасисиз.

— Мен ҳеч қанақа кўзани синдирганим йўқ.

— Бу Грёзнинг асари. Сиз эса...

— Қўйинг, Зауер.

Зауернинг мақтовлари Эммага мойдай ёқаётган эди-ю, лекин у Эльзанинг қаҳридан кўрқиб, ўз туйғуларини ошкор этмасди. Эльза эса бунақа суҳбат устидан кўп чиқиб турарди. Ҳар гал у сир бой бермай ўтиб кетар, Эмма эса «бека» ҳамма нарсани кўриб ва сезиб турганини ҳис қиларди.

— Жаноб Зауер, сизни танимай қоляпман!

— Ўзим ҳам ўзимни танимаяпман, қўзичоғим. Файласуфларнинг айтишича, дунёдаги энг қийин жумбоқ — инсоннинг ўзини-ўзи тушуниб етиши экан...

Зауер чиндан ҳам ўзгариб кетган эди.

Ҳамиша одобли ва хушмуомала бўлган Зауер энди тамомила ўзига қарамайдиган, ресторанма-ресторан юрадиган, ёмон одамлар даврасида вақт ўтказадиган, ишига ғоят бепарво бўлиб қолган эди.

— Менга қаранг, қимматли Фит хоним, манави бемаъни асбобингизни чиқиллатиб ўтирганингиз етар. Бўлди. Юринг, тепага чиқамиз. Сизга қишки боғдаги аквариумни, ундаги янги тилла балиқчаларни кўрсатаман. Уларни яқинда Штирнер бекаميزга совға қилди.

Эмма иккиланиб қолди.

Зауер кулимсираб, кабинет эшигига маъноли қараб қўйди.

— Бекадан қўрқяпсизми?

Эмма шартта ўрнидан турди.

— Фақат бир минутга! Мен уйга боришим керак...

Аммо бу бир минут ярим соатдан кўпга чўзилди.

Зауер тинмай гапирар, хушомад қиларди. Эмма биров кўриб қолишидан кўрқиб ичидан қиринди ўтиб ўтирарди. У соатига қаради-да, бирдан ўрнидан турди.

— Вой, кеч қолдим!..— у йўл-йўлакай сочларини тузатиб, кишки боғдан бўм-бўш залга ўтди.

— Менга қаранг, Эмма, бугун театрға борамиз, кечқурун «Континентал»да овқатланиб, джаз-банд тинглаймиз.

Зауерни ҳаммавақт оғир-босиқ қиёфада кўриб юрган Эмма кулгидан ўзини тиёлмади. Зауер уни тирсагидан ушлаб, ташқарига судради.

Бу манзарани сурат қўйилган стендлар орасида турган Эльза кўриб қолди. У кўпинча галереяни айланиб юрарди.

Зауер билан Эмма ғойиб бўлгач, ранги оқариб кетган Эльза кишки боққа ўтиб, аквариум ёнидаги скамейкага ҳолсизланиб ўтириб қолди. Фонтан отилиб турар, кўкимтир шиша ортида тилла балиқчалар оҳиста сузиб юрар, улар тепага сув сатҳига чиққанида аквариум ичи пуфакчаларга тўлиб кетарди. Ҳаммаёқ жимжит эди. Дарахт шохчаларидаги қушлар худди ёмғирда бўкиб қолгандай чурқ этишмасди.

Эльзанинг кўзи беихтиёр ерда ётган сариқ портфелга тушди. Унинг бир четига кумуш ҳарфлар билан «О. З.» деб ёзиб қўйилганди.

Шу пайт бировнинг қадам товушлари эшитилди.

«Отто Зауер унутиб қолдирган портфелини олиш учун келяпти»,— деган ўй ўтди қизнинг хаёлидан. У ғорга яширинмоқчи бўлди-ю, кейин ўйлаб туриб, бу фикридан қайтди.

Бир куйни хиргойи қилганча боққа Зауер кириб келди. Эльзага кўзи тушди-ю, аввалига таажжубланиб, сўнг андак саросимага тушди, бироқ тезда ўзини ўнглаб олди.

— Ҳа! Бир сайр қилай дебсиз-да! Қалай, тилла балиқчалар маъқул бўлдими? Яхши қайла билан жуда мазали бўлса керак-а!

Аммо бу ҳазил Эльзанинг кўнглига ўтирмади.

— Менга қаранг, Зауер, нималар бўляпти ўзи?

— Нимани назарда тутяпсиз, маликам?

— Ҳозиргина бўлган воқеани, умуман, кейинги ойдаги хатти-ҳаракатларингизни.

Зауер қизариб кетди.

— Глюк хоним, мен ҳам сиздан шуни сўрамоқчи эдим. Ўзингизнинг хатти-ҳаракатларингиз-чи? Ваъдаларингизни бажардингизми? Сиз менинг хотиним бўлдингизу Штирнер ишдан бўшатилдими? Мени тергашга нима ҳаққингиз бор?

— Ҳаққим йўқ. Лекин бажармаган бўлсам ҳам ваъдамда турибман.

— Нега бажармаяпсиз?

Эльза мулзам бўлди. Ростдан ҳам нега ваъдасининг устидан чиқмаяпти? Буни ўзи ҳам билмасди. Яна хаёли жойида эмасга

ўхшайди. Шу заҳоти у идроки хирилашаётгандай ўша ўзига таниш, ёқимсиз ҳолатни туйди. Унинг фикри, худди пашша дераза ойнасига урилгандай, аллақандай пинҳоний тўсиққа қадалиб қоларди. Эльза бошини қуйи солганча миқ этмай ўтирарди.

Зауер эса қизга бошдан-оёқ тикилиб разм солар, таажжубланиб ўйларди:

«Нимасини яхши кўриб юрибман? Ҳеч ҳавас қиладиган жойи йўқ-ку! Бунақа тирик манекенлар қийим магазинларининг ҳаммасида тикилиб ётибди. Бўйни сал дуруст-у, лекин узунроқ. Табба, нега илгари сезмаган эканман. Елкаларининг торлиги-чи... Чап кўзининг ёнидаги холи-чи, мутлақо ўрнига тушмаган. Қайтанга ҳусини бузиб турибди!..»

— Саволимга жавоб бермадингиз!.. Айтадиган гапингиз йўқми?

Ниҳоят Эльза тилга кирди:

— Ахир сиз ҳам ишдан кетганингиз йўқ-ку. Нима учун?

Эльза Зауернинг нозик жойига теккан эди. Дарҳақиқат, у ишдан кетмади. Сабабини ўзи ҳам билмасди. Бир ой муқаддам кутилмаганда Эльзадан кўнгли совиб, Эммага меҳри тушиб қолди. Баъзан буни ўйлаб ўзи ҳам эзиларди. У ўзини худди ақлдан озган кишидай ҳис этиб, азоб чекарди. Ўзини андак бўлса ҳам чалғитиш учун айш-ишратга, маишатбозликка берилди.

Аммо бу даргоҳдан нима учун кетмаётганлигига ўзининг ҳам ақли етмаётганлигини тан олгиси келмасди. Бу ҳол уни баттар асабийлаштирганидан гапни бошқа ёққа буриб юборди:

— Ҳа-а, сиз мендан тезроқ қутулмоқчи экансиз-да? Энди тундими!..

Эльза унга таъна билан қаради.

— Отто, сиз мени яна ҳақорат қилмоқчимисиз?

— Хотиржам бўлинг! Биз бир-биримизни жуда қийнаб юбордик, энди бу ўйинни тўхтатишимиз керак. Агар билмоқчи бўлсангиз, айтиб қўя қолай: мен Эмма Фитни севаман, шунинг учун бу ердан кетмайман. Ҳа, севаман, шу бугуноқ унга менга турмушга чиқишни таклиф қиламан!

Бу жавоб унинг ўзига энг тўғри жавобдай туюлди-ю, лекин ўзини ўзи алдаётганини кўнгли сезиб турарди: ахир, Эмма билан бирга кетса ҳам бўларди-ку!

Эльза гавдасини скамейка суянчигига ташлади-ю, секингина:

— Отто!..— деб шивирлади.

Орага жимлик чўкди. Зауернинг қалбида шафқат туйғуси гимирлагандай бўлди.

Аммо шу заҳотиёқ миясига бошқа фикр урилди: алдаяпти, одатдагидай муғамбирлик қиляпти. Шуларни ўйлади-ю, зарда билан гапирга кетди:

— Хўш, мендан нимани кутувдингиз? Энди бир камим сизга қоровуллик қилиш қолдими? Оиланинг расмий дўсти! Бу фахрли лавозимдан воз кечаман. Бойлигингиз шу даражада кўп-ки, ишқибозлар истаганча топилади. Мени бўшатиш. Эмма Фит менга осмондаги юлдузни олиб бермайди, унинг миллиард-мил-

лиард пули ҳам йўқ, лекин ойнадай мусаффо қалби бор, у қиз менга вафодор хотин бўлади.

Эльза миқ этмай эшитди, боши баттар қуйи эгилди.

Зауер портфелини қўлига олди.

— Зауер камбағал, лекин уни эллик фоиз қўшимча ҳақ эвазига сотиб олиш мумкин эмас! Кечирасиз, мени кутишяпти.

У шундай деди-да, намоишкорона таъзим қилиб, изига қайтди. Бўм-бўш кенг залдан унинг қадам товушлари анчагача эшитилиб турди.

Эльза тамом лол бўлиб қолган эди. Соат занги уни ҳушига келтирди.

У сапчиб тушди.

— Беш. Кеч бўп қопти!

Қош қорайиб қолган эди.

Эльза залга ўтиб, атрофга аланглади. Кўзи беихтиёр роялга тушди, бирдан куй чалгиси келиб қолди. У роялнинг қопқоғини очди-да, ўтириб аста чала бошлади.

Назарида ҳеч қачон у бу қадар ҳузур қилиб рояль чалмаган эди...

Аммо бирдан сесканиб кетди.

Шундоққина тепасида Штирнер турарди. Қачон кирдийкин?.. У роялга суянганча қизга тикилиб турарди. Унинг юзи одатдагидан рангсизроқ, жиддий ва маъюс эди. Юпқа лаблари асабий титтарди.

Эльза қичқириб юборди, роялдан қўлини тортди.

— Чалинг, илтимос! — деди Штирнер самимий бир оҳангда. Эльза ўзини ўнглаб олиб, яна куй чалишда давом этди. Штирнер бир муддат музыкага қулоқ солиб турди-да, кейин аста гапира бошлади: — Нақадар соз чаласиз! Бу «Оққуш»ми? Сен-Сансинг «Оққуш»и... Оққуш ўлим олдидан сайрайди, дейишди... Лекин оққушлар жуда узоқ яшашади, фақат қаттиқ яраланганларигина бевақт ҳалок бўлишади. Наҳотки сиз ҳам ярадор бўлсангиз? Ким яралади сизни? Жонингизни фидо қилишга арзийдими ўша?

— Ким ҳақида гапиряпсиз? — деб сўради Эльза куйни тўхта-тиб, қўлларини тиззаларига тушириб.

— Ким бўларди, Зауер ҳақида-да! Еки бу сирми?

Эльзанинг қалбида аёллик ғурури исён кўтарди.

— Жаноб Штирнер, — деди у совуққина қилиб, ўрнидан тураркан, — менинг шахсий ишларимга аралашмаслигингизни сўрайман!

— Ахир бу менинг ҳам шахсий ишим, Эльза хоним, сизни яхши кўришимни биласиз-ку, ахир!

— Менинг яхши кўрмаслигимни сиз ҳам биласиз.

— Ҳамма бало шунда-да... Бу менинг ҳам, сизнинг ҳам бахтсизлигимиз, ҳа, ҳа, сизнинг ҳам. Мени севганингизда қандай ажойиб бўларди! Ўзингиз севиб қолганингизда, — деди маъноли қилиб Штирнер.

— Бошқача севиш ҳам бўларканми?

Штирнер жавоб бермади.

— Менга қаранг, Эльза, келинг, бафуржа гаплашиб олайлик. Бу такомиллашган залда ўтирадиган жой ҳам йўқ. Юринг, қиш-ки боққа чиқайлик, илтимос!

Улар ҳозиргина Эльза туриб кетган скамейкага бориб ўтиришди.

— Сиз ҳаётнинг аччиқ-чучугини тотган одамсиз, — деб гап бошлади Штирнер. — Чиройли, камбағал қиз учун бир бурда нон топиб ейиш қанчалик қийинлигини яхши биласиз. Энди сиз бадавлатсиз. Лекин бойликнинг ҳали чатоқ томонлари бор. Эркаклар учун сиз энди хўракка айланасиз. Ҳуснга кўпинча суюқоёқ ва хотинбозлар, бойликка эса қаллоб ва фирибгарлар ўч бўлишади. Сиз танлаган одам бойлигингизни эмас, ўзингизни севишига ким кафил бўла олади? У ҳолда аҳволингиз нима кечади? Зауердан умид йўқ. Сиз ёлғизсиз. Яхшилаб бир ўйлаб кўринг. Хўш, мен сизга эр бўлсам нима қипти? Мени севмайсиз. Лекин севги туфайли эмас, ақл билан тузилган никоҳ энг яхши никоҳ бўлади, дейишади. Балки кейин яхши кўриб қоларсиз, ҳаётда бунақа ҳодисалар кўп бўлган... Бундан ташқари... Менинг қиладиган ишларим, катта режаларим бор. Сизнинг менга бўлган муносабатингиз эса оёқ-қўлимни боғлаб, бемалол, хотиржам ишлашга имкон бермаяпти... Охирги марта айтаман: ўйлаб кўринг!

Эльза бош чайқади.

— Йўқ, йўқ! — деди шошиб Штирнер. — Ҳозир бир нарсa дейишингиз шарт эмас. Яхшилаб ўйланг, менинг таклифимни тарозига солиб кўринг ва жавобини... бугун пайшанба бўлса... якшанба куни кечқурун соат олтида менга айтинг. Бу охирги муддат!

Штирнер таъзим қилиб, чиқиб кетди.

Соат роппа-роса олтига занг урди.

ХІ. НИКОҲ САФАРИ АМАЛГА ОШМАДИ

Эртасига эрталаб Эльза кўпдан бери ўзини тарк этган тиниқлик билан уйғонди. Штирнернинг таклифини қабул қилиш керакми, йўқми — ҳаёлига келган биринчи фикр шу бўлди. Нима учун бу масалани ҳал қилиши кераклиги ҳақида ўйлаб ҳам ўтирмади. Нонуштадан сўнг Эльза қишқи боғдаги ўзининг сеvimли жойига, аквариум қаршисига бориб ўтирди-да, яна Штирнер ҳақида ўйлай бошлади.

Аммо унга халақит беришди. Хизматкор кириб, қабулхонада Оскар Готлиб кутаётганини, ҳузурига кирмоқчи эканини айтди.

«Оскар Готлиб? Қаёқдан пайдо бўлиб қолди?» — деб ўйлади Эльза. Ҳаёлидан бир зумда суд процессидаги воқеалар шигиллаб ўтди.

Эльза иккинчи қаватдаги қабулхонага тушди.

Унга томон икки букчайиб бир чол йўрғалаб келарди. Марҳум банкирнинг укасини Эльза зўрға таниди. Оскар Готлиб озиб кет-

ган эди. Оппок соқоли кўксига тушган, юзи чўзилган, кўзлари салқиган. Ўзгариш фақат унинг ташқи қиёфасигагина хос эмас эди. Ҳаракатларидан қандайдир хасталик ва аламзадалик ифодаси ёғилиб турар, кўзлари олазарак эди.

— Безовта қилганим учун минг марта узр сўрайман,— деди у Эльзанинг қўлини ўпиб,— ноиложликдан шундай қилишга мажбур бўлдим...

— Марҳамат,— Эльза креслога таклиф қилди.

Улар ўтиришди. Оскар Готлиб ҳадеб хўрсинар, шляпасини қўлида айлантирар, лекин миқ этмасди. Бир оз ўзини босиб олгач, у аянчли бир овоз билан гап бошлади:

— Ростини айтсам, нимадан бошлашни ҳам билмайман... Аввало шуни айтиб қўйишим керакки, мен тақдирга тан бердим... Ҳа, бутунлай тан бердим... Ишонинг. Аммо кутилмаганда меросдан маҳрум бўлишим мени ниҳоятда мушкул аҳволга солиб қўйди. Гап шундаки, акам оламдан ўтганидан кейин ва... сиз меросдан воз кечганингиздан сўнг мен ўз ер-мулкимни гаровга қўйган эдим... Бошқа иложим йўқ эди. Ҳозирги ёшларни биласиз-ку, айш-ишратни яхши кўради... Катта шаҳар... Ясан-тусан... Ҳар хил тантаналар... Бундан ташқари, хўжаликни ҳам сал эпқага келтириш лозим эди. Шартнома муддати қисқа. Сизнинг айнаб қолишингизни ва иш бунақа чаппасига кетишини ким хаёлига келтирибди дейсиз! Тагин таъна қияпти деб ўйламанг, шунчаки тушунтиряпман, холос. Мана энди, бир ҳафтадан сўнг, қарзни тўламаганим учун ер-мулкдан айриламан. Қариган чоғимда хонавайрон бўламан... Бола-чақам бор, ахир... Беш жон-а, хотиним ҳам мункиллаб қолган...

— Қарзингиз қанча?

Оскар Готлиб ғудраниб қолди.

— Кўп, жудаям кўп. Икки юз минг...

Эльза ўйга толди.

— Шу ерда кутиб туринг, жавобини ҳозир сизга айтаман.

Готлиб ишнинг бу қадар тез қўчишини кутмаган эди, бинобарин, минг бор қуллуқ қилиб, олдиндан қизга миннатдорчилик билдирди.

Эльза шахсий секретариат хонасига ўтди, гарчи иш вақти бошланган бўлса ҳам хонада ҳеч ким йўқ эди.

«Қизиқ,— кўнглидан ўтказди Эльза,— бу қанақаси бўлди?» — Сўнг Карл Готлибнинг кабинетига кирди. Энди бу ерда ҳар доим Штирнер ишлаб ўтирарди. У шу ерда экан.

— Штирнер, Оскар Готлиб келди...

Штирнер қош остидан қаради.

— Топилибдими? Еки тирилиб кептими? Ҳа, майли, ҳечдан кўра кеч, дейишади-ку. Хўш, нима дейди?

— Пул сўраб кепти... Ер-мулкни гаровга қўйган экан, энди...

— Қанчага?

— Икки юз мингга деяпти-ку.

Штирнер афтини буриштирди.

— Елғон! Унинг ер-мулки юз мингга ҳам бормайди. Тошлоқ жойлар. Юз минг берамиз, бўлади. Туёғини шиқиллатсин!

— Менга қаранг, Штирнер, ҳарҳолда мен унинг олдида ўзимни гуноҳкордай ҳис қиламан, бунинг устига... одамнинг раҳми келади... Менинг олдимга бош эгиб келиш унинг учун осон бўлмаган. Икки юз минг бера қолинг... Илтимос!

Штирнер кулиб юборди.

— Марҳамат! Қизиқ бўлди-ку! Банк эгаси ўз хизматчисидан илтимос қилиб ўтирса-я! Глюк хоним, ҳаммаси ўзингизники, сизнинг гапингиз — қонун. Мен кичкина одамман, нимани буюрсангиз шуни қиламан.

У икки юз минг маркага чек ёзди-да, чек дафтарчасини стол тортмасига солиб қулфлаб қўйди.

— Мана чек.

— Раҳмат.

— Яна раҳмат дейсиз-а! Қачон хўжайин бўлишни ўрганасиз?

Эльза кабинетдан чиқиб, Готлибга қоғозни узатди.

— Мана, икки юз мингга чек...

Оскар Готлиб ҳаяжондан қўллари қалтираб чекни олди-ю, яна қайта-қайта ташаккур изҳор қилиб, кечирим сўрай бошлади.

— Илтимос, миннатдорчилик билдирманг,— деди Эльза ўнғайсизланиб,— ундан кўра, суд процессидан кейин қаёққа қойиб бўлганингизни гапириб беринг.

Улар яна ўтиришди.

— Касал эдим... Жуда ғалати касал. Суддан чиққанимдан кейин вужудимни аллақандай қўрқув ва номус туйғуси чулғаб олди... Одамларга кўринишдан ор қилиб қолдим... Хабарингиз бор, суд процессида иштирок этганларнинг сурати кўпгина газеталарда босилиб чиққан эди. Назаримда дуч келган йўловчи, ўтиб кетаётган ҳар бир извошчи, ҳатто болалар ҳам мени бармоғи билан кўрсатиб: «Ана, қилган ёмонлиги учун акаси меросдан маҳрум этган одам»,— деяётгандай туюлаверди. Аммо нима ёмонлик қилганимни ҳеч ким билмайди-ку, шунинг учун ҳар ким кўнглига келган гапни гапиравериши мумкин, албатта: биров векселларга акасининг қалбаки имзосини қўйган, дейиши мумкин, бошқа бирови, акасига заҳар бермоқчи бўлган, дер, ким билади дейсиз. Шундан кейин, қочишга мажбур бўлдим... — чол чуқур хўрсинди.— Ҳа, кўп оғир дақиқаларни бошдан кечирдим, хоним... Мен узоққа кетганим йўқ. Мени қидирмаган жойлари қолмади, лекин мана шу шаҳарнинг ўзида эдим. Эски, сўққабош бир дўстимникига яширинган эдим. «Агар шу ерда-лигимни бировга айтсанг, ўзимни ўлдираман»,— дедим унга. Лекин шундай демасам ҳам у мени сотмаслигини билардим.

— Кечирасизу,— деди кулиб Эльза,— ўша дўстингиздан уялмadingизми?

— Йўқ! Қизиғи шундаки, мен унинг адресини билмасдим, лекин қандайдир бир ички сезги билан уйини топиб бордим... Тўппа-тўғри кириб боравердим... Бу ҳам майли-я, у мени худди сабрсизлик билан кутаётгандай қарши олди, ҳолбуки биз у билан

анча йилдан бери кўришмаган ва ҳатто ёзишмаган ҳам эдик, шунга сира фурсат топмаган эдим.

«Ҳа, келдингми, хайрият»,— деди у мени кўриб. Ушаникида яшириниб ётдим. Қўрқув ва номус ўтида қовурилиб ётдим. Баъзан, кечқурунлари сал ўзимга келиб қолар эдим. Шунда, эртага бир кўчага чиқиб айланиб келаман, деб ўйладим. Аммо кечаси бўлди дегунча, яна вужудимни даҳшат ва уят ҳисси чулғаб, эрталабгача тўлганиб чиқардим... Тушуниб бўлмайдиган бир васваса! Бошимни кўрпага ўраб олардим у нафасимни ичимга ютиб ётаверардим. Эрталаб бош оғриғини баҳона қилиб, нонуштага ҳам чиқмасдим. Мен турган хонанинг деразалари парда билан тўсиб ташланган эди.

— Ажабо...— деди Эльза ўйчан.

— Газеталарни ўқирдим уюрагимни ҳовучлаб, қидирув натижаларини кузатардим. Бахтимга, мени бошқа жойлардан қидиришарди. Шунча вақт ичида фақат бир мартагина кулдим: газеталар менинг Аргентинадан «топилганим» ҳақида ёзишганди, қайси шаҳарданлиги ҳозир эсимда йўқ. Албатта, бу гирт ёлгон бўлиб чиқди. Менинг қиёфадошим шаҳарга ўз иши билан келган бир фермер экан. Газетада босилган суратига қараганда у ҳақиқатан ҳам менга ўхшар экан.

— Бу ҳолат узоқ давом этдими?

— Сўнгги суд инстанцияси ишни узил-кесил сизнинг фойдангизга ҳал қилган кунга қадар. Шундан кейин менга ҳамма нарса бефарқ бўлиб қолди, эски яшаб турган уйимга қайтиб келдим. Иттифоқо гаровга қўйилган ер-мулк масаласи қўзғалиб қолди. Сездимки, мени қутқарадиган ягона одам сизсиз...

У гапини тугатолмай қолди, хонага Зауер билан Эмма Фит кириб келишди. Готлиб ўрнидан туриб, шоша-пиша чиқиб кетди.

Зауер билан Эмманинг қиёфаси Эльзани ҳайратга солди. Зауер фракда, Эмма эса оқ қўйлак кийиб, бир даста оппоқ гулни кўксига босиб турарди. Уларнинг чеҳрасидан нур ёғиларди. Зауер Эммани тирсагидан ушлаб олганди.

— Глюк хоним, сизга хотиним Эмма Зауерни таништиришга рухсат этасиз. Бизни табрикланг, биз никоҳдан ўтдик!

Эльзанинг ранги қув оқариб, ўрнидан турди.

Эмма шоша-пиша Эльзани қучоқлаб ўпа бошлади, аммо унинг хижолат тортганини сезиб, каловланиб қолди. Эльза ўзини аранг босиб, Эммани эҳтироссиз ўпди, сўнг Зауерга қўлини узатди. Эмма шу даражада бахтиёр эдики, Эльзадаги бу ўзгаришни сезмади ҳам. У қўлларини кўксига босганча болаларча энтикиб бидирлай кетди:

— Жуда ғалати-да, бу Отто,— шундай деб, у эрига ялт этиб қараб қўйди,— кеча театрга борувдик, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ: «Ҳозир никоҳдан ўтишимиз керак. Кетдик!»— деб қолса бўладими!

— Дарров рози бўла қолдингми?— сўради Эльза.

Эмма унга таажжубланиб тикилди. «Бахтдан ким юз ўгиради?»— деган маъно бор эди бу қарашида.

— Ҳаммаси ўз-ўзидан бўлиб кетди-да. Биз спектакль тугагани ҳам кутмай, лекин ажойиб пьеса эди... нима эди-я... тавба, ёдимдан кўтарилибди!.. Ҳа, бир нарса эди-да, ишқилиб... театр-дан чиқдигу руҳонийни қидириб кетдик. Отто уни ётган жойидан турғазди шекилли-ёв! Қизиқ чол экан, уйқусираб туриб, бир нималарни ўқиди. Ҳаш-паш дегунча, тамом-вассалом! Мендан хафа эмасмисан, Эльза?— бирдан сўраб қолди у ҳадиксираб.

Бу болаларга хос соддадилликдан Эльза беихтиёр жилмайди. Шундан кейин дугонасини астойдил бағрига босиб, ўпди.

— Қўғирчоқдан хафа бўлиб бўларканми? Ўзинг хурсандмисан, ахир?

— Жудаям!— деб жавоб берди Эмма.

Аммо Зауерга кўзи тушиши билан Эльзанинг юзидаги табассум йўқолди. У Эммага меҳр билан боқиб турарди.

«Йўқ, Зауер менга ўчакишиб никоҳдан ўтмаган, у ростдан ҳам Эммани яхши кўради... Шайтон васвасаси! Васваса! Дарвоқе, бу гапни ким айтувди? Ҳа, Оскар Готлиб... ўша айтувди бу сўзни. Нималар бўляпти ўзи? Назаримда, тагин эс-ҳушимдан айрилайётганга ўхшайман...»

— Э-э, келин-куёвлар!— Кабинет остонасида турган Штирнернинг овози Эльзанинг хаёлини бўлди.

«Хабари бор экан-да» таажжубланиб кўнглидан ўтказди Эльза.

Табрик-қутловларга яна бир карра гувоҳ бўлиш, айниқса Штирнернинг олдида, Эльза учун осон эмас эди, бинобарин у аста хонадан чиқиб кетди.

— Табриклайман, табриклайман,— деди Штирнер хушчақчақлик билан.

Зауер ниҳоятда самимийлик билан Штирнернинг қўлини қисди. Гўё илгариги адоватдан асар ҳам қолмаган эди.

— Бугун кечқуруноқ никоҳ сафарига жўнамоқчимиз,— деди Эмма,— сиз билан Эльза қарши эмасмисизлар?

Штирнернинг чеҳрасида норозилик ифодаси пайдо бўлди, лекин у шу заҳотиёқ Эммага мулоим жилмайди.

— Нега энди, жуда соз бўлади. Қаёққа бормоқчисизлар?

— Ниццага ёки Норвегияга, ҳали бир қарорга келганимиз йўқ. Отто Норвегияга борамиз, дейди, менга эса Ницца ёқади...

— Демак, саёҳатга алоҳида-алоҳида бораркансизлар-да?— деди кулиб Штирнер.— Норвегияга борсангиз бурнингизни совуқ уриб кетади!— давом этди у.— Келинпошшани эҳтиёт қилиш керак, Зауер. Албатта, Ниццага борасизлар!

— Ҳўп, хайр бўлмаса, биз йўл ҳозирлигини кўрайлик!— Шундай деб, Эмма эрининг кўлидан ушлаб ташқарига судради.— Тезроқ, тезроқ, Отто, намунча имиллайсан! Бунақада ҳамма ерда поездга кеч қоламиз.

Зауер ҳовлига қурилган кичкина, шинам хонада истиқомат қиларди.

Улар ўзаро хахолашиб-кулишиб уйга киришди-да, шоша-пиша сафар тараддудига тушиб кетишди.

— Хўш, Ниццагами?
— Ниццага бўлса Ниццага-да!
— Тавба, ёв қувгандай намунча шошмасак! Чамадон ҳам шунақа оғир бўладими!..

— Бормаслигимиз мумкин... Чамадондан китобларни олиб ташлаш керак.

— Бормаймиз дейсанми? Эсинг жойидами! Борамиз албатта! Ие, йўлга киядиган кўйлагим йўқ-ку?

— Йўлдан оламиз. Ҳозирча кулранг кўйлагингни кия тур, ўзингга жуда ярашади.

Ногаҳон бир нарсага қулоқ тутгандай жим бўлиб қолишди, кейин бир-бирларига таажжуб билан тикилишди.

— Нега ерда ўтирибмиз? — деди ниҳоят Эмма. — Чамадонни нега олдинг? Бирор жойга бормоқчимисан?

— Ҳеч қаёққа бормоқчи эмасман, — жавоб берди Зауер. — Ҳайронман, чамадонни нега олдик? Балки китобларни кўздан кечирмоқчи бўлгандирсан?

— Китобларни? Бошимга ураманми? Ё тавба. Бахтдан эсанкираб қолдикми дейман!

У хандон ташлаб ўрнидан турди-да, чамадон устидан ҳатлаб ўтиб Зауернинг юзидан ўпди.

Зауер қовоғини уйди. Ўртада турган чамадонга тикилиб, ўйланиб қолди.

— Нега ўзгариб қолдинг? Мендан хафамисан? — шундай деб, қиз ноз билан бошини эгган эди, Зауернинг яна чехраси ёришди.

— Албатта хафаман-да, — деди у кулиб. — Келмасингдан бурун ҳаммаёқни тўс-тўполон қилиб юбординг!

— Ўлай агар, мен эмас! Ўзи чиқди бу ёққа! — деди у оёғи билан чамадонга ишора қилиб. — Қани, кир-чи, жойингга! Кира қол! Ердамлашсанг-чи!

Эмма билан Зауер биргалашиб чамадонни каравотнинг таги-га суриб қўйишди. Шундан кейин саёҳат ҳақида қайтиб ҳеч ким оғиз очмади...

ХИ. КЕЧКИ СОАТ ОЛТИДА

— Ёдингизда бўлсин, Эльза, эртага якшанба. Кечқурун соат олтида жавобингизни кутаман. Ҳозир эса зарур бир иш билан шаҳардан чиқиб кетяпман. Кечаси ёки эртага эрталаб қайтаман. Омон бўлинг!

Штирнер кишки боғдан чиқиб кетди.

Эльза ёлғиз қолди. Аммо у Штирнерга бериладиган жавоб ҳақида ўйламасди: унинг хаёли бошқа ёқда эди. У Зауер кутилмаганда Эмма Фитга уйланганидан ҳанузгача ўзига келолмасди.

Эльза ўзини шу топда ҳар қачонгидан кўра ҳам ёлғиз ҳис этди.

Аквариум ичида тилла балиқчалар думларини беозор қимирлатиб, оҳиста сузиб юришарди.

Эльзанинг уларга ҳаваси келиб кетди. Балиқлар ҳам ўзи каби

тутқунликда, шиша қути ичида яшашади. Аммо уларнинг ўз олами, ўзига хос «давраси» бор, улар руҳий азоб нималигини билишмайди. Қиз эса энг муҳтож ва уқубатли кунларидан кўра ҳам ҳозир ўзини бахтсизроқ сезарди. Бойлик унга нима берди?

Аллақандай сирли бир вазиятда ўтган суд процесси ва шу туфайли ўзи қўлга киритган бойлик уни оддий одамлардан, ўз билгича ҳаёт кечирадиган, кўчаларда бемалол сайр қилиб юрадиган кино, театрларга борадиган оломондан ажратиб қўйган эди. Кўчага чиқди дегунча, ҳамманинг эътиборига тушиб, юзлаб ва минглаб нигоҳлар унга қадаларди. Шунинг учун Эльза кўчага ҳам кам чиқадиган бўлиб қолди. Қўлини қаёққа узатса ҳам етади, лекин айна пайтда у ҳамма нарсадан бенасиб. Тиниқ шиша деворгина уни ташқи оламдан ажратиб туради, лекин ана шу шиша девор ҳам унинг учун ўтиб бўлмас бир ғов. Эльза ҳазин бир товуш билан шивирлади.

— Қандай бахти қароман, қандай шўрпешонаман!

Мана, худди кечагидай, худди олдинги кунлардагидай бўм-бўш хоналарга майин сас таратиб соат занг урди. Қаердадир настда машина товуши эшитилди. Штирнер жўнаб кетди...

Штирнер! Эртага унга жавобини айтиш керак. Бу охириги муддат эканлигини қиз сезиб турарди.

— Дарвоқе, нега айтиши керак экан?

Вақт ўтиб борарди. Қизиги шундаки, Штирнер кетгандан сўнг унинг фикри тиниқлаша бошлаганди. Гўё кўзларини тўсиб турган хира парда кўтарилгандай эди. Оскар Готлиб, унинг насвас касали, Зауернинг бирдан Эммани севиб қолиши...

Ўз атрофидаги одамларнинг Карл Готлиб ҳалокатидан кейинги ғалати ва бемантиқ хатти-ҳаракатлари ростдан ҳам насвасани эслатмайдими? Ҳамма сир мана шунда! Лекин бу насвасанинг сабаби нима? Ким бунга чидаш бера олади? Штирнер! Фақат ўша, бир ўзи.

Штирнер!..

Балки мана шу ташвишларнинг сабабчиси худди ўшанинг ўзидир? Унинг қайиқдаги ғалати гап-сўзлари, бутун дунёни ўзига бўйсундирадиган аллақандай қудратли қуролга қилган шамаси. Наҳотки шу гапларда жон бўлса? Наҳотки у ўшандай қуролга эга бўлиб, одамларни худди мушук чала ўлик сичқонни ўйнатгандай ўйнатаётган бўлса? Лекин у бундай қудратни қаёқдан олади? Ким ўзи у? Сеҳргарми? Кўзбойловчими?..

Эльзанинг эти жимирлашиб кетди.

Штирнер унинг назарида саҳродаги ҳимоясиз қуш устида чарх уриб юрган қушғундай туюлди. Қуш эса — унинг ўзи. Йўқ, бу одамдан қочиб қутулиб бўлмайди. У ўзининг темир чангалидан қизни қўйиб юбормайди.

Эльза ўрнидан туриб, оғир тин олди-ю, яна диванга ўзини ташлади.

Уни ваҳима босди.

— Йўқ, йўқ, йўқ! — дея қичқириб юборди у бирдан, дарахт шохларида ўтирган қушчалар парр этиб учиб кетди.

Унинг бу ҳайқирғи залда акс садо берди. Қизиги шундаки кутилмаган акс садо унга далда бергандай, гўё кўзга кўринмас бир дўсти: «Албатта, йўқ!» — дегандай бўлди. Курашсиз таслим бўлмаслик керак, бировнинг қўлида қўғирчоқ бўлмаслик, севмаган кишига ўзингни бахшида этмаслигинг керак.

У ўзини босиш учун залга кирди.

«Нима қилсам экан, нима қилсам экан?» — деб ўйларди у залда айланиб юраркан. Тасодифан бир суратга кўзи тушиб қолди. Қорабайир минган бир сувори ўзини таъқиб этиб келаётган чавандозлардан қочиб саҳрода от елдириб борарди.

«Хавф-хатарни мана шундай қарши олиш керак! Балки бу бадавий ҳалок бўлгандир, лекин у охиригача курашди... Қочиш керак! Нима қилиб бўлса ҳам қочиш керак!»

Эльза рояль ёнига бориб, табуреткага ўтирди. Бирдан кўз олдига тунов кунги манзара келди. Ўшанда Штирнер тепасида туриб, музика тинглаганиди. Унинг узунчоқ, истеҳзоли, табассум аримайдиган заҳил юзи ҳеч қачон ҳозиргидай совуқ ва жирканч туюлмаган эди.

— Дарҳол қочиш керак! Лекин қандай қилиб? Бир тийин ҳам пули йўқ-ку!

— Миллиардер! — алам билан шивирлади у. — Қашшоқ миллиардер!

Кечагина Готлибга икки юз минг ҳада этиб юборди, аммо ўзи учун у ҳеч қачон Штирнердан пул сўрамасди. Нимадир, балки ғурурдир, бунга йўл қўймасди.

Дарвоқе у пулни нима ҳам қиларди? Деярли шаҳарга чиқмаса. Нима керак бўлса уйга келтириб беришади, пулини эса Штирнер тўлайди.

Бирдан сумкасида охирги маошидан қолган пул борлиги эсига тушиб қолди. Шошиб ўз хонасига борди-да, сумкани титкилади.

Пул жойида эди. Кўп эмас, лекин жўнаб кетишга етади. Кейин-чи, кейин нима бўлади? Истаган шаҳрида ҳар бир банк унга чекланмаган миқдорда кредит очиши мумкин, лекин тўлаш учун векселни унинг ўз банкига жўнатишади, ўшанда Штирнер унинг қаёқдалигини билади-олади.

Эльза ўйланиб қолди.

— Эҳ, нима бўлса бўлар! Унга чўри бўлиб яшагандан кўра тиланчилик қилган яхши...

Эльза шоша-пиша кийинди-да, иккинчи қаватга тушди. Эшик олдида олачипор доғ ётарди. Қизни кўриб, думини ликиллатди. Эльза итнинг бошини силаб, нари сурмоқчи бўлган эди, ўрнидан силжимади. Қиз айланиб ўтиб, эшикни очмоқчи бўлди. Ит бирдан сапчиб турди-да, олдинги оёқларини Эльзанинг елкасига қўйиб ириллаганча орқага итара бошлади.

Қиз итнинг кутилмаган бу қилиғидан ҳанг-манг бўлиб, орқага чекинди.

— Буцефал! Сенга нима бўлди? — деди у мулойимлик билан. Ит яна думини ликиллатиб, шаштидан қайтди. Аммо қиз

иккинчи марта чиқишга уринган эди, ит боягидан ҳам баттар ириллаб берди. Штирнер ишончли соқчиларни қолдириб кетибди! Одамларни ёрдамга чақирсинми? Қиз шовқин кўтаришни истамади. Шу топда миясига бир фикр келиб қолди. У шошиб Готлибнинг кабинетига кирди. Эшик очиқ эди. Лифтда турган креслога ўтириб, тугмачани босиш бир лаҳзалик иш эди. Қиз иложи топилганидан суюниб, лифтда ғув этиб банк бўлимига тушди.

«Сизга панд бердим, Штирнер!»

Қоровуллар тўсатдан пайдо бўлиб қолган Эльзани кўриб, аввалига ҳайрон бўлишди, лекин тавозе билан ўтказиб юборишди. Қиз Штирнер уларга ҳеч кимни чиқармаслик ҳақида буйруқ бериб кетган бўлса-я, деб қўрқиб турган эди.

Эльза юрагини ҳовучлаб ўзи учун зиндонга айланган уй остонасидан ҳатлади-ю, димоғига кўклам нафаси урилгандай бўлди, бир зумда кўчадаги оломон орасига қўшилиб кетди. Хайрият! У энди эркин қуш. Муюлишдан бурилди-ю, такси ёллаб, энг яқин вокзалга олиб бориб қўйишни буюрди. Тезроқ шу ердан узоқлашса бўлгани!..

Вокзалда ҳаммол қаёққа билет олишни сўраган эди:

— Барибир... Мана шу пулга қаёққача борса бўлади? — деб жавоб берди.

Эльза эҳтиётсизлик қилган эди: ҳалиги жавобни эшитган ҳаммол таажубланган ва табиийки, бу ғалати жувоннинг қиёфаси ёдида сақланиб қолган эди. Бу нарса уни қидириб топишда калаванинг учи бўлди. Лекин ўша пайтда Эльза ўзи билан ўзи бўлиб, бу ёгини ўйламаган эди.

Паровоз охирги марта қичқириб, вагон ўрнидан қўзғалгандан кейингина у ўзини босиб олди. Сўнгги дақиқаларгача, гарчи унинг шаҳарда йўқлигини билса ҳам Штирнер орқамдан қувиб келади, деб қўрқиб турган эди.

Шаҳар чеккасидаги бинолар ҳам ортда қолиб, кўм-кўк дала бошлангач, Эльза қувонганидан йиғлаб юборай деди. Ботаётган қуёш нури ферма биноларини қизғиш шафаққа кўмган, бепоён ўтлоқзорда сон-саноксиз қўй-сигирлар ўтлаб юрарди.

Бу манзара қизни энтиктириб юборди. У вагон деразасидан кўз узмай, ўзича хиргойи қилиб борарди.

«Эркин қушман, парвозим эркин...»

У оқибатини ўйламасди. Шу пайтда унинг қалби эрк нашидаси билан тўла эди. Кун ботиб, атрофни қоронғилик боса бошлагач, вагон чироқларини ёқишди, шундагина у ўйга толди...

— Э, илгаригидан ёмон бўлмайди! — Шундай деб, у тез ечинди-да, кечирган ҳаяжонлари қаттиқ чарчатганидан дарров ухлаб қолди.

Қанча ухлаганини ҳам эслай олмади.

Бирдан худди биров туртгандай чўчиб уйғонди-ю, атрофига аланглади. Вагон... Қизиқ, вагонга қандай қилиб тушиб қолди? Қалбини бир зумда ғулғула ва аллақандай ноаниқ туйғулар қулғаб олди. Бу туйғу тобора кучайиб, чуқурлашиб, тиниқлаша борди...

Қайтиш керак! Дарҳол, ҳозирнинг ўзидаёқ қайтиш керак! Штирнер! Азизим! У буни кутиб ўтирибди! Қизнинг кўзи олдида ўзи рояль чалиб ўтирган пайтда кўрган маъюс ва қадрдон чехра намоён бўлди.

Эльза тез кийиниб, коридорга чиқди. Пассажирлар сочиқларини кўтариб, бирин-кетин ювинишга боришарди. Тонг ота бошлаганди.

— Проводник, бекатга яқин қолдими?

Бақалоқ проводник чўнтагидан шошмасдан каттакон кумуш соатини олди, худди шундай сусткашлик билан қопқоғини очди-да, ўйлаб туриб:

— Ун икки минутдан кейин, хоним, — деб жавоб берди.

Эльза бегоҳат бўлиб, пошнасини ерга урди.

— Бемаънигарчилик! Яна шунча кутиш керак! Қаршидан келадиган поезд-чи?

— Бир вақтда келади.

Эльза сабрсизликдан лабларини тишлади.

Ниҳоят поезд бекатга келиб тўхтар-тўхтамас Эльза ундан сараб тушди-да, орқага қайтаётган поезд вагонига ўзини урди.

Унинг билети йўқ эди, бинобарин, контролёр протокол ёзди, аммо Эльза унинг ҳамма саволларига ўйламай жавоб қайтарар, ҳеч нарсани идрок этмасди.

Қиз ўз фамилиясини айтиши билан контролёр унга ҳайратланиб тикилиб қолди.

Эльза тоқатсизланиб, ўзини қаёққа қўйишини билмасди. У купедан чиқиб, бир деразанинг олдидан иккинчи деразанинг олдига борар, ўзининг ташқи кўриниши ва безовта хатти-ҳаракати билан йўловчиларнинг диққатини тортарди. У тезюар поезд бу қадар тошбақа юриш қилаётганидан дод деворай дерди.

— Етай дедикми? — у дам ўтмай шу саволни бераверганидан йўловчилар ундан ўзларини олиб қочадиган бўлишди. Шундан кейин қиз ўз купесига кириб, диванга узала тушди-да, бошини чангаллаб, худди алаҳсираётгандай:

— Людвиг! Людвиг! Людвиг!.. Қачон сени кўраман! — деди инграб.

Ниҳоят поезд тўхтади.

Эльза йўловчиларни туртиб ташқарига отилди. Вокзал майдонига ҳам худди шу алфозда югуриб чиқди-да, ўзини автомобилга урди.

— Эльза Глюк банкига! Тезроқ, тезроқ! Иложи борица тезроқ ҳайданг!..

Штирнер Эльзани кутиб, кабинет ўртасида турарди.

Сочлари тўзғиб кетган қиз кабинетга отилиб кирди-да,

Штирнернинг бўйнига осилиб, ҳўнграб йиғлаб юборди.

— Людвиг, азизим, хайрият!

Штирнернинг чехрасига ҳам бахтиёрлик, ҳам маъюслик ифодаси инди.

— Менинг маликам!.. — деди у секингина, Эльзанинг юмук кўзларидан ўпаркан.

Соат роппа-роса олтига занг урди.

И К К И Н Ч И Қ И С М

І. БИРЖА ВАҲИМАСИ

Савдо аҳлини ваҳима босган эди.

Май ойидан бошлаб биржа шафқатсиз рақобат гирдобига тушиб қолди. Бир ой ичида икки мингдан ортиқ қарздор рўйхатга олинди. Июнь ойига келиб эса уларнинг сони беш мингга етди. Майда корхоналар ҳалокатга учраётган пайтда молиявий газеталар яқинлашиб келаётган фожиани хаспўшлашга уриниб, кризис фақат мамлакатнинг иқтисодий ҳаётини «валюта билан олибсотарликка асосланган майда ва кераксиз корхоналар»дан халос қилади, деб жамоатчилик фикрини чалғитиш билан овора эди. Аммо июнь ойида бир қанча кўҳна ва йирик корхоналар кризис қурбони бўлди. Бу ҳол саноат ва бир талай майда акционерларга оғир зарба бўлиб тушди. Энди газеталар ҳам ҳеч нарсани яширолмасди. Чинакам фожа бостириб келаётган эди, даҳшатли томони шунда эдики, вужудга келган бу кризисни одатдаги «иқтисодий танглик» билан изоҳлаб бўлмасди. Гўё янги, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган бир вабо молиявий муассасаларни маҳв этиб, янги-янги қурбонларни ўз домига тортарди. Июль ойига келиб мамлакатда фақат учта йирик банк қолди. Булар Мюнстерберг, Шумахер ва Эльза Глюк банклари эди. Олдинги икки банкнинг ҳар қайсиси ўз маблағининг ўттиз процентини йўқотган эди. Эльза Глюк банки эса йўқотиш у ёқда турсин, ўз маблағини уч баравар кўпайтириб олганди. Яшаш учун сўнгги кураш мана шу учта банк ўртасида бўлиши муқаррар эди. Эльза Глюк банкидаги маблағ Мюнстербергникидан ҳам, Шумахерникидан ҳам кўп эди. Лекин бу икки банк Эльза Глюкка қарши бирлашса, тарозининг палласи ўшалар томон оғиб кетиши мумкин эди.

Тўғри, маълум шартлар асосида Эльза Глюк банки билан битим тузса, ёки ҳатто маблағларни қўшиб юборса ҳам бўлади. Бинобарин, Мюнстерберг ҳам, айёр Шумахер ҳам бир-биридан яшириб шунга уринар, ҳар қайсиси ўз-ўзича ишончли одамларини Штирнернинг «кўнглига қўл солиб кўриш» учун юбориб турар эди. Аммо бу «ёвуз даҳо», — уни савдо аҳли шундай деб атарди, — сира ён босмас, ҳар иккала банкнинг ҳам таклифини рад этарди. У ўз рақибларига нисбатан намоишкорона бепишанд ва шафқатсиз эди. Биржа «ўйини»даги ажойиб омад, биржа курсларини олдиндан бехато пайқаб олиши, теварак-атрофдаги кишиларга тамомила сирли таъсир ўтказиш қобилияти Штирнерни даҳшатли кимсага айлантирган эди.

Банкирлар ва биржа даллоллари Штирнерга шахсан муро-

жаат қилган бир нечта банкирнинг қўққисдан ўлиб қолгани тўғрисида, гўё сўзларини кўзга кўринмас душман эшитиб қолишдан қўрққандай, шивирлашиб гаплашишарди. Улар билан Штирнер нима ҳақда сўзлашганидан оғиз очишмасди. Аммо унинг ҳузурига кирган банкирлар ақл-идрокларини йўқотиб, орттирган бой тажрибаларини унутиб, ўзлари учун номатлуб битимлар тузишар, оқибатда кўп ўтмай хонавайрон бўлиб, уларнинг жамики маблағлари Эльза Глюкнинг ер остидаги хазинасига келиб қўшиларди. Бундайларнинг айримлари ўз-ўзларини ўлдиришди. Шунинг учун ҳам Мюнстерберг билан Шумахер ўзлари шахсан учрашишдан қўрқиб, воситачилар орқали гаплашишга қарор қилишган эди.

Штирнер билан музокаралар бирон-бир натижа бермагач, ярим аср мобайнида рақобатлашиб келаётган икки банк бирлашган тақдирдагина, «ёвуз даҳо»ни енгмаганда ҳам ҳар ҳолда унга қарши курашни давом этириш мумкинлиги Шумахер билан Мюнстербергга аён бўлиб қолди.

Бу курашни енгиллаштирадиган яна бир томони шунда эдики, ҳар иккала банк мамлакатнинг кўмир шахталари, бўёқ ишлаб чиқариш, автомобиль ва радио заводлари, электр тармоқлари, шаҳар темир йўли, кемасозлик заводлари каби йирик савдо-саноат корхоналарининг акцияларига эгалик қиларди. Бу корхоналарнинг акциялари турли касбдаги миллионлаб кишилар — ўртамиёна фермерлар, идора хизматчилари, пароходларда ишловчи ошпазлар ва ҳатто лифтни кўтариб-тушириб турувчи болалар қўлида эди. Уларнинг бари оз миқдордаги жамғармалари тақдирини Мюнстерберг ва Шумахер банклари тақдири билан боғлаган эдилар. Шундай қилиб, банкирларнинг нуфузи ниҳоятда кучли эди.

Ун бешинчи июль куни эрталаб Штирнернинг содиқ ва тиришқоқ ёрдамчиси Зауер хўжайинининг кабинетига навбатдаги ахборот билан кирди.

Зауер Штирнернинг узатган қўлини маҳкам қисди.

— Салом, Зауер! Маликангизнинг аҳволи қалай?

— Ташаккур. Бекорга ташвиш тортган эканман. Кеча врач келиб кўриб кетди.

— Хўш, Зауер, хонимдан нима касал топди?

Зауер хушхоллик билан, лекин бир оз уялинқираб жавоб берди.

— Ҳадемай у она бўлади...

— Шунақа денг! Табриклайман. Мендан салом айтинг. Биржада нима гаплар? Янгиликлар борми?

— Бор бўлгандаям ҳазилакам янгилик эмас. Мюнстерберг билан Шумахер бизга қарши ягона фронт тузмоқчи. Улар акционерлик жамияти ташкил қилиш ҳақида ариза беришибди, биржа доираларининг фикрига қараганда, ҳукумат уларни қўллаб-қувватласа керак.

— Шундай бўлишини билган эдим.

Зауер таажжубланиб қаради. Штирнер жилмайди.

— Бошқа нима ҳам қила оларди?— жавоб берди Штирнер.— Одатда ожизроқ ҳайвонлар ўзларидан кўра кучлироқ йиртқичлардан сақланиш учун бир ерга гуж бўлиб олишади. Ҳукумат-чи? Ҳукумат эса давлат банки билан менинг орамда бошқа яна бир таянч бўлишини хоҳлайди. Чунки борди-ю, бақалоқ Мюнстерберг билан чиллашир Шумахер хонавайрон бўлса, у ҳолда мамлакатда фақат иккита молиявий куч қолади, ҳа, фақат иккита, Зауер: мен, яъни хотинимнинг банки билан давлат банки. Қайси бири ғолиб чиқишини худо билади.

Дўстининг бекиёс ютуқларига кўникиб қолган Зауер ҳам бу гапни эшитиб, лол бўлиб қолди.

— Жуда катта кетвормадингизми, Штирнер?

— Азизим, биз мувозанат беқарор бўлган замонда яшаяпмиз. Биз учун фақат иккита йўл бор: ё чиқиш, ё тушиш. Ғилдираб кетаётган ҳалқа тўхтаган пайтда ёнбошга ағдарилади. Дарвоқе, иккита банкнинг қўшилувига биржа қандай қараяпти?

— Бир куннинг ичида Мюнстерберг билан Шумахернинг акциялари эллик процентга кўтарилиб кетди,— жавоб берди Зауер.

— Даллолларимизга буюринг, ўша акцияларнинг ҳаммасини сотиб олишсин.

— Сиз Мюнстерберг билан Шумахерга ён босаяпсизми?

— Мен Глюкка ён босаяпман. Наҳотки шуни ҳам тушунмасангиз? Бўла қолинг, Зауер, вақт кетмасин. Қанча кўтарилса шунча яхши. Пачакилашиб ўтириш жонимга тегди, бир зарба билан ҳамма машмашага чек қўймоқчиман.

Штирнер керакли қоғозларга имзо чекиб, Зауерни чиқариб юборди, кейин бир нарса эсига тушиб, орқасидан чақириб қолди.

— Менга қаранг, Зауер, савдо, саноат ва молия министрларининг уй адресларини менга билиб беринг.

— Мана бу китобда ҳамма адреслар бор.

— Ҳа, дарвоқе... Раҳмат. Нима дейсиз, Зауер, бирор баҳона билан уларни бу ерга таклиф қилса бўлармикин?

— Қийиндир-ов.

— Улар Людвиг Штирнерга бундай шарафни раво кўришмайди-да, а? Майли, кўрамиз, бир-икки ойдан сўнг нима бўларкин? Ҳозирча бу ташрифсиз ҳам кунимиз ўтиб турибди. Менга шаҳар планини беринг-чи.

Зауер планни олиб узатди.

— Миннатдорман. Сиз бўшсиз, Зауер.

Штирнер планни стол устига ёзди, компасни қўйиб, планининг шимол томонини компас стрелкасига айнан мос келадиган қилиб айлантирди. Кейин министрлар турадиган жойларни пландан аниқлаб, нуқта қўйиб чиқди, шундан сўнг Эльза Глюк банкини ана шу нуқталар билан бирлаштириб чизик тортди ва ҳосил бўлган бурчакларни ён дафтарига ёзиб қўйди.

— Хў-ўш, жаноб министрлар... ана энди кўрамиз бу ёгини...

Шундай деб, у кабинети ёнидаги ўз хонасига кирди-да, эшикни ичкаридан қулфлади.

Ун минутлардан сўнг кабинетга Эльза кириб, ёзув столи ёнида турган юмшоқ креслога ўтирди. Сал ўтмай Штирнер чиқди. Эльза шошиб ўрнидан турди-да, иккала қўлини узатганча унинг истиқболига юрди. Штирнер қизнинг қўлларидадан ўпди.

— Мени қўмсаганмидинг, Людвиг?

У Эльзани қўлтиғидан олди.

— Ҳа, азизим, эрталабки ишларимни тугатдим. Энди қишки боғда сен билан нонушта қилсам дедим.

Эльзага бу гап мойдай ёқди.

— Мен билан жуда кам учрашасан, Людвиг.

— Илож қанча, азизим, ҳозир жанг кетяпти... Маблағинг уч баробар кўпайганидан хабаринг борми? Ҳадемай мамлакатдаги барча хусусий банклардаги пуллар сенинг қўлингга ўтади.

Улар тузаб қўйилган каттакон стол атрофига ўтиришди. Штирнер қадаҳларга вино тўлдирди.

— Сен биржа маликаси бўласан.

У винодан бир ҳўплаб қўйди.

— Аслида ҳеч қанақа биржа бўлмайди. Ҳамма биржа шу ерда бўлади. Агар менинг хотиним бўлмаганингда не-не чинакам шахзодалар изингдан эргашиб юрарди! Мабодо шунча бойликка, шунча қудратга эга бўлишингда менинг ҳам озми-кўпми ҳиссам бор экан, демак, Штирнер кўпам аравани қуруқ олиб қочадиган маҳмадона эмас экан!

— Мен ҳеч қачон бунақа демаганман!— астойдил эътироз билдирди Эльза.

— Шунақами? Унда яхши.

Улар қадаҳ уриштиришди.

— Людвиг, агар сен бойлигимни эмас, менга ажратадиган вақтингни уч баробар кўпайтирганингда тагин ҳам бахтлироқ бўлардим. Ёлғизликдан қанчалик изтироб чекаётганлигимни билсанг эди!.. Бутун умрим сени кутиш билан ўтяпти.

— Бу ёғи оз қолди, азизим! Сўнгги рақибларимизни ҳам қўллари қайириб, ҳарбий ўлжадай оёқларинг остига келтириб ташлаганимдан кейин, бемалол...

Шу пайт Зауер кириб, Эльзага таъзим қилди. Қиз ҳам унга жавобан енгил бош ирғаб қўйди.

— Безовта қилганим учун узр сўрайман. Меҳмонхонада сизни бир жаноб кутиб ўтирибди, Штирнер. Зарур ишим бор, деяпти. Шумахернинг агентимикан, деб шубҳаланяпман. У шахсан сиз билан гаплашмоқчи.

Штирнер чиқиб кетди.

— Хўш, Эмма қалай?— сўради Эльза.

— Раҳмат... Ёмон эмас.

— Сизга нима деган эдим? Гапим рост чиқдими! Бекорга ташвиш тортган эдингиз ўшанда. Эмма ҳадемай она бўлади! Ҳазил гапми! Унинг ўзи ҳали қўғирчоқ ўйнайдиган ёшда-я. Бугун албатта олдига кираман...

— Сизни кўрса хурсанд бўлади.

Штирнер қайтиб кирди.

— Янглишмаган экансиз, Зауер. Айёр тулки Шумахер охирги дақиқада ўз иттифоқчисига хиёнат қилиб, менга қўшилиш истагини билдирибди. Бор ҳунарини ишга солиб, ҳам қўрқитяпти, ҳам минг турли имтиёзлар ваъда қиляпти.

— Сиз нима дедингиз?

— Жаноб Шумахерга бориб айтинг, менга ҳеч қанақа шерик ҳам, энага ҳам керак эмас, дедим. Ўтиринг, Зауер, бирга нонушта қиламиз.

Улар эски қадрдонлардай чақчақлашиб ўтиришди. Илгариги гина-кудуратлардан асар ҳам қолмаган эди.

II. КИМ ЗҲР БЎЛСА, ЎША ЮТАДИ

Ҳукумат Мюнстерберг билан Шумахер банкларини бирлаштирувчи янги акционерлик жамиятини таъсис этадиган кунни тонг саҳарда Штирнер Зауерни чақириб, буйруқ берди:

— Мюнстерберг билан Шумахер акцияларини сотиб юборинг, бир дона ҳам қолмасин.

— Уларнинг қиммати бир кечада йигирма олти процентга ортди. Қолаверса, акционерлик жамияти тузилганлиги ҳақида аниқ маълумотлар бор. Менимча...

— Парво қилманг, буйруқни бажаринг. Ҳозироқ биржага ўзингиз бориб, ҳамма янгиликни менга телефон орқали маълум қилинг.

Зауер елкасини қисди-ю, чиқиб кетди.

Бир соатдан сўнг телефон жиринглади.

— Акцияларни талаб кетишяпти.

— Жуда соз, Зауер. Ҳукумат кенгаши қачонга белгиланган?

— Кундуз соат иккига.

— Унгача акцияларни сотиб бўласизми?

— Бир соатда ҳаммаси тамом бўлади.

— Жуда соз. Бир соатдан кейин телефон килинг.

Орадан ярим соат ўтмасданоқ телефон жиринглаб қолди:— Акциялар тугади. Биржа тўс-тўполон. Дарвоза олдидаги майдонни оломон босиб кетган. Кўча ҳаракати тўхтатилди. Трамвайлар базўр ўтиб турибди, автобус юролмади.

— Буларнинг менга қизиги йўқ. Акцияларимизнинг тақдири нима бўлди?

— Афсуски, қиммати пасайиб кетяпти!

— Жуда яхши. Янаям пасайишини кутиб туринг, кейин сотиб олаверинг.

— Людвиг, жудаям бандмисан?— сўради кабинетга кирган Эльза.

— ...Ҳаммасини сотиб олаверинг,— гапида давом этди Штирнер.— Тез-тез телефон қилиб туринг.— Кейин Эльзага мурожаат қилди.— Ҳа, жудаям бандман, азизим. Узинг нонушта қилавер.

Бугун телефондан нари жиолмайман, балки туни бўйи ўтиришга тўғри келар.

Эльзанинг қиёфаси тундлашди. Штирнер телефон трубкасини қўйиб, Эльзанинг олдига келди.

— Иложи йўқ, жонгинам, чида. Бугун ҳал қилувчи жанг бўлади. Мен голиб чиқишим керак, эртага эса сен тожсиз малика бўласан, бутун бойлик сенинг қўлингда бўлади...

— Людвиг! — деди истеҳзо билан Эльза.

— Бўпти, бу ҳақда гапирмайман. Эмма қалай? Уни кўрдингми?

— Врач кўриб, буйрагингизнинг мазаси йўқ депти, буни қаранг-а, энди унга туғиш хавфли...

— Шунақа дегин, — паришонхотир жавоб қилди Штирнер.

— Лекин ўзи ўлсам ҳам боладан воз кечмайман деяпти.

— Яхши, яхши.

Яна телефон жиринглади. Штирнер бир чўчиб тушди ва шоша-пиша Эльзанинг пешонасидан ўпиб, деди:

— Бўпти, юрагингни кенг қил. Ишларимиз бир ёқлик бўлсин, иккаламиз Ривьерага кетамиз. Алло! Эшитаман.

Эльза бир хўрсиниб, чиқиб кетди.

— Соат ўн иккида? Бир соатдан кейин экан-да? Жуда соз! Ҳукумат қарорини билганингиздан сўнг дарҳол қўнғироқ қилинг.

Штирнер трубкани қўйди-да, ҳаяжонланиб хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

— Бу масалани ҳал қилишни ҳукумат соат иккидан ўн иккига кўчирибди. Демак, таъсир қияпти. Энди ютиб чиқишимга астойдил ишонаман. Ҳозир ғалаба қилсам, у ёғи ўзи кетаверади. Штирнердан зўр одам бўлмайди дунёда.

У бошини орқага ташлаганча кўзларини хиёл юмиб, аллақандай лаззатдан жилмайиб, бир лаҳза қотиб турди.

— Йўқ, тантана қилишга ҳали вақт эрта. Охирги зарба учун куч тўплаш керак.

Штирнер ўз хонасига кириб, эшикни яна ичкаридан қулфлаб олди.

Бир соатдан сўнг у ҳориб-чарчаб, ранглари оқариб хонадан базўр чиқди-ю, ўзини креслога ташлади.

Телефон жиринглади. Штирнер худди пружина улоқтириб юборгандай сакраб туриб, трубкани олди.

— Алло! Ҳа, ҳа, мен... Зауермисиз?

Лекин қўнғироқ қилаётган Зауер эмас, Штирнернинг агентларидан бири Шпильман эди.

— Кутилмаган тасодиф! Кенгаш ҳозиргина тамом бўлди. Ҳукумат акционерлик жамиятининг уставини тасдиқламади. Кенгашда ўтирган Шумахер министрнинг юзига: «Сотқин экансан!» — деди шартта. Мюнстерберг ўзидан кетиб қолди, уни беҳуш ҳолда уйига олиб кетишди.

Штирнер гапни охиригача эшитмади. Ҳаяжондан қалтираб трубкани қўйди-ю, овозининг борица «Ғалаба!» — деб қичқирди,

кресло ёнида ухлаб ётган Фальк сакраб туриб, хўжайинига жавдираб боқди.

— Ғалаба, Фальк! — Штирнер рўмолчасини хонанинг бурчагига улоқтириб, буюрди: — Опе!

Кучук зингиллаб бориб, рўмолчани эгасига келтириб берди.

— Ҳоллари шу экан-ку! Ха-ха-ха! — у асабий куларди. Кейин кучукнинг олдинги икки оёғини кўтариб, пешонасидан ўпди. — Уларни сираям ўпмаган бўлардим, Фальк. Чунки улар сендан кўра аҳмоқроқ, бунинг устига мени ёмон кўришади. Шунинг учун ҳам бурунларини ерга ишқаш керак уларни!

Телефон жиринглади.

— Зауер? Ҳа, эшитдим. Шпильман айтди. Биржада нима гап?

— Э-э, сўраманг. Ҳаммаёқ остин-устун бўлиб кетди.

— Мюнстерберг акциялари нима бўлди?

— Пасайиб кетяпти. Даҳо экансиз, Штирнер!

— Мақтовнинг вақти эмас ҳозир. Хонавайрон бўлган банкларнинг акциялари писта пўчоғига тенг бўлган пайтда ҳаммасини сотиб олиш мумкин. Қайтадан қимматини тиклаб оламиз. Лекин бу иш кейинроқ. Асосий ишн дўндирдик, энди қайтсангиз ҳам бўлаверади, Зауер!

— Чиқолмаяпман. Ақлдан озган оломон орасида қолдим. Ҳатто ҳушидан кетган ва оёқ остида қолган одамларни олиб кетиш учун келган «Тез ёрдам» машиналари ҳам киролмаяпти.

— Ундай бўлса, янгиликларни хабар қилиб тулинг.

Зауер худди шундай қилди. Фонд даллоллари ўн минутлик кенгаш ўтказиб, Мюнстерберг, Шумахер ва улар билан алоқадор банкларнинг қоғозларини сақлаб қолиш мумкин эмас, деган қарорга келишди. Бўлар иш бўлган эди. Ҳар дақиқа йирик-йирик маблағлар чиппакка чиқарди. Қоғозлар қўлдан-қўлга ўтиб турарди. Ярим кечадан ўтганда асабийлик энг юқори нуқтасига чиқди. Фақат биржа майдони эмас, балки қўшни майдон ҳам йирик пулдорларнинг автомобиллари билан тўлиб кетди. Улар ўз лимузинларида ҳорғин ва тушкун бир кайфиятда тун бўйи кўзларини жавдиратиб ўтиришди. Курснинг тўхтовсиз пасайиб кетаётганлиги ҳақидаги хабар кетма-кет келиб турарди. Бир хабар телефон орқали етиб келгунга қадар аҳвол яна ўзгарарди. Оломон худди табиий офат юз бергандай қўшни хиёбонга ёпирилиб, скамейкада ўтириш ҳуқуқини олиш учун одамлар қимматбаҳо меҳмонхонага нисбатан кўпроқ ҳақ тўларди. Тонгга яқин икки даллол билан бир банкир ақлдан озиб қолди.

— Штирнерга ўлим! — деб қичқирди даллоллардан бири.

Уларни минг машаққат билан касалхонага олиб кетишди.

Тонг ёришган пайтагина ғала-ғовур худди сув сепиб ўчирилган ёнғиндай босилди. Кечаги пулдорлар биржадан ўн йилга кексайиб, сочлари оқарган, букчайган бир аҳволда чиқиб кетишди. Оломон сийраклашиб қолди. Ниҳоят Зауер биржа биносидан чиқишга муваффақ бўлди, соф ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас олди. У чарчаганидан оёқда зўрға турарди.

«Ҳозир бутун мамлакатда шу аҳвол, — деб ўйлади у. — Бир

кечада юз минглаб кишилар хонавайрон бўлди, миллионлаб майда омонатчилар ўз жамғармаларидан айрилдилар. Ҳалиги тентак Штирнерни маломатга қўйиб қичқирди, ҳамма айбни ўшанга тўнқади. Лекин Штирнер айбдор эмас. Ҳам зўр бўлса ўша ютади. Штирнерга қойил. У чиндан ҳам буюк даҳо!»

Зауер жилмайиб қўйди, шу заҳоти уни эсноқ тутди.

Штирнер эса Зауердан телефон орқали сўнгги хабарни эшитди-ю, стол ортидан туриб, роҳат қилиб керишди. У энди хотиржам эди. Унинг вужудини яхши ишлаган ва ўз меҳнатининг самарасидан қаноат ҳосил қилган кишиларда бўладиган ширин ҳорғинлик чулғаб олган эди. У ғалаба қилди. Бу ғалаба банкирлар ва министрлар устидан қозонилган ғалабадан кўра каттароқ. У инсон қаршилигини енгди! Готлиблар, Эмма, Зауер, Эльза... Улар ким бўпти!..

— Энди дунёда ҳеч бир кимса менга қаршилиқ кўрсатолмайди, ҳадемай бутун дунё менинг олдимда тиз чўқади! — деди у ғурур билан.

Унинг уйқуси қочган эди.

Тепага кўтарилиб, Эльзанинг хонасини тақиллатди.

Қиз ҳали ечинмаган, уйғоқ эди. Шошиб, эшикни очди-ю, энтикиб қўлларини узатди.

— Хайрият эсингга тушибман, Людвиг!

III. ОҚ ВИЛЛА

Эльза Глюк банки — у ҳали ҳам Эльзанинг қизлик фамилияси билан юритиларди — молия оламида ягона ҳукмдор бўлиб қолди.

Дарвоқе, Эльза ўз қудратининг ошиб кетганини мутлақо сезмасди. У илгаригидай Штирнер билан учрашувни орзу қилиб, бўм-бўш хоналарда ёлғиз айланиб юрарди. Аммо Штирнер ҳамон унга вақт ажрата олмасди. Эльза Штирнер ўзини кўрмоқчи бўлганини олдиндан сезарди. Юрагида ширин бир талпиниш туйғуси уйғониб, пастки қаватга шошилар, Штирнернинг бўшлигини ва ўзини ҳайдамаслигини ҳис қилиб турарди. Аммо баъзан кунлар, ҳафталар ўтиб кетардики, Штирнер фақат эрталаблари бир кўриниш бериб, хомуш бир қиёфада саломлашар ва ғойиб бўларди. Баъзан у бир неча кунга шаҳардан чиқиб кетарди. Шундай пайтларда қизда қандайдир лоқайдлик пайдо бўлиб, уни кўришни ҳам хоҳламасди. Мабодо қайтган ҳамоноқ дуч келиб қолса, жуда совуқ кўришарди. Штирнер эса пешонасини тириштириб, ҳатто Эльзага ҳам кириш ман этилган хонасига шошиларди. Орадан бир неча минут ўтгач, қиз ўз қалбини қайноқ муҳаббат туйғуси қитиқлай бошлаганини пайқарди. Штирнер хонасидан қайтиб чиққанда эса қиз уни меҳр билан қарши оларди.

Штирнер бўлса оғир хаёл гирдобидан чиқолмай бир оз хўмрайиб турарди. Аммо Эльзанинг самимий муносабати тезда Штирнерни ҳам ўзгартириб юборарди. У яна меҳрибон ва ғамхўр бўлиб

қолар, қиз эса мана шу ширин дақиқалар суруридан бениҳоя роҳатланарди.

Уларнинг сафари яна орқага суриладиган бўлди.

Штирнер ўз олдига янги мақсад қўйган эди: у кўпгина корхоналар Эльза Глюк банкидан қарздор бўлиб қолганидан фойдаланиб, мамлакатнинг бутун саноатини ўз қўлига олишни ўйларди.

Завод ва фабрика эгалари қаттиқ қаршилиқ кўрсатишди, аммо Штирнер уларнинг завод-фабрикаларини бирин-кетин тортиб ола бошлади.

Ниҳоят, бу кураш ҳам Штирнер фойдасига узил-кесил ҳал бўлгач, у Зауер билан Эльзани чақириб, деди:

— Энди дам олишим, бир оз кечикиб бўлса ҳам никоҳ сафарига чиқишимиз мумкин. Сиз, Зауер, ишга бош-қош бўлиб турасиз. Кураш асосан тугади. Фақат ўз ҳуқуқларимизни қонунлаштириш қолди, холос: «Сўнгги могиқан»ларнинг векселларини бекор қилиш, уларнинг завод ва фабрикаларини пулга чақиш керак, чунки у корхоналарни биздан бошқа ким ҳам сотиб оларди? Эртага эрталаб биз учиб кетамиз. Дарвоқе, хотинингизнинг аҳволи қалай?

Зауер қайғу билан бош чайқади.

— Кўрсангиз танимайсиз, Штирнер, жудаям чатоқ.

— Ие, қизиқ экансиз, шунақа бўлади-да, одатда, — жавоб берди кулиб Штирнер.

— Йўқ, мен у маънода гапираётганим йўқ, — деди Зауер бир оз ўнғайсизланиб, — уни оёқлари билан юзи шишиб кетди: буйраги касал. Врачларнинг гапига кирмади, энди туғишга мажбур. — Кейин астойдил ачиниб қўшиб қўйди: — Жудаям хавотирланяпман.

— Энди бир киши учун эмас, икки киши учун қайғуришга тўғри келади. Қўрқманг, Зауер. Энг яхши профессорлар хизматингизда бўлади. Телефон қилиб туришни унутманг. Хотинингизга мендан салом айтинг.

Учиб кетишларидан олдин Штирнер тун бўйи ухламади. Ўз хонасига кириб бир нималар қилиб ўтирди. Эльза ҳам ётоқхонасига кириб кетди. Аммо у уйқу аралаш вужудини аллақандай асаб ёки электр токи жимирлатаётганини, Людвигга нисбатан муҳаббати тобора аланга олаётганини сезиб ётди. Бир неча бор уйқусираб, қўлларини чўзиб:

— Людвиг! Азизим! — деб шивирлади.

Тонг отиши билан у хусусий самолётда Штирнер билан бирга учиб кетди.

Улар Ментонага, Карл Готлиб ўлимидан сал олдинроқ сотиб олган Эльза Глюкка қарашли виллага боришмоқчи эди.

Бутун умри танҳоликда ва хонанишинликда ўтган Эльза учун Людвиг билан бирга саёҳат қилиш жуда роҳатбахш эди.

У гоҳ Людвигга суқланиб тикилар, гоҳ пастдаги бепоён манзарани энтикиб томоша қилар эди. Қиз олис кенгликларга тикилиб туриб, қувноқ бир қўшиқни хиргойи қила бошлади:

Эркин қушман, учмоқ истаيمان!

— Бемаъни кўшиқ,— деди у кулиб Штирнерга,— «учмоқ истайман» эмиш. «Эркин қушман, сен билан бирга учиб кетяпман», деб куйлаш керак. Ажойиб, қарагин-а, уйлар худди зангори гилам устига терилган қутичаларга ўхшайди. Анави қумурсқалар нима? Э-ҳа, пода-ку! Майдалигини-я! Анави қорли тоғлар қанақа тоғ?

— Альп тоғлари.

— Альпга етиб келдикми? Бургутлардан ҳам баландроқ парвоз қиларканмиз-да!

Қиз ўзини ҳеч қачон бу қадар бахтиёр сезмаган эди.

Самолёт Ницца яқинидаги кичкина аэродромга оҳиста қўнди. Бир соатлардан сўнг улар ўз виллаларида ўтиришарди.

Вилла Вентимилья яқинида, Франция билан Италия чегарасида эди.

Шундоққина денгиз соҳилига оқ мрамардан қурилган бу кўркам вилла атрофи ажойиб боғ эди. Апельсинлар ғарқ пишиб ётарди. Вилла олдидаги майдонча теварагига хурмо дарахти экилган бўлиб, майдон саҳнини чиннигуллар қоплаганди.

Биттагина ноқулай ери шунда эдики, вилла яқинидан темир-йўл ўтганди. Поездлар кеча-кундуз тарақа-туруқ қилиб ўтиб турарди. Аммо Эльза бу ноқулайликни асло сезмади: кечаси мириқиб ухлади, эртасига улар тоққа чиқишди, ўз қайиқларида сайр қилишди, гидропланга ўтириб, соҳил бўйлаб Ниццага учиб бориб келишди. Монако князлигининг сарғиш қоялар устига қалдирғоч инидай қилиб қурилган қасри осмондан худди ўйинчоқдай кўринарди. Соҳилга урилаётган тўлқин оқ лентдай чўзилиб кетганди. Пляжда юрган одамлар эса тўғнағичдай-тўғнағичдай бўлиб кўзга ташланарди. Учувчи гидропланни орқага, очиқ денгизга бурганида янаям ажойиб манзара намоён бўлди. Тепадан қараганда уфқ атрофи юксалиб кетгандай туюлар, денгиз эса устига кўм-кўк осмон гумбази тўнкарилган мовий чиннига ўхшарди. Гидроплан бўлса улкан шар ўртасида учиб кетаётгандай таассурот қолдирарди. Пастда, денгиз саҳнида митти «капалак»лар — елканли қайиқлар сузиб юрарди... Эльза бўлса бахт ва қувончдан энтикиб ўтирар, ҳаммаёқни янграиб кулгиси келарди.

Улар виллага ниҳоятда вақтлари чоғ қайтишди.

Готлибнинг бефайз, совуқ шиша уйидан кейин бу вилла ғоятда шинам ва роҳатбахш туюларди. Готлиб ҳали виллага ўз «ихтиро»ларини жорий қилиб улгурмаганди. Барча жиҳозлар қадимий бўлса ҳам чиройли ва қулай эди. Эскироқ, лекин яхши сақланган рояль Эльзага жуда маъқул тушди, у илиқ ёз оқшомлари рояль олдида нари кетмасди. Балконнинг очиқ эшигидан тўлин ой кўриниб турар, ой нуридан денгиз сатҳида жимирлаб оппоқ йўлка ҳосил бўларди. Тун салқинидан ором олган дарахтлар майин чайқалиб турарди.

Эльза чалган куйлар ҳам ана шундай гўзал, ана шундай майин, ана шу жануб тунларидай ҳузурбахш янграрди.

Штирнер ҳам ҳордиқ чиқараётгандай туюларди. Ҳатто унинг

юз-кўзлари анча майинлашган, лабларидаги истеҳзоли табассум йўқолгандай эди. Лекин баъзан у Эльзага узоқ тикилиб, ўйла-ниб қолар, кўзларига маъюслик чўкарди.

Икки ҳафта сезилмай ўтиб кетди.

Аммо иккинчи ҳафтанинг бошларида Эльза ўзида аллақандай ўзгариш бўлаётганини сизди. У гўё уйқудан энди уйғонгандай эди. Эльза ўз хонасига кириб олиб, узоқ вақтгача чиқмасди. Миясини ҳар хил ўйлар чулғаб олганди. Негадир Людвиг унга яна бекадрроқ кўрина бошлади. Бунга ўзи ҳам ажабланарди. Людвигга тикилган сайин унинг юзи чўзилиб, ёқимсиз бўлиб кетаётгандай туюларди.

Штирнер ҳам бунини сезар ва баттар қовоғини соларди. Зауердан келган телеграммалар ҳам унга таскин бермасди. У бир қатор кўнгилсизликларни хабар қилганди. Штирнер йўқ пайтда бир неча банк пайдо бўлганди. Айрим йирик завод ва шахта эгалари чет элдан кредит олиб, векселларни тўлашган ва шу тариқа Штирнернинг молиявий исканжасидан қутулиб кетишган эди. Лекин, энг муҳими, Штирнер сафарга жўнаб кетиши билан газеталар унга қарши кампания бошлашди. Ёлғиз Эльза Глюк банкига мамлакатнинг барча молиявий ва саноат бойлиги қарам бўлиб қолиши давлат ва халқ манфаатларига зид деб топилган эди. Хусусий газеталар билан бир қаторда ҳукумат газеталари ҳам Штирнерга қарши ҳужум бошлаган эди.

Штирнернинг ғайритабиий, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ғалабаси турли-туман фараз ва тахминларга туртки берар, айрим газеталар, бу ғалабанинг сабаби қандай бўлишидан қатъий назар, у одатдан ташқари, фавқулодда бир ҳодиса, шунинг учун унга қарши қонунда кўзда тутилмаган, фавқулодда чоралар билан курашиш керак, деган фикрни олға суришарди. Эҳтимол, ҳукумат Штирнерга қарши махсус қонун ҳам чиқариб қолар. Мюнстерберг билан Шумахер тузмоқчи бўлган акционерлик жамиятининг уставини тасдиқламаган министрлар жамоатчилигининг тазйиқи остида истеъфога чиқишга мажбур бўлишди. Аслида эса улар устидан яширинча олиб борилган тергов ҳеч қанақа айб тополмади, яъни мазкур министрлар Штирнерга сотилган, деган шубҳа тасдиқланмади. Мюнстерберг бу зарбадан ўзига келолмай жон берди. Шумахер эса ўзига-ўзи суиқасд қилди-ю, лекин омон қолди, тузалганидан кейин Америкага жўнаворди.

Сўнгги ҳафтадаги янгиликлар ана шулардан иборат эди. Штирнерни энди бутун жаҳон биларди. Унинг номи ҳамманинг тилидан тушмасди. Бу ерда, Ментонада у хотини билан пинҳона яшарди. Вилладан чиқишлари билан одамлар уларни ўраб олишарди, бинобарин, Штирнер жамоат кўзига кўринмасликка тир-ишарди.

Эльза меҳрибон бўлиб юрган кунлари у ёлғизликни сезмади. Аммо сўнгги пайтларда қиз ўзини торта бошлагани учун Штирнернинг табиа-ти хира эди.

Шундан кейин у ишга киришиб кетди. Бир қанча тунука, сим тўр, изолятор, электротехникага доир жиҳозлар тайёрлатиб,

уларни алоҳида хонага жойлаштирди-да, ўзи ҳам кун бўйи ўша хонадан чиқмади.

Эртаси куни эрталаб Эльза яна Штирнернинг атрофида гирдикапалак бўла бошлади. Аммо энди бу ҳам уни овутолмади.

Бир оз ёзилиб келиш учун у тоққа сайрга чиқишни таклиф қилди — улар анчадан буён уйдан чиқишмаган эди. Бу гал Эльза жон деб рози бўлди.

Улар анча-мунча йўл юрганларидан сўнг мўъжазгина, оппоқ, озода бир уйда дам олиш учун тўхташди. Уй эгаси — меҳмондўст, гапдон ва синчков кампир сут кўтариб кирди ва буларнинг қаердан келганликларини суриштириб билиб олганидан сўнг, ўзи сайраб кетди:

— Ўша ёқданмиз денг! Айтишларича, у ёқда Штирнер деган бир одам пайдо бўлган эмиш. Гапираверишса, оғзинг очилиб қолади! Хотини иккаласи энди дунёда энг бой одамлар дейишадди, лекин бу бойлик улар учун ҳаром! Уларнинг дастидан қанча одам жон берган, қанчаси хонавайрон бўлган, дарё-дарё қон ва кўз ёшлари тўкилган...

Эшик тақиллади, шу заҳотиёқ хонага терлаб-пишиб кетган Штирнернинг вилладаги хизматкори отилиб кирди.

— Кечирасиз, жаноб Штирнер, шошилишч телеграммаларни дарҳол етказишни буюрган эдингиз...— деди у пешонасидаги терини артиб.— Мана, ҳозиргина олдим.

Кампир ҳаяжон зўридан қўлидаги сочиқни тушириб юборди, Штирнерга бақрайганча тикилиб қолди.

Штирнер телеграммани очиб, ўқиди. Кейин шартта ўрнидан турди-ю, ўйланиб қолди.

— Сиз бораверинг, Жан!— деди у хизматкорга, кейин ҳамон донг қотиб турган кампирнинг олдига олтин танга ташлаб, Эльзага қўлини узатди:

— Кетдик! Дарҳол йўлга отланишимиз керак.

Кампир уларнинг орқасидан узоқ тикилиб турди, кейин икки бармоғи билан авайлаб ердан тангани олди-да, бир нималар деб калима ўқиб, тиллани ўрага улоқтирди.

— Пулига қирғин келсин!

— Нима гап, Людвиг?— деб сўради Эльза ташвишланиб.— Азизим, наҳотки яна ўша ёққа қайтсак? Келганимизга ҳеч қанча бўлганим йўқ-ку!— Шундай деб, у гўё хайрлашгандай, осмонга, соҳил ва денгизга маъюс кўз ташлади.

— Бормасам бўлмайди. Зауернинг ёзишича, душманларим мен йўқлигимдан фойдаланиб, яна кураш бошлашибди.

Людвигнинг чехраси бирдан қаҳрли тус олди.

У қўлини Эльзанинг кафтлари орасидан шундай шаҳд билан тортиб олдики, қиз қўрққанидан сесканиб кетди, кейин у муштумини тугиб, ғазаб билан ғудранди:

— Шошмай турларинг, аблаҳлар!

Фальк таниш сўзни эшитиб, дарҳол йўлга узала тушди-ю, олдинги икки оёғини узатиб бошини қўйди.

Штирнер уйга қайтиши билан ўзи кутганидан кўра ҳам оғир-

роқ ташвишга дуч келди. Хонавайрон бўлган ўнлаб банклар ўзаро бирлашган, Эльза Глюк банки билан бемалол рақобат қила оладиган янги банклар ташкил топган эди. Бу банклар анча-мунча мижозларни ўзларига ром қилибгина қолмай, Штирнерга тобе бўлган бир қанча йирик завод ва фабрикаларни ҳам сотиб олишга улгуришган эди. Бунинг устига, ҳукумат «Молия муассасалари» ҳақида Штирнер манфаатларига зид қонун чиқариб қўйганди. Бинобарин, Штирнер Эльзани ҳам унутиб, ўз хонасига қамалиб олганча яна жангга киришиб кетди.

Аммо бу гал Штирнер ўз рақибларини осонгина бартараф этишга муваффақ бўлди. Рақобатлашаётган банклар яна қўлга олинган. Штирнернинг хатти-ҳаракатларини чекловчи қонунлар ҳақида гап ҳам йўқ эди. Қайтанга, банк муомаласига Штирнер томонидан киритилган янги тартибларни ҳимоя қилувчи бир қатор янги қонунлар чиқарилди.

Унинг учун яна осойишта кунлар бошланди.

У Эльза билан тез-тез кўришиб турар, илмий машғулотларини қайтадан бошлаган, қандайдир мураккаб асбоблар ясаш билан банд эди.

Аммо шунга қарамай, у ўзини ҳорғин ҳис қиларди. У жудаям асабий ҳаёт кечирар, ниҳоятда кўп ишларди. Врач чақиришган эди, уни асабий касал, деб топди. Нисбатан осойишта ҳаёт кечираётган пайтида врачнинг бундай хулоса чиқариши Штирнерга баттар ёмон таъсир қилди. У ўзини ёлғиз ҳис қила бошлади. Ҳатто Эльзанинг меҳрибончиликлари ҳам уни энди овутолмас, баъзан эса ғашини келтирарди.

— Қизиқ, ажабо! Мени сен эркалатаётибсанми ё сенинг қўларинг билан ўзим-ўзимни эркалатаётибманми?— дерди у Эльзани ҳайрон қолдириб.

Аммо қиз чалган куйлардан у ҳануз роҳатланарди. Кечқурунлари ёлғизлик азобидан қийналган пайтлари Штирнер Эльза ҳузурига ошиқар ва:

— Чал, чал, Эльза! Куй эшитгим келяпти, куйдан ором оламан...— деб илтимос қиларди.

Эльза ҳам дарҳол рояль ёнига ўтириб, Шопеннинг ҳазин ва мунгли ноктюрнларидан чала бошларди.

Ана шундай пайтларда уларнинг кўз ўнгида жанубга қилган саёҳатларининг ширин ва масъуд кунлари жонланарди. Қишки боғдан турфа хил гулларнинг муаттар ҳиди димоққа урилар, жануб тунининг илиқ нафаси хонага оқиб кираётгандай бўларди. Аммо энди ана шу хушнуд кайфиятни ғойиб бўлган бахт ҳасрати андак бузиб турарди.

— Халақит берганим учун узр!— кутилмаганда Зауернинг овози эшитилди орқадан.— Мени табриклашларингиз мумкин, эрталаб ўғилчалик бўлдим.

Бу хабардан негадир ҳаяжонланган Штирнер билан Эльза ўринларидан туришди.

— Телефон қилиб айтиб қўйишга ҳам имкон бўлмади,— деди Зауер. У жудаям ҳорғин, лекин бахтиёр кўринарди.—

Тун бўйи мижжа қоқмадим... жуда ташвишландим. Эмма ухлаб ётибди.

— Соғлиги яхшими?

— Тўғиши жуда оғир бўлди. Хотиним мадорсиз. Буйрагига таъсир қилди. Врачлар, узоқ муддат жанубга бориб дам олиши керак, дейишяпти. Лекин Эмма менсиз кетишга кўнмаяпти. Агар иложи бўлса, рухсат берсангиз.

Шундай деб, Зауер Штирнер билан Эльзага илтижо билан қаради.

Штирнер ўйланиб қолди.

— Албатта, Людвиг!— деди Эльза.

— Икки кундан кейин жавобини айтаман. Ҳарҳолда бирга борсангиз керак. Энди сизни кенжа Зауер билан табриклашга рухсат этинг!

Зауер таъзим қилди.

— Узр, мен бормасам бўлмайди.— У тезгина хайрлашиб чиқиб кетди. Штирнер билан Эльза эса роялга суянганча ўйга чўмиб қолишди.

IV. ЯЛПИ ТЕЛБАЛИК

Орадан бир ҳафта ўтди ҳамки, Зауернинг хотини билан сафарга жўнашидан дарак йўқ эди. Сўнгги кунларда Штирнер ўз хонасидан деярли чиқмас, кайфияти жуда ҳам ёмон эди. Ҳатто кечқурунлари катта залда бўладиган музыкали суҳбатлар ҳам тўхтаб қолганди. Эльза баъзан Штирнер билан учрашишга жазм қиларди-ю, лекин аллақандай сирли куч бунга йўл қўймасди. У залда ёлғиз ўзи айланиб юрар, гоҳо-гоҳо тўхтаб:

— Қандай бахтсизман-а!— деб шивирлаб қўярди.

Ҳафтанинг охирига бориб Штирнерни ҳатто эсламайдиган ҳам бўлиб қолди. Баъзан унинг қиёфаси кўз олдига келарди-ю, ниҳоятда жирканч ва ёқимсиз туюларди.

Қиз атрофидаги жиҳозларга ҳайратланиб тикилар, гўё у бу нарсаларни биринчи мартаба кўраётгандай эди. Ҳафта сўнгиди хаёлини Зауер банд эта бошлади. Азизим Зауер, нега сени унутиб юбордим-а? Шундай дерди-ю, лекин Зауернинг хотини борлигини, яқинда фарзанд кўрганлигини хаёлига ҳам келтирмасди. Бир куни тасодифан учрашиб қолганларида Эльза Зауерга шундай мулоим тикилдими, бундан йигит ўзини йўқотаёзди, кейин хаёлида аллақандай хотиралар жонлангандай чуқур ўйга чўмиб қолди.

— Отто,— деди қиз уни исми билан чақириб,— сизни кўрмаганимга қанча бўлди-ю... Нега мендан ўзингизни олиб қочасиз, Отто?— Шундай деб, қиз йигитга яқинлашди-да, энтикиб аста шивирлади:— Шундай ёлғизманки... Сиз етмаяпсиз фақат, Отто...

Икковларидан бўлак ҳеч ким йўқ эди.

Отто Эльзанинг ёнидаги стулга ўтириб, кафти билан пешонаси-

ни ишқай бошлади. Қизнинг ширин сўзлари унинг мизғиган хотираларини жонлантириб юборди. Юзида кучли изтироб, ички бир ғалаён ифодаси сезилиб турарди. Кейин бирдан аллақандай фикрдан чехраси ёришиб кетди. У Эльзанинг билагидан тутди-ю, кўзларига ошиқона тикилганча энтикиб гапира бошлади:

— Ҳа-ҳа, кўришмаганимизга кўп вақт бўлди! Эльза, жонгинам Эльза! Нега сизни унутиб юбордим-а? Нима бўлаётганига сираям тушунолмаёйман, лекин ҳозир туман тарқалиб, сизни гўё узоқ айрилиқдан сўнг кўриб тургандайман. Шу пайтгача қаерда эдингиз, Эльза? Нима бўлди сизга?

Улар ҳақиқатан ҳам кўп йиллик ҳижрон азобидан кейин биринчи марта учрашаётгандай бир-бирларига қараб тўйишмасди.

Бир-бирларига гал бермай ишқ-муҳаббат ҳақида, ёлғизликда тортган уқубатлари тўғрисида ва ниҳоят ҳозирги учрашув бахш этган чексиз қувонч хусусида куйиб-ёниб гаплаша кетишди.

Соат бўм-бўш хоналарда акс садо бериб, бир неча бор занг урди, аммо булар вақт ўтганини сезмас, гаплашган билан гаплари тугамас эди.

Улар ҳеч қандай режа тузмас, ўтмишни ҳам эсламас, келажак ҳақида ҳам ўйламас эдилар. Фақат мана шу ширин дақиқалар лаззатини суришар, шу пайтгача икковларининг ҳам фикр ва туйғуларини чирмаб ётган зулмат пардасини ногаҳон ёриб ўтган нурдан роҳатланишарди. Соат яна занг урди.

— Вой, ўн икки бўпти! Эртагача хайр, азизим.— Шундай деб, у Зауерни маҳкам кучди-да, узоқ ўпди.

Аммо эртасига кўришиш уларга насиб қилмади.

Штирнер янги ташвишлар билан банд бўлиб, вақтинчалик уларни ўз таъсиридан озод қилиб қўйган эди. У ўз қудратини, одамлар устидан ҳукмронлигини яна ҳам мустаҳкамлаши лозим бўлган аллақандай мураккаб аппарат устида ишлаётган эди. Бундай аппаратни яратишга эса уни вужудга келган янги қийинчиликлар ва янги оғир вазифалар мажбур қилаётганди.

Кўрган чора-тадбирлари туфайли ўз тасарруфидаги саноат ишлаб чиқараётган маҳсулотлар шу даражада кўпайиб кетдики, уларнинг нархи арзонлашиб, ички бозор ана шу маҳсулотлар билан тўлиб-тошиб кетди. Энди Штирнер ортиқча маҳсулот кризиси хавфи остида қолган эди. Бундан қутулишнинг бирдан-бир йўли ташқи бозор эди. Аммо бунга эришиш осон эмасди. Штирнернинг арзон товарлари рақобатидан чўчиган чет мамлакатлар катта бож талаб қила бошладилар. Қандай қилиб бўлмасин, ана шу тўсиқни енгиб ўтиш керак эди. У хорижий рақобатчилар билан олиб бораётган иқтисодий уруш қуроли тўқнашувга айланиб кетадиган даражага етиб қолган эди. Аммо ҳақиқий уруш эълон қилиш оғир масала эди. Тўғри, у ҳукуматни хоҳлаган қўйига сола оларди. Лекин шундай бўлса ҳам ҳукумат унинг иродаси билан хатти-ҳаракатлари ўртасида ғов бўлиб турарди. Энди ҳукуматга барҳам берадиган пайт келди, деб ўйларди Штирнер. Шундай қилса, унинг ўзи мамлакатнинг мутлақ ҳокими бўлиб қолади. Миллионлаб кишиларни у ўз иродасига бўйсунди-

ради; уларнинг онгига уруш нихоятда зарур, деган фикрни сингдиради ва одамлар, худди Наполеон солдатларидай, жон-жон деб ўзларини ўлим гирдобига отадилар.

Аммо бунинг учун нихоятда бақувват, узоқни нишонга оладиган, одамларнинг хоҳиш ва иродасини маҳв этадиган, оммавий таъсир кучига эга бўлган қурол, радиотўлқин керак эди. Винобарин, Штирнер вақтинчалик атрофидаги одамларни унутиб, ана шундай қурол устида иш олиб борарди.

Эльза билан Зауер ўпишиб хайрлашган худди ана шу куни иш нихоясига етди. Штирнер фақат тундагина Эльза билан Зауерни эслаб қолди. Эслади-ю, уларнинг хаёлини яна алғов-далғов қилиб юборди. Зауер тагин ўзининг жажжи «қўғирчоғи» Эмма атрофида парвона бўлиб, ўгилчасини эркалата бошлади, Эльза эса тонг уйқусида ширин тўлғаниб, эрталабгача Людвигнинг номини такрорлаб чиқди.

Тонг отиши билан Штирнернинг кабинетига кириб, уни пешонасидан ўпди ва деди:

— Азизим Людвиг, сенга иккита илтимосим бор!

— Салом, жонгинам... Биттаяммас, иккита дегин! Қани, буюр, маликам.

— Готлиб келди.

— Яна Готлибми?

— Ўзи эмас, ўғли Рудольф.

— Ўғлиям қуйиб қўйгандай худди отасининг ўзи. Пул сўраб келгандир-да, шундайми?

— Отасининг биздан икки юз минг олиб кетганини эшитган экан. Унга бир чақа ҳам бермабди. Шунинг учун Рудольф...

— Асло, асло!

— Ахир биз бадавлатмиз-ку, Людвиг!

— Худди шунинг учун йўқ деяпман-да. Чолнинг йўриғи бошқа эди. Аммо бу болага пул берсак, биз унинг насибасига чанг солгану энди бунга ўзимиз тан олаётгандай бўламиз. Кейин ундан қутулиш қийин. Пул сўрайвериб, тинкаминини қуритворади. Чолга кўп нарса керак эмас. Лекин Рудольф... У ҳали хавфли. Йўқ, йўқ, жонгинам. Сенинг манфаатингни ўйлаганим учун ҳам унга пул беролмайман.

— Ваъда бериб қўювдим-ку...

Штирнер ўйланиб қолди. Унинг кайфияти яхши эди. Миясига келган аллақандай фикрдан жилмайиб қўйди.

— У билан ўзим гаплашаман. Ўтира тургин, Эльза,— шундай деб, Штирнер ўз хонасига кирди-ю, тезда қайтиб чиқди.

— Унга шундай бир ҳазил қиламанки, қайтиб бу уйга қадам босмайдиган бўлади. Бу хонадонни бутунлай унутишга ҳам мажбур қилишим мумкин-у, лекин уни тажриба қилинадиганлар сафига қўшишни истамайман,— деди Штирнер Эльзага номаълум маънодаги сўзларни айтиб.

Штирнер қўнғироқ қилиб, хонага кирган хизматкорга Рудольф Готлибни таклиф қилишни буюрди.

Готлиб кирди. У тиланчига ўхшамасди. Уни бу ёққа бошлаб

келган очкўзлик ошкора бир ғурур билан ўйқашиб кетган эди.

— Ўтиринг, йигитча,— деди Штирнер.— Сизга пул керакми?

Бу муомаладан Рудольф титраб кетди-ю, лекин ўзини босди. Сепкилдор юзига бир зумда қон тепди.

— Ҳа, менга пул керак,— деди у ҳамон тик турганча,— менимча, илтимос қилишимга... маълум асослар бор.

«Аҳмоқ!— деди ичида Штирнер.— Бу гапи билан ўз оёғига ўзи болта уряпти!»

— Жаноб Готлиб, агар масалани шу тарзда қўядиган бўлсангиз, тегишли суд муассасаларига мурожаат қилиб, ана шу «маълум асослар»ни ўша ерда исбот қилинг.

— Дунёда адлиявий нормалардан ташқари, ахлоқий нормалар ҳам бор,— жавоб берди Рудольф илгаритдан кўнглида пиштиб қўйган сўзларни ишга солиб.— Маънавий ҳуқуқларимни исбот қилиб ўтиришнинг ҳожати йўқ.

— Ахлоқ масаласи билан бошқа идоралар шугулланади, бу ер унақа жой эмас.

— Майнабозчиликни йиғиштиринг!— бирдан қизишиб кетди Рудольф.— Ё илтимосимни қондирасиз, ё бўлмаса...

— Ие, мени қўрқитмоқчимисиз ҳали? Бунақа меҳмонларни алоҳида ҳурмат билан кузатишга одатланганман.

Штирнер ҳуштак чалди. Қўшни хонадан юмшоқ, лекин вазмин қадам товушлари эшитилди. Кабинетга орқа оёқларида юрганча лапанглаб қўнғир айиқ кириб келди. У индамай Рудольфга яқинлашди-да, иккала панжасини йигитнинг елкасига қўйиб, ташқарига итара бошлади.

Рудольфнинг ўтакаси ёрилиб, орқага тисарилди. Остонага етганда шартта бурилди-да, додлаганча қочиб кетди.

Эльза қўрқувдан қалтирар, Штирнер эса кресло суянчигига ёстанганча хахолаб куларди.

— Номатқул одамларни ҳайдаб чиқазишнинг энг яхши йўли шу. Қайтиб қадамни босмайди, хотиржам бўл.

Шундай деб, у яна хахолаб кулди.

Шу пайт телефон жиринглаб қолди.

— Алло! Ҳа, Штирнерман, эшитаман. Э-э, яна сизмисиз, жаноб Готлиб? Бу ишни шундай қолдирмайман дейсизми? У-хў! Яхши, отасизми? Хўш, хўш. Фақат уйимга яқин йўламанг! Агар тўрт оёқли дўстларимнинг кўзига кўринсангиз, тилка-пора қилиб ташлашади. Тайинлаб қўйганман. Нима, амакингизнинг ўлими? Қотил? Ана холос!.. Хўш, хўш... Омадингизни берсин!

— Аҳмоқ,— деди Штирнер телефон трубкасини қўяркан.

— Шунчалигам қўрқитасанми, Людвиг?

— Азизим, инсоният ўртасидаги курашнинг энг зарарсиз воситаси шу. Дарвоқе, иккинчи илтимосинг ҳам бор эди шекилли.

— Айтишга ҳам қўрқиб қолдим...

— Қўрқма. Буниси энди айиқнинг чангалига тушмайди. Ким ўзи?

— Эмма. Олдига кирувдим. Ўзи билан бирга Зауерни жанубга жўнатишни ёлвориб илтимос қилди. У даволаниши керак, бир ўзи боролмайди.

— Майли, борсин. Энди борса бўлаверади. Бу ёғини Зауерсиз ҳам эплайман. — Шундай деб, Штирнер тонгги газетани қўлига олди: — Энди мумкин! Дарвоқе, бугунги газетани ўқиганинг йўқми? Ма, ўқи, ғалати мақола беришибди. Овоз чиқариб ўқи.

Эльза газетани олди-да, Штирнер тагига қизил қалам билан чизиб қўйган сарлавҳага кўз югуртирди:

«ЯЛПИ ТЕЛБАЛИК»

Кеча кечқурун шаҳарда ғалати воқеа юз берди. Кечаси соат ўн бирда, беш минут давомида, кўпчилик — қанча одамлиги ҳали аниқ эмас, лекин маълумотларга қараганда, бир неча минг киши ғалати аҳволга тушиб қолди, тўғрироғи, ҳамма бараварига машҳур «Қадрдоним Августин» кўшиғини хиргойи қилишга тушиб кетди. Асаби бузилган айрим кишиларда бундай ҳол илгари ҳам юз бериб турган. Лекин ҳамма гап шундаки, бу гал ялпи оломон шу аҳволга тушиб қолди. Газетамиз мухбирларидан бирининг ўзи ҳам ана шу касалликка гирифтор бўлди. Мана, унинг ҳикояси:

— Танишим, таниқли бир музикашунос билан кафедра ўтирган эдим. Классик музика ихлосманди бўлган танишим одамларда мусиқий дид пасайиб кетаётганидан, музикали эстрада репертуари бетайин джаз ва фокстротлар билан тўлиб-тошиб кетаётганидан шикоят қилиб ўтирарди. У Бетховен, Моцарт, Бах каби улуг композиторларнинг асарлари борган сари кам ижро этилаётганини жиғибийрон бўлиб сўзларди. Мен унинг гапларини диққат билан тинглаб, маъқуллаб ўтирардим, чунки ўзим ҳам классик куйларнинг шайдосиман. Шу пайт, буни қарангки, миямда «Қадрдоним Августин» деган ўша бемаза кўшиқ куйи ғимирлаётганини сезиб қолдим. «Сухбатдошим пайқаб қолса-я, — деган ўй келди кўнглимга. — Мендан умрбод юз ўгириб кетади!» У гапида давом этарди-ю, лекин аллақандай бир хаёл хира пашшадай уни ҳам таъқиб этаётгани сезилиб турарди... Аҳён-аҳёнда у ҳалиги хира пашшани қувгандай, бошини силкиб-силкиб қўярди. Қўққисдан чехрасида ҳайрат аломати пайдо бўлди. Кейин у гапдан тўхтади-да, бирдан қошиқчани стаканга уриб, боядан бери миямда айланиб турган ҳалиги кўшиқ куйини чала бошлади. Кўнглим бир нарсани сезгандай бўлди-ю, лекин гапиришга журъат этолмай, қошиқ садосига қулоқ солиб ўтиравердим.

Шундан кейинги воқеалар ҳаммасидан ҳам ошиб тушди!

— Зуппе, «Шоир ва деҳқон», — деб эълон қилди дирижёр ва таёқчасини кўтарди.

Аммо оркестр бирдан «Қадрдоним Августин» куйини чала кетди. Худди эълон қилинган кўшиқ пардасида, ўша оҳангда чала кетди. Мен, музикашунос ва ресторанда ўтирганлар — ҳаммамиз бараварига ўрнимиздан туриб, бир дақиқа донг қотиб қолдик.

Кейин бирдан ғала-ғовур бошланди, одамлар асабий қўл силкири, бир-бирига ҳайрат билан тикиларди. Ҳалиги ёпишқоқ куй бир вақтнинг ўзида ҳамманинг хаёлини банд этганига шубҳа йўқ эди. Нотаниш одамлар бир-бирларидан сўраб-суриштиришган эди, худди шундай бўлиб чиқди. Шундан кейин ваҳима баттар авжга минди. Роппа-роса беш минутдан кейин ҳамма нарса яна ўз ҳолига қайтди.

Олинган маълумотларга қараганда, Биржа майдони ва Банк кўчаси атрофида яшовчиларнинг ҳаммаси ўша пайтда худди шундай аҳволга тушган. Кўпчилик бир-бирига бақрайганча қўшиқни баралла овоз чиқариб айтаверган. Операга кирган одамларнинг гапига қараганда, Фауст билан Маргарита «О, муҳаббат туни» дуэти ўрнига оркестр жўрлигида бирдан «Қадрдоним Августин» кўшиғини бошлаб юборган. Кўп одам шунинг орқасида ақлдан озиб, руҳий касаллар шифохонасига жўнатилган.

Бу антиқа ҳолатнинг келиб чиқиши тўғрисида ҳар хил гаплар юрибди. Илм дунёсининг мўътабар вакиллари, гарчи тарқалиш сабабларини тушунтириб беришолмаса ҳам, буни ялпи руҳий касаллик деб тахмин қилишяпти. Бу хасталик сиртдан қараганда безарардай кўринса-да, аммо жамият маълум сабабларга кўра қаттиқ таҳликага тушиб қолди. Ҳар қандай «номаълум», баён қилиб бўлмайдиган нарсалар одамларнинг юрагига гулгула солиши табиий. Бунинг устига, «касаллик» бундан кўра ҳам оғирроқ шаклларда такрорланиши мумкин, деган ҳадиклар бор. Унга қарши қандай курашиш керак? Қандай қилиб унинг олдини олиш мумкин? Буни ҳеч ким билмайди, чунки «касаллик»нинг келиб чиқиш сабаби маълум эмас. Шошилишчи равишда олимлар ва ҳатто прокуратура ходимларидан иборат комиссия тузилди. Бу комиссия одамларни ваҳимага солиб қўйган ўша қувноқ кўшиқ сирини аниқлашга уриниб кўради. Биз эса сабр-қаноат ва хотиржамлик билан оқибатини кутамиз. Эҳтимол, кўпчилик ўйлаганчалик даҳшатли ҳеч нарса йўқдир».

Эльза мақолани ўқиб бўлиб, Штирнерга қаради.

— Буни қандай тушуниш керак, Людвиг? — деб сўради у.

— Демак, ҳаммаси жойида! Юр, нонушта қиламиз, жонгинам!

V. ЖАМИЯТНИ ҚУТҚАРИШ КОМИТЕТИ

Улкан шаҳар аҳолисини бесаранжом қилган қувноқ немис кўшиғи, газеталарнинг ҳарчанд тасалли беришига қарамай, жиддий хавотирлик туғдирар эди.

Минглаб одамлар бу кўшиқни бараварига куйлашга мажбур бўлган ўша кечадан кейин орадан бир ҳафта ўтар-ўтмас, фақат жамиятнинггина эмас, балки ҳукуматни ҳам қаттиқ таъвишга солган ғалати воқеа содир бўлди.

Қоқ пешинда шаҳарнинг бир қисмида бутун ҳаракат бир минут давомида тақа-тақ тўхтаб қолди. Гўё «бир минутлик норозилик забастовкаси» эълон қилинган, деб ўйлаш мумкин эди. Аммо бу

забастовка ниҳоятда ҳамжиҳатлик билан, ўзига хос равишда ўтарди.

Худди бировнинг ишораси билан бўлгандай, идораларнинг иши бирдан тўхтади.

Гўё қўллари шол бўлиб қолгандай, амалдорлар ёзишдан тўхтадилар. Магазинлардаги сотувчилар харидорларга буюмни узатганча донг қотиб қолишди, улар оғизларини очган ва жилмайганча миқ этмай туришарди.

Ресторанлардаги оркестр музикачилари худди тош ҳайкалга ўхшаб қолишганди. Хўрандаларнинг ҳам аҳволи шу — бировнинг қўлида пиёла, биров вилкадаги гўштни оғзига оборманча қотиб қолган.

Ҳаммасидан ҳам кўча ва майдонлардаги манзара кишини ҳайратга соларди. Мана, икки соқчи ўртасида маҳбус турибди. У тош қотган соқчилар таъқибидан бемалол қочиб кутулса бўларди. Аммо гап шундаки, унинг ўзи ҳам бир оёғини кўтарганча қимир этмай турарди. Бозорда эса оч-юпун бир бола бутун гавдаси билан олдинга энгашганча тоғорадаги пирожкага қўл чўзиб турибди. Сотувчи аёл бўлса худди жўжаларини қузғундан асрамоқчи бўлган она товукдай ҳурпайиб олган. Тош қотган бу одамлар қиёфасида шу қадар аниқ ифода ва нозик ҳаракат мужассам эдики, манман деган ҳайкалтарош ҳам буни кўриб шубҳасиз лол қолган бўларди.

Тротуарда бораётган йўловчилар ҳам шу аҳволга тушиб қолишганди. Энг қизиғи, бу ғалати ҳодиса шаҳарнинг маълум бир қисмини қамраб олган эди. Мана шу зонага кириб қолган ҳар қандай одам шу заҳотиёқ ҳайкалдай қотиб қолар, шаҳарнинг бошқа жойларида эса ҳаёт ўз оқимида давом этарди. «Ўлик зона»га кирган автомобиллар бу ердан гизиллаб ўтиб кетарди. Тўғрироғи, уларни ҳеч ким бошқармасди. Шофёр ва йўловчилар қимирлаш у ёқда турсин, ҳатто фикр қилиш қобилиятини ҳам йўқотиб қўйишарди.

Автомобиллар муюлишларда бурилмасдан, дуч келган бинога бориб урилар ёки бир-бировининг устига мингашиб қоларди. Шаҳар темир йўлининг икки поезде ағдарилиб кетди, улардан бири йўл четидаги тўсиқни қўпориб, тўппа-тўғри серкатнов кўчага қулади.

Оломон бу таҳликадан ҳали ўзига келишга улгурмасдан шаҳар яна бир янги зарбага дучор бўлди. Аллақандай бир тўлқин беш минут давомида ҳаммани яна ақлдан оздириб қўйди. Одамларни ваҳшиёна бир ғазаб чулғаб олган эди. Бу гал ҳамма ёқдан «уруш» деган сўз эшитиларди.

— Уруш, ғалабагача уруш! Душманларга ўлим! — дея қичқиришарди, эркаклар ҳасса ва зонтикларини бошлари узра силкитиб. Аёллар, қариялар ва болалар ҳам шундай деб бақиришар ва палапартиш миллий гимнларни айтишарди. Одамларнинг юзига қараб бўлмасди. Ҳамманинг кўзи қонга тўлган, гўё уларнинг рўпарасида ёвуз душман қилич яланғочлаб тургандай эди.

— Е ўлиш, ё қолиш! Уруш! Яшасин уруш!

Уруш ва қон-қасос туйғуси шу қадар кучли эдики, шаҳарнинг баъзи кўчаларида ур калтак-сур калтак бошланиб кетди. Эркагу аёл қарю ёш муштлашишарди. Аёллар семиз бир хотинни ўртага олиб (афтидан, у чет элликка ўхшаб кўринди шекилли), зонти билан шундай савалай кетишдики, пировардида зонтининг фақат симларигина қолди. Уларнинг юзи оқариб кетган, кўзлари ғазабдан чакнар, сочлари тўзғиб, шляпалари ерда оёқ ости бўлиб ётарди. Аммо улар аллақандай бир ваҳшиёна ҳузур билан шўрлик аёлни ҳамон савалашарди. Одамларнинг кўзига ҳамма чет эл жосуси бўлиб кўринарди. Бир тўда эркаклар ўтиб кетаётган «Тез ёрдам» машинасини тўхтатиб, тахмин қилинган «жосус»ни суғуриб олишди. Беморнинг куйган баданидаги бинтларни юлиб ташлашди. Бемор қичқирав, эс-ҳушини йўқотган одамлар эса бинтлар орасидан аллақандай махфий қоғозларни қидиришарди.

Ҳамма — аёллар ҳам, эркаклар ҳам, кексалару болалар ҳам ўзларини худди ҳақиқий жанг майдонида жон олиб, жон бераётгандай ҳис қилишарди.

Бу васваса қандай бошланган бўлса, худди шундай бирданига тўхтади.

Энди тамом қолдан тойган одамлар ҳангу манг бўлиб, калтакланган ва ярадор бўлган шерикларига, ердаги қон ҳалқобларига, ўзларининг дабдала бўлиб кетган кийим-бошларига тикилишарди-ю, аммо ҳеч нарсага тушунишолмасди.

Оммавий васваса сабабларини текшириш юзасидан тузилган комиссия зудлик билан жамиятни қутқариш комитетига айлантирилди.

Лекин кимдан қутқариш керак? Комитет буни билмасди. Аммо у одамми ёки номаълум бир микробми, бундан қатъий назар, жамиятга даҳшатли, тарихда мисли кўрилмаган бир душман таҳлика солаётганига ҳеч ким шубҳа қилмасди. Кўзга кўринмас бу янги душман ҳукуматга уруш ва революциядан кўра ҳам хавфлироқ туюларди, чунки у кўзга кўринмасди. Яна қачон, қаердан янги хавф туғилишини ва унга қарши қандай чора қўллаш кераклигини ҳам ҳеч ким билмасди. Жамият танг аҳволда қолган эди. Ҳар куни ўнлаб одам номаълум хавфни кутиш азобида бардош беролмай, ақлдан озар ёки ўз-ўзини нобуд қиларди. Ҳукумат билан матбуот одатдаги ҳаёт оқимини базўр жилволаб гурарди. Ҳадемай давлат ва жамият пойдевори чилпарчин бўлибгина қолмай, бутун мамлакат улкан бир жиннихонага айланиб қоладигандай эди гўё.

Бу ҳолат айниқса пойтахтда кўпроқ кўзга ташланарди. Аммо текин бу қадар ваҳимага тушмаган одамлар ҳам йўқ эмас эди. Улар янги-янги мишмишлар тарқатиб, аҳолини баттар қўрқувга солишарди.

— Яқинда касаллик бошқатдан кўзғалади, одамлар бир-бирларини ғажиб ташлашади...

— Кишилар нафас ололмай, бўғилиб ўлишади.

— Шундай бир уйқу элитадики, ҳеч ким қайтиб уйғонмайди...

Бу гапларга ҳамма ишонади.

Шунча воқеадан кейин ишонмаслик ҳам мумкин эмас эди.

Одамлар уй-жой ва мол-мулкларини арзон-гаровга сотиб, ҳали касаллик тарқалмаган жойларга кўчиш ҳаракатига тушиб қолди.

Жамиятни қутқариш комитети тўхтовсиз мажлис ўтказарди. Кўзга кўринмас душман сезиб қолмаслиги учун (агар у тирик мажудот бўлса) мажлис шаҳар ратушаси биносининг ертўласида, ўта махфий вазиятда ўтказиларди. Комитет аъзолари кечасиё кундузи бош қотиришларига қарамай, калаванинг учини топиб бўлмасди.

Таклиф этилган эксперт олимлар масала таллашиб қолишди.

Психиатрлар оммавий психоз ва гипноз ҳақидаги фикрни ўртага ташладилар. Агар ёвуз туйғуларнинг жунбишга келиб, одамларнинг бирданига қонсираб қолиши ҳисобга олинадиган бўлса, юқоридаги илмий изоҳга қўшилиш ҳам мумкин эди, лекин ҳамманинг бараварига айнан бир қўшиқни айта бошлаганини қандай изоҳлаш керак? Кўчадаги муштлашишдан кўра ҳам ана шу беозор қўшиқ олимларни кўпроқ ташвишга соларди. Рўйирост сезилиб турган ҳис-ҳаяжоннинг одамларга тез «юқиши», оммавий гипноз ва унинг оқибатлари фанда анча-мунча маълум. Лекин гипнознинг бундай яширин шакли илгари сира учрамаган эди.

Бу ҳодисада аллақандай сеҳргарларнинг қўли бор, деган гап ҳам ақлга тўғри келмасди. Чунки гўё гипноз орқали улар кўрсатадиган мўъжизаларни ҳеч ким текшириб кўрмаган, ўрганмаган, бунинг устига сайёҳларнинг олди-қочди уйдирмалари ҳам унга қоришиб кетган.

Сирли ҳодисани номаълум микробга боғлаш ҳам ҳеч қандай натижа бермади.

Янги «касал»га чалинган юзлаб одамлар обдан текшириб кўрилди, врачлар уларнинг қонини қайта-қайта анализ қилишди: аммо ҳеч қандай микроб топишолмади.

— Касалликнинг илдизини бутунлай бошқа жойдан қидириш керак, — деган фикрни ўртага ташлашди инженер-электриклар. — Ҳамма гап инсон организм томонидан бевосита қабул қилинадиган радиотўлқинларда.

— Одамлар ҳам радиоприёмник бўп кетибди-да? — кинояли лўқма ташлашди кекса инженерлар. — Афсоналарда бўлади бунақа нарса!

— Радионинг ўзи ҳам яқин-яқингача фақат афсоналарда бўларди-ку?!

Қариялар елка қисишди.

— Бўлмаса исбот қилинглар!

— Исбот қиламиз!

Шундай қилиб, медик ҳамкасблари каби инженерлар ҳам ишга киришиб кетишди.

Сирни фош этиш ниятида олимлар ўз лабораторияларида ўтириб, микроскоп ва катод лампалари устида бош қотираётган пайтда Иоганн Кранц ҳам худди ана шу жумбоқни ечиш учун мижжа қоқмай ишларди.

Иоганн Кранц мартабали олимлар жумласига кирмасди. У шунчаки полиция изқувари эди. Бой тажриба ва катта иқтидорга эга бўлган бу одам душман микробми ёки инсонми, деган савол устида бош қотирмасди. Душман ким ёки нима бўлишидан қатъий назар, уни топиш керак. Ўзи кўп маротаба муваффақият билан қўллаган методни ишга солиб топиш керак. Жиноят излари! Уни мана шу нарса қизиқтирарди. Жиноят излари эса керагидан ортиқча ҳам топиларди. Фақат улардан усталик билан фойдалана билиш зарур. Бу ишнинг муҳимлиги ва сирлилигидан қанотланган Кранц энг шимариб ишга киришди, қолаверса, у кўзойнак таққан хаёлпараст олимлардан илгарироқ калаванинг учини топиш иштиёқи билан ёнарди.

Каттакон кабинетдаги ёзув столи устида Кранц фош этган жиноятларга алоқадор ўлжалар — жиноятчиларнинг суратлари, бармоқ излари туширилган қоғозлар, ҳар хил калитлар, ашёвий далиллар уйилиб ётарди. Унинг ўзи эса стол ортида ўтириб, сўнгги воқеалар ҳақида газета хабарлари ва полиция маълумотларини кўздан кечирди, тун бўйи шаҳар планидан бош кўтармади.

Кабинет тутунга тўлиб кетган эди. Аҳён-аҳёнда хонани шамоллатар, яна сигаретасини тутатиб, гўё жиноятчи билан изма-из бораётгандай, планга аллақандай чизиклар тортарди.

— Бўлди! — дея хитоб қилди у ниҳоят иккита чизикни шаҳар харитасининг бир бурчида туташтириб.

Эрталабки соат тўрт эди. Кранц шоша-пиша шаҳар планини буклаб, эскириб кетган портфелига солди-да, автомобиль чақириб, комитетга йўл олди.

— Шошилиш хабар! Калаванинг учи топилди! — дея қичқирди у залга кира солиб.

Бемаҳал бўлишига қарамай мажлис аҳли бир талай эди. Ҳамма донг қотиб қолди.

— Сирни очдингизми? — деб сўради комитет аъзоларидан бири энтикиб.

— Калаванинг учи топилди, дедим. Демак чуватиш ўз қўлимизда, — жавоб берди Кранц. — Мен жиноятчи микроб ёки одамнинг турган жойини аниқладим. Яъни сирли таъсир тарқалаётган фокусни топдим. — Шундай деб Кранц портфелидан шаҳар планини олиб, стол устига ёзди.

Ҳамма уни ўраб олди, Кранц сўзида давом этди:

— Менинг методим жуда оддий: «эпидемия» тарқалган районларни аниқ белгилаш мақсадида сирли ҳодисага алоқадор барча материалларни системага солиб чиқдим. Натижаси шундай бўлди. Қўшиқ билан боғлиқ ҳодиса менга кўп нарса бермади. Бу касаллик шаҳарнинг бир қисмини, икки километрга яқин радиусни ўз ичига олган. Икки километрдан нарида қўшиқнинг таъсири сусайиб, учинчи километрга етганда у ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмаган. Бу доиранинг маркази тахминан Биржа майдони билан Банк кўчасига тўғри келади. Бу ерда қўшиқнинг таъсири шу қадар кучли бўлганки, одамлар хиргойи қилиш

у ёқда турсин, баралла овозларини қўйиб айтишаверган. Афсуски, марказни жуда аниқ белгилашнинг имкони бўлмади, чунки одамлардан суриштирган билан қўшиқ таъсирининг сусая бориш даражасини аниқлаш қийин бўлди.

Уша пайтда бир жойда турган одамлар ҳар хил гапни гапиришади, афтидан, организмнинг ўзига хос хусусияти туфайли қўшиқ ҳар кимга ҳар хил таъсир кўрсатган бўлса керак.

— Бор гап шуми? — деди кимдир ҳафсаласи пир бўлиб.

— Йўқ, фақат шу эмас. Кейинги эпидемия кўпроқ маълумот берди. Бу касаллик нисбатан торроқ майдонни ўз ичига олиб, маълум йўналиш бўйича тарқалган ва аниқ бир жойда тўхтаган. Худди Эльза Глюк банки биносидан бошланган нурга ўхшаш ҳодиса юз берган.

Яна ғала-ғовур кўтарилди.

— Штирнер! Албатта ўшанинг иши! Айтувдим-ку!

Дарҳақиқат, Штирнернинг номи комитетда кўп тилга олинган эди.

— Хулоса чиқаришга шошмаслик керак, жаноблар, — дея гапни бўлди Кранц. — Мен ҳам калаванинг бир учи Штирнерга боғланади, деб ишонган эдим. Лекин яна бир текшириб кўриш учун навбатдаги «сеанс»ни кутишга қарор қилдим. «Уруш талвасаси» ана шу сеанс бўлиб чиқди. Бу ҳодиса ҳам шаҳарни бир тутам нурдай кесиб ўтиб, Готлибнинг уйига, яъни Эльза Глюкнинг уйига бориб қадалади. Шундай қилиб, ўтмас бурчак ҳосил бўляпти. Агар чизик давом эттирилса, Эльза Глюк уйининг орқасидаги бинога бориб туташади. Мана, бир кўринглар-а.

У планга ишора қилди.

— Бу бинога нима жойлашган?

— «Амбир» ресторани. Бутун балони мана шу ердан қидиришимиз керак. — Шундай деб, Кранц худди пашша ўлдиргандай, миқти кафти билан «тап» этказиб харита устига урди.

Кранцнинг далиллари оддий ва ишонтирарли эди. Комитет қисқа муддатли кенгашдан кейин «Амбир» ресторанида ва ўша бинога жойлашган меҳмонхонада ялпи тинтув ўтказишга қарор қилди.

Уша заҳотиёқ телефон орқали бутун полиция оёққа турғазилди.

Солдатлар бинони дарҳол қуршаб олдилар. Тирик жон борки, бошдан-оёқ тинтув қилинди, ертўладан чердаккача ҳаммаёқни тит-пит қилиб юборишди, аммо шунча уринишга қарамай шубҳали бирор нарса топилмади.

Кранц мулзам бўлди-ю, лекин бўш келмади.

— Бутун машмашани ресторанга кирган мижозлардан бирортаси қилган бўлиши ҳам мумкин, — деди у.

Лекин бундай бўлиши мумкин эмас эди.

Бинода истиқомат қилувчиларга тунги тинтув ҳақида оғиз очишни қатъиян ман қилишди. Бир нечта шубҳали киши қамоққа олинди, ресторан мижозларини махфий равишда кузатиб боришга қарор қилинди.

Аммо бу воқеа шаҳарга бир зумда тарқалиб кетди.

Ғазабланган оломон ресторани остин-устун қилиб ташлади, уни бекитишга тўғри келди.

Омади юришмаган Кранцнинг фигони фалакка чиқарди.

— Кўрамиз ҳали! — дерди Кранц. — Душман ким бўлмасин, изига тушганимизни яхши билади. Кўрамиз, яна қилиқ чиқаришга журъат этармикин, йўқмикин! Учинчи чизик тақдирини ҳал қилади!

VI. АМАЛГА ОШМАГАН СУИҚАСД

— Қандай роҳат! Қандай бахтиёрман-а! Дунё бунчалар гўзал!

Ҳузур-ҳаловатдан қўзлари сузилган ёшгина бир йигит, гўё қадрдон дўстини учратиб қолгандай, кўчадаги симёғочни қучоқлаб, нуқул шу сўзларни такрорларди.

— Чироғим! Сен ҳам мен каби бахтиёрмисан?..

— Жонгинам, сизни шунақа севаманки! Ҳаммаларингизни ҳам жонимдан ортиқ кўраман! — дерди чувринди бир чол башанг кийинган аёлни қучоқлаб. Аёл ҳам чолнинг тиканак соқолли озгин юзидан ўпиб, шивирларди:

— Шунақаям бахтиёрманки! Назаримда марҳум отам тирилиб келгандай бўлди... Худди сизга ўхшарди раҳматлик... Ота, отагинам!..

Уларнинг ёнгинасида эски сиёсий муҳолифлар: монархист билан анархист қучоқлашиб турарди.

— Курашга чек қўямиз! Айш-ишрат қурайлик!

Аллақандай бир ялангоёқ хиёбондан битта гулни узди-да, худди қимматбаҳо нарсадай авайлаб, полициячига тутқазди.

— Ма, дўстим, ол буни! Мендан сенга ҳадя!..

Семиз полициячи ҳам дайди болани назокат билан ўпиб, гулни олди.

— Ғоят миннатдорман! Гул — ҳаётнинг безаги! Гул билан қўшиқни шунақа яхши кўраманки!..

— Айтамизми?

— Айтамиз.

Улар кўкат устига ўтиришди-да, бир-бирларини қучоқлаганча аллақандай бир лирик қўшиқни бошлаб юборишди.

— Олинглар! Ҳаммасини олинглар! — тилла магазин эгаси шундай деб қичқирар ва харидорларнинг чўнтагига қимматбаҳо безаклар, тилла узуклар, марварид ва олтин соатларни солиб қўярди. — Ўзим билан гўримга олиб кетармидим буларни! Олинглар роҳат қилиб тақиб юринглар! Савдогарчиликка қирон келсин! Яшасин бахт-саодат!

Судда ашаддий бир сиёсий жинойтчи оқлаб юборилди. Ўзининг тошбағирлиги билан ном чиқазган прокурор у гал айбнома ўқишдан бош тортиб, жинойтчининг кўксига бошини қўйганча ҳўнг-ҳўнг йиғлади:

— Дўстим, биродарим!.. Кечириш ва севишдан ҳам яхши нарса борми оламда!

Хатто кушхонадаги қассоблар ҳам сўйиш учун келтирилган молларнинг бўйнидан қучоқлаб, пешонасидан ўпарди:

— Ювошгинам!..— дейишарди улар сигирларнинг сағринини силаб.— Қўрқингми? Бор, сув ич, кейин анави боққа кириб ўтла. Қон тўкиш етар! Энди озодсан!..

Бу воқеа ресторан остин-устун қилингандан кейин атиги бир неча кун ўтгач, юз берди. Шаҳарни измига солиб олган ёвуз даҳо ўзига қарши курашмоқчи бўлган комитет аъзоларининг жиғига тегиб, гўё улар устидан кулаётганга ўхшарди. Ўтган сафарги қон тўкишлар ва шаҳардаги ҳаракатнинг қўққисдан тўхтаб қолиши натижасида рўй берган қурбонлар эвазига кўзга кўринмас душман энди одамларга бекиёс меҳр-муҳаббат ва ҳузур-ҳаловат бахш этган эди. Бу туйғу шу қадар кучли эдики, ана шу роҳатни яна бир бор татиб кўриш учун одамлар ҳамма нарсага тайёр туришарди. Бу гал ҳамма ўтган умрини ёдга олар ва йўқотилган жаннат ҳақида сўзларди.

Ўтган галги қонсираш ва шафқатсизлик касалидан бу галгиси даҳшатлироқ эди. Инсон онги ва руҳиятини бу қадар жиловлаб олган душман ким ўзи? Хоҳласа, у одамларни қонхўр ёки жинни қилади, хоҳласа, меҳрибон ва хотамтой қилиб юборади. Унинг учун одамлар кўғирчоқдай бир гап. Хоҳласа, ҳузур бахш этади. хоҳласа, майиб-мажруҳ қилади, ўлдиради, ўлдирганда ҳам бирорта ўқ узмасдан, шовқин-суронсиз, ўзи кўзга кўринмай ўлдиради. Ҳа, бундай душмандан қўрқмасдан бўладими!

Кечаси ер остига жойлашган бинога тўпланган комитет аъзолари мотамсаро бир қиёфада Кранцнинг оғзига тикилиб ўтиришарди. Кранц эса кейинги ҳодисага алоқадор маълумотларни кўздан кечириб тартибга солар, шаҳарнинг «ҳузур-ҳаловат» касали тарқалган секторини аниқлаш устида бош қотиради.

Ахён-ахён бетоқат овозлар эшитилиб қоларди:

— Нима бўляпти, Кранц?

— Ҳаммаси жойида!

Кимдир зарда билан луқма ташлади.

— Бундан ёмон бўлиши қийин!

— Аксинча,— жавоб берди Кранц,— жуда яхши кетяпти. Ҳеч қачон бунақа мароқли иш билан шуғулланмаган эдим.

Кранц ўзининг қизғиш, миқти бармоқлари билан қоғозларни тез-тез титкилар, ахён-ахён шаҳар планига янги чизиклар тортиб қўярди.

— Кранц қадимги рицарларга ўхшаб,— давом этди у,— шаҳарни аждаҳодан озод қилади, кейин унга ҳайкал ўрнатишади. Кранцга албатта, аждаҳога эмас, ҳа-ҳа! Еки, тўғрироғи, иккаламизга: Кранц қўлида найза ушлаб турибди, унинг оёқлари остида эса тилка-пора аждаҳо!

— Ҳазилнинг вақtimi ҳозир?— деди яқингинада жиноятчининг кўксига бош қўйиб йиғлаган прокурор.— Ҳаммаёқ алғов-далғов бўлиб ётибди-ю, майнабозчилик қиласиз-а! Мендек одам

айбнома ўқишдан бош тортганимдан кейин давлатнинг ҳоли нима кечарди...

— Мен ҳазилни яхши кўраман, хатто йўлтўсар тўппонча ўқталиб турганда ҳам ҳазил қиламан. Илож қанча! Касб билан боғлиқ одат-да. Хавф-хатарга дуч келганингда ё кулишинг, ё қочишинг керак бўлади. Аммо-лекин ҳозир иш яхши кетяпти, ишонинглар. Кейинги ҳодиса ҳам маълум йўналишдаги тўлқин билан боғлиқ, агар тўлқин учи яна ўша жойга бориб қадалмаса, ўлай агар. Тагин тўрт-бешта маълумотни кўздан кечирсам бўлди — у ёғи ҳал...

Комитет аъзолари Кранцни қуршаб олишди.

Ўртага оғир сукунат чўкди.

Ниҳоят, Кранц харитага сўнгги чизик тортди.

— Бўлди!

— Яна Эльза Глюк уйига бориб қадаляпти! — қичқириб юборди ички ишлар министрлигининг ходими.

— Ҳа, яна шунақа бўляпти. Планга бир кўз ташланглар-а.— Кранц ўз олдидаги планни стол ўртасига суриб қўйиб, тушунтира кетди:— Мана бу биринчи чизик ҳаракат тўхтаб қолган пайтни билдиради, иккинчиси — уруш васвасаси. Бу чизиклар Эльза Глюк уйида туташмасдан, ресторан жойлашган қўшни бинода туташади. Тинтувни ўша ерда ўтказганмиз.

— Хато қилганмиз.

— Тўғри. Чунки таъсир тарқалувчи манбани битта деб ўйлаганмиз. Лекин учинчи чизик — «меҳр ва ҳузур-ҳаловат» касалини билдирувчи мана бу «омадли» чизик хатомизни тўғрилади. Маълум бўлишича, таъсир икки нуқтадан тарқалган. Лекин иккала нуқта ҳам Эльза Глюкнинг уйида. Кўриб турибсизларки, уй жуда узун. Афтидан, таъсир нуқталари бинонинг ҳар иккала томонида жойлашган бўлса керак. Ўтган сафар чизиклар таъсир манбаининг биттаси устида туташган, шунинг учун ҳам бизга бу манба қўшни бинода жойлашгандай бўлиб туюлган. Учинчи «касаллик» эса бизга бошқа нуқтани, биринчи чизик билан учинчи чизик туташадиган нуқтани аниқлаб берди. Тушунарлими?

Ҳамма ғимирлаб қолди.

— Айтувдим-ку, Штирнернинг иши бу, деб!

— Буни сиздан олдинроқ айтганман.

— Ярамас! Иблис! Энди у биздан қочиб қутулолмайди.

— Кранц! Биз у жиноятчини шу бугун кечасиёқ қамоққа олишга улгурамиз!

— Қамоққа олиш қийин ишмас,— деди Кранц.— Лекин эрта-лабгача кутсак ёмон бўлмасди.

— Нима учун кутиш керак экан?— деди прокурор бетоқат бўлиб. У айбнома ўқишдан бош тортиб, жиноятчи билан оғиз-бурун ўпишгани учун Штирнерни сираям кечиролмасди.

— Бунинг сабаби оддий,— жавоб берди Кранц.— Биз одатдан ташқари бир жиноятчи билан рўбарў келиб турибмиз, шунинг учун барча эҳтиёткорлик чораларини кўришимиз керак бўлади. Банк кечаси маҳкам қулфланиб, қаттиқ қўриқланади. Агар

кечаси борадиган бўлсак, минг эҳтиёт бўлганимиз билан ғалаговур кўтарилиб, душман сезиб қолади. Яхшиси, эрталаб банк очиладиган пайтда ҳали одамлар камлигида бориш керак. Гражданча кийиниб, фақат тўппонча билан қуролланилади. Банк соқчилари ва хизматчиларида шубҳа туғдирмаслик учун битта-битта кирилади, кейин бараварига юқорига ташланиб, душманни ғафлатда қўлга олилади.

Прокурор ғазабидан ер депсиниб турган бўлишига қарамай, тажрибали изқуварнинг мулоҳазаларига қўшилишга ва Штирнерни қамоққа олишни эрталабгача қолдиришга мажбур бўлди.

— Менга қолса,— дея гапини давом эттирди Кранц,— бу ишни яна бир кунга кечиктирсак тағинам дуруст бўларди.

— Шуниси етмай турувди!— деб хитоб қилди кўзойнак таққан жиккак чол, комитет йиғилишида шахсан иштирок этаётган ички ишлар министри.

Кранц елкасини қисди.

— Илож қанча, жаноби олийлари, ҳар бир қадамимизни ўйлаб, эҳтиёт бўлиб босишимиз кераклигини юқорида айтиб ўтдим. Биз Эльза Глюк уйининг қандай жойлашганини, кириб-чиқиладиган ҳар бир эшикни, Штирнер қайси хонада истиқомат қилишини ва шунга ўхшаган ҳамма икир-чикирларни яхши билишимиз керак. Бу маълумотларни тўплаш учун эса вақт талаб қилинади.

Яна ҳамма иккиланиб қолди.

Бирдан полиция бошлиғи пешонасига «шап» этиб урди-ю, гапира кетди:

— Рухсат этинг. Назаримда, йўли топилганга ўхшайди. Худонинг ўзи мушкулимизни осон қилиб турибди! Яқинда идорамга бир йигитни — Рудольф Готлиб деган йигитни ишга олдим. Бу фамилия сизга танишми?

— Бўлмасам-чи! Иши юришмаган меросхўр-да. Марҳум банкирнинг жияни.

— Ҳа, балли. Мана сизга йўл бошловчи, Кранц,— деди кулиб полиция бошлиғи.— Ундан зўрини тополмайсиз. У бўлғуси меросхўр сифатида бу хонадонни ипидан игнасиғача ўрганиб чиққан. Штирнерни кўргани кўзи йўқ. Хуллас, энг бизбоп одам ўша.

— Жуда соз, қаердан топамиз уни?

— Бундан осон иш йўқ!— Полиция бошлиғи қўнғироқ қилиб, тегишли кўрсатма берди.

Бир соат ўтар-ўтмас ҳали уйқуси тарқамаган Рудольф Готлиб комитет кенгаш ўтказаетган ертўлага кириб келди.

Ўзининг нима учун чақирилганини билган Рудольф дарров ҳушёр тортди. Кўзлари чақнаб кетди. Муштумини тугиб, тишларини ғижирлатди:

— Энди сиз билан ҳисоб-китоб қиламан, жаноб Штирнер!

Полиция бошлиғи ўзида йўқ шод эди.

— Жаноб бошлик,— деб унга мурожаат қилди Рудольф,— бир илтимосим бор, шуни ерда қолдирмасангиз.

— Нима гап, азизим?

— Ўша ярамасни ўз қўлим билан ўлдиришга рухсат этсангиз.

— Ие, қанақа бўларкин, терговсиз, суд қилмасдан-а?— кулди адлия министри.— Ҳали қўлимизда далил йўқ-ку.

— Нафсиламрини айтганда, жаноблар,— бирдан гапга аралашди прокурор,— бу йигитнинг гапида жон бор. Масала биз ўйлагандан кўра жиддийроқ. Бу воқеаларнинг ҳаммасига Штирнер айбдорлигига ҳеч ким шубҳа қилмайди. Биз одатдан ташқари жиноятчига рўбарў келиб турибмиз, деганида Кранц тамомила ҳақ. Шундай экан, унга нисбатан ҳам одатдан ташқари жазо чоралари қўлланиши керак. Буни давлат ва халқ манфаати тақозо этади. Агар у билан ади-бади айтишиб ўтирадиган бўлсак, суд пайтида у мени айбнома ўқиш ўрнига ўзи билан ўпишиб, сигарета узатишга мажбур қилмайди, деб кафиллик беролмайман. Мамлакат тақдири ҳал бўлаётган бир пайтда,— ҳозир худди шундай бўляпти,— таваккалчилик қилиш жиноят билан тенг иш бўлади, худо кўрсатмасин, расмиятчилик қиламан, деб уни қўлдан чиқариб юборишимиз ҳам мумкин. Ундан ташқари, ҳм... бу ерда бегона одам йўқ... Штирнер қочишга урингани учун ҳам отиб ташланиши мумкин-ку! Бу усулни ҳар қанча қоралашмасин, аслида заррача қинғир жойи йўқ, чунки жазодан қутулиб қолиш учун қайси жиноятчи қочишга уриниб кўрмайди? Хуллас, шун қилсак, бир ўқ билан бутун фалокатдан халос бўламиз.

Жуда тўғри!— деди полиция бошлиғи.— Кимки жамият ва ат қонунларини бузар экан, ундай одам қонун ҳимоясидан четда қолади.

— Отишга устамисиз, Готлиб?— сўради Кранц.

— Тўппончадаги ҳамма ўқни бир нуқтага ураман.

— Нимаям дердик, омадингизни берсин!— деди полиция бошлиғи.

Хужум этиш плани эрталабга қадар муҳокама қилинди. Фақат тўртта одам жўнатишга келишилди: Рудольф Готлиб, Кранц ва полициянинг иккита ишончли агенти. Икки агент ҳар эҳтимолга қарши олинадиган бўлди.

— Одам қанча оз бўлса, шунча яхши бўлади,— деди Кранц. Эрталаб соат тўққизда пухта қуролланган ва тегишли йўл-йўриқни олган отряд жам бўлди.

— Оқ йўл!— деб фотиҳа берди уларга полиция бошлиғи.

Отряд банкка ҳеч қандай қийинчиликсиз кириб, иккинчи қаватга кўтарилди ва Рудольф раҳнамолигида кабинетга қараб йўл олди. Коридорда дуч келган хизматкорларга босиқ пўписа билан турган жойидан қимирламасликни буюришди.

Кабинет бўм-бўш эди. Агентлардан бири кираверишдаги эшик олдида, иккинчиси Штирнер хонасига туташ кабинет эшиги олдида тўхташди, Рудольф эса Кранц ҳамроҳлигида Штирнернинг сирли хонаси эшигини қия очиб, ичкарига кўз ташлади. Хонада деярли мебель йўқ эди. Бор-йўқ жиҳоз — ёнида тумбочка турган қаравот, битта шкаф билан кичкина стол. Хонанинг ярми нима учундир қалин тахта билан тўсилган эди. Штирнер рўпарасига ойна ўрнатилган бояги стол ортида ўтириб, соқол оларди. Бу

манзарани кузатиш учун атиги икки-уч дақиқагина вақт кетди. Эшикнинг ғийчиллаганини эшитган Штирнер бурилиб қарашга улгурмасидан иккита баҳайбат ит Рудольфга ташланди, у ҳатто тўппончасини суғуришга ҳам улгуролмади. Айни пайтда эшикка орқа ўгириб ўтирган Штирнер ойнада Рудольфнинг аксини кўрди-ю, стулдан сакраб туриб, ўзини тахта тўсиқ томонга отди ва эшикни очиб ичкарига кириб кетди. Рудольф билан Кранц итларнинг таъқибидан аранг қутулиб,— шовқин кўтармаслик учун Штирнердан бошқасига ўқ узмаслик ҳақида улар кўрсатма олишган эди,— тўсиққа ўрнатилган эшикни тақиллата кетишди.

— Очинг, Штирнер! — қичқирарди Готлиб. — Очинг, нега кўрқасиз?

Эшик орқасига шундай шиддат билан очилдики, унга қапишиб турган Рудольф мункиб кетди.

— Секинроқ, йиқилиб кетманг! — деди хотиржамлик билан Штирнер. — Ёт, Фальк! Ёт, Бич!

Итлар итоаткорлик билан чўзилиб, олдинги оёқлари устига бошларини қўйиб олишди, аммо икки нотаниш одамдан кўз узшмасди.

— Хизматингизга тайёрман, жаноб Рудольф Готлиб! — деди Штирнер яна ҳалиги стол ортига ўтираркан.

Рудольф Готлиб стол устига тўппончасини қўйди-да, чўткани олиб, Штирнернинг юзига совун кўпиги сурта кетди.

Кейин устара билан унинг соқолини ола бошлади.

Штирнер бошини орқага ташлаб ўтирар, Рудольф эса ҳафсала билан унинг томоқларини қирарди.

— Сал оғритяпти, Готлиб... Устарани бир қайраб олинг!

Рудольф устарани қайишга икки-уч суртиб олиб, яна ишга киришиб кетди.

Кранц эса буларнинг олдида худди соқчидай турарди.

— Раҳмат сизга, Готлиб. Жудаям уста экансиз. Ҳунарингиздан бошқалар ҳам баҳраманд бўлиши керак. Сартарошхона очинг. Сиз-чи? — Штирнер Кранцга мурожаат қилди.

— Кранц! Иоганн Кранц! Хизматингизга тайёрман! — у шундай деди-ю, тўппончасини ташлаб, чўтка билан Штирнернинг кўйлагини чўткалай кетди.

— Миннатдорман, мана, хизмат ҳақларингиз! — Штирнер уларга биттадан чақа берди.

Улар қайта-қайта таъзим қилиб, ташқарига қараб юришди.

Уйдан чиққанларидан кейин иккиси икки томонга қараб кетди.

Агентлар эса ғойиб бўлишган эди.

Кранц тўппа-тўғри турмага келиб, ўзини бир кишилик камерага қамаб қўйишларини талаб қила бошлади. Турма бошлиғи ҳазилга олган эди, Кранцнинг жон-пони чиқиб кетди.

— Мен шахсан министрнинг ўзидан кўрсатма олганман, хоҳлаган одамимни қамоққа олишим мумкин, гапимни қайтарманг! Хизматдаги одамнинг гапига ишонмасликка ҳаққингиз йўқ!

Турма бошлиғи елкасини қисди-ю, тегишли кўрсатма берди.

Кранцни обориб қамаб қўйишди. Турма бошлиғи телефон қилиб суриштирган эди, Кранцни қамоққа олиш ҳақида ҳеч ким буйруқ бермаганлиги, аксинча, уни комитетда сабрсизлик билан кутишадигани маълум бўлди. Аммо Кранц турмадан чиқишдан қатъиян бош тортди.

— Агар зўрлаб опчиқадиган бўлсаларингиз, отиб ташлайман! — деб пўписа қилди у. — Мени шахсан Кранцнинг ўзи қамаган, фақат ўшанинг ўзи бўшатиши мумкин!

Турма бошлиғи қўл силтади.

— Ё ақлдан озган, ё кайфи баланд!

Кранц ҳеч қачон қуролини ёнидан қўймас эди, бинобарин, унга нисбатан куч ишлатиш ҳам хавфли эди.

— Жин урсин, ўтирса ўтиравермайдами!

Шундай қилиб, Кранц камерада қолди, эшик тирқишидан мўралаб, нуқул йўлакда юрган соқчига танбеҳ берарди.

— Қанақа соқчисан ўзинг! — деб пўписа қиларди у. — Йўлакнинг бир бошига борволиб, шунча турасанми! Хизматни қандай ўташ кераклигини биласанми? Бу ёққа кел, қочиб кетмаслигим учун манави қулфни текшириб кўр!

Кранц, афтидан, прокурор айтган одамлардан эмасди: у сираям қочишга уринмасди.

Амалга ошмаган ҳужум иштирокчиларидан фақат Рудольф Готлиб комитетга қайтиб келди. Лекин ундан ҳам тайинли бир гап чиқмади. Кўриниши паришон ва абгор эди.

Комитет аъзолари томонидан берилган ҳамма саволга у бир хил жавоб қайтарарди.

— Соқолини опқўйдим!

— Қанақа соқол? Нималар деяпсиз?

— Штирнернинг соқолини опқўйдим!

Комитет аъзолари ҳайрон бўлиб бир-бирларига қарашарди.

— Эҳтимол кўчма маънода гапираётгандир, ўлдирдим дегандир бу? — деб шивирлади министр полиция бошлиғига.

— Ҳеч бунақасини эшитмаган эдим, — жавоб берди бошлиқ.

— Очикроқ гапиринг, Штирнер тирикми, ўликми?

Рудольф ҳаммага маъносиз нигоҳ билан бир-бир қараб чиқиб, аччиқ жилмайди:

— Тирик бўлганда қандоқ! Яхшилаб соқолини олиб қўйдим! Сартарошхона очишга тўғри келади энди!

VII. «ТРИЛЬБИ»

— Бормисан, Людвиг! — деди Эльза Штирнерга қўлларини узатиб. — Мени тамом унутиб юбординг!

Улар қишки боғда, гўё узоқ айрилиқдан сўнг энди учрашгандай бир-бирларига термилиб туришарди. Ҳақиқатан ҳам улар қарийб бир ойдан бери кўришишмаганди, бу вақт ичида икковлари ҳам бирмунча ўзгариб қолишганди. Штирнернинг юзидан қони қочиб, кўзлари ич-ичига тушиб кетган, қарашлари бежо,

кайфияти тез-тез ўзгариб турадиган бўлиб қолганди. Эльза шу қадар озиб кетган эдики, ёноқлари бўртиб, юзи чўзилиб қолгандай туюларди. Аммо кўзлари аллақандай сўник, ҳаракатлари лоқайд ва ихтиёрсиз эди. Унинг ички дунёси ҳам тамом ўзгариб кетганди. Ўзи яшаётган руҳий олам унинг шахсиятига таъсир этмай қолмаганди. У узук-юлук фикр қилар, кайфияти ҳам худди шундай қўққисдан бузилиб қоларди. Эльза тирик одамдан кўра кўпроқ автоматни — темир одамни эслатарди. Бу ҳол Штирнер билан бўлган бугунги учрашувда ҳам сезилиб турарди. Уларнинг суҳбати қўққисдан узилиб қолар, кейин бирдан яна қизиб кетарди. Штирнер Эльзани ўз ёнига ўтқазиб, чаккасини юзига босди. Қиз ҳам бир қўли билан Штирнернинг юзини оҳиста силай бошлади.

— Силлиқми юзим? Рудольф Готлиб олиб қўйди соқолимни!

— Готлиб? — Эльза ҳайрон бўлди.

— Ҳа, Готлиб. У сартарошхона очмоқчи, шунинг учун танишбилишларини соқолини олиб, машқини ошириб юрибди.

Штирнер қақ-қақ отиб кулди.

— Тушунмадим, Людвиг, ҳазиллашяпсанми?

— Тушунишнинг керагиям йўқ. Унут ўша Готлибни.

Орага сукунат чўкди.

— Жуда ўзгариб кетибсан, Людвиг. Ҳорғин кўриңасан...

— Ҳечқиси йўқ!

— Намунча кўп ишламасанг? Ё бирор кўнгилсизлик бўлдимми?

Штирнер ўрнидан туриб, асабий ҳолда у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

— Кўнгилсизлик дейсанми? Аксинча. Ҳаммаси жойида. Лекин чарчаганим рост... ҳа... ўлгудай чарчадим, — деди у секин, кўзларини юмиб. — Қани энди илож бўлса... Мендан совибсан, Эльза!

У кўзларини очди-да, қўлларини кўксига чалиштирганча Эльзага узоқ тикилиб турди.

Бу нигоҳ таъқибидан қиз бирдан оқарди ва энтикиб-энтикиб нафас ола бошлади. Кейин ўзини Штирнернинг бағрига отиб, унинг юз-кўзларидан ўпа кетди. Сўнг лабларидан қаттиқ ва узоқ сўрди.

Штирнер кутилмаганда уни силтаб ташлади.

— Бўлди! Жойингга бор! Ўзингни бос!

Эльза итоаткорлик билан диванга ўтирди. Бояги эҳтироси қандай пайдо бўлган бўлса, худди шундай қўққисдан сўнди.

— Бўлмапти, бўлмапти... Лаънати! — дея гудранарди Штирнер тез-тез у ёқдан-бу ёққа юраркан.

— Кейинги пайтларда нима иш билан шуғулланидинг, Эльза? — деб сўради у сал ўзини босиб олгач.

— Фақат сен ҳақингда ўйладим... — бўшашибгина жавоб берди қиз.

Штирнер худди тахминлари тўғри чиқаётган доктордай бош силкиб қўйди.

— Яна нима қилдинг?

— Китоб ўқидим. Кутубхонадан «Трильби» деган романни топиб, қайтадан ўқиб чиқдим. Сен ўқиганмисан? Свенгали Трильбини гипноз қилиб қўяди, қиз унинг қўлида бамисоли қўғирчоққа айланиб қолади. Трильбига раҳмим келиб кетди. Одам ўз иродасини йўқотиб, бировнинг измига тушиб қолиши қандай дахшат!

Штирнер қошларини чимирди.

— Биз бир-биримизни севамиз, нақадар бахтиёрмиз. Мана шу тўғрида ҳам кўп ўйладим.

— Сен бахтлимисан?

— Ҳа, бахтлиман,— жавоб берди Эльза.— Қандай қўрқинчли ва кучли одам-а, бу Свенгали дегани!

Штирнер бирдан хахолаб кулиб юборди.

— Нега куляпсан?

— Шундоқ, ўзим. Бир нарса эсимга тушиб кетди... Свенгали — жўжахўроз.— Штирнер яна Эльзага қаттиқ тикилди.— Қўй ўша Свенгалининг! Хўш, қанақа китоб ўқидинг?

— Ҳеч қанақа китоб ўқиганим йўқ.

— Қандайдир романни ўқидим, дегандай бўлдинг шекилли?

— Ҳеч қандай роман ўқиганим йўқ.

— Музика чалдингми?

— Музика ҳам члганим йўқ.

— Юр, бирор нарса чалиб бер. Анчадан бери куй тинглаганим йўқ...

Улар залга киришди. Эльза рояль ёнига ўтириб, Григнинг «Баҳор» куйини чала бошлади. Чалатуриб, секин сўз қотди:

— Бу куй менга Ментонани эслатади. Осуда оқшомлар... Денгиз ортидан кўтарилган ой... Гулларнинг муаттар бўйлари... Қандай бахтиёр эдик-а, ўша дастлабки кунлари!

— Наҳотки ҳозир бахтиёр бўлмасанг!

— Ҳарҳолда... сени жуда кам кўраман. Сен асабий бўлиб қолдинг, қаттиқ чарчагансан. Баъзан ўйлаб қоламан: шунча бойлик кимга ҳам керак? Одам бахтиёр бўлиши учун кўп нарса керак эмас-ку? Қани энди ўша ёққа, мовий денгиз томонга кетсак, офтоб ва гуллар оғушида муҳаббат суруридан маст бўлиб роҳат қилиб юрсак...

Штирнер яна бирдан қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборди.

— Томорқа қилсак, эчки боқсак. Мен чўпон, сен унинг сулув қайлиғи бўлсанг. Поль билан Виргиния... Бўйнига ҳаворанг боғичли кумуш қўнғироқ осилган суюкли оқ улоқча... Ариқ бўйларида терилган турфаранг дала гуллари. Оҳ-оҳ, қандай роҳат!.. Сен ҳалиям ҳаёл оламида яшайсан, Эльза! Людвиг Штирнерни олдида бир гала эчкини солиб ҳайдаб юрган беозор подачи қиёфасида бир тасаввур қилиб кўргин-а? Ха-ха-ха! Эҳтимол сен ҳақдирсан, Эльза! Икки оёқлилардан кўра тўрт оёқли жониворлар билан муомала қилиш минг марта осон. Ментонани унут, Эльза! Ҳамма нарсани унутиб, фақат олға интилиш, бургутлар парвоз этадиган юксак чўққиларни кўзлаш керак, ундан ҳам

баландга, булутлар устига чиқиб ўша муқаддас оловни ўғирлаш ёки бўлмаса... тубсиз жарликка қулаб, чилпарчин бўлиш керак! Қўй, шу чучмал куйни чалма. Шўхроқ бирор нарса чалиб бер. Шопеннинг ҳароратли «Полонез»ларини чал, Листдан чал, шундоқ чалгинки, клавишлар қарсиллаб, торлар узилиб кетсин!

Эльза унинг амрига бўйсуниб, Рахманиновнинг улугвор «Полишинель» куйини чала кетди. Гўё Штирнернинг қалбидаги галаён энди Эльзанинг дилига кўчган эди.

Штирнер бармоқларини қайириб, залда у ёқдан-бу ёққа юрарди.

— Мана шундай! Худди шундай! Эзиш керак! Янчиш керак! Мен шуни хоҳлайман! Дунёда мен ягонаман, бинобарин, дунё меники бўлиши керак! Бу куйинг маъқул бўлди... Етади, Эльза... дамингни ол!

Эльза оғир тин олиб, толиққан қўлларини туширди. У асаблари ҳаддан ташқари таранглашганидан ҳушидан кетишига сал қолди.

Штирнер уни қўлтиғидан олди-да, қишки боққа опчиқиб ўтказиб қўйди.

— Бир оз дам ол. Терлаб кетибсан.

Шундай деб, у дастрўмоли билан қизнинг пешонасини артди, сочларини тузатиб қўйди.

— Дарвоқе, Эммадан хат-хабар борми? Нималар ҳақида ёзяпти?

Эльзага бир оз жон кирди.

— Ҳа, айтишни унутибман. Кеча ундан каттакон хат олдим.

— Соғлиги қалай эмиш?

— Анча тузукман, депти. Лекин врачлар жанубда яна икки ой туришингиз керак, деб тайинлашибди. Боланинг соғлиги ҳам дуруст эмиш.

— Шуни айтиш учун узундан-узоқ хат ёзиш керак эканми?

— Эри ҳақида кўп гапирибди. Зауернинг характери ўзгариб кетаётганидан хуноб бўлиб ёзибди. У камгап, серзарда бўлиб қолганмиш. Илгариги меҳрибончилигидан асар ҳам қолмабди. Мендан кўнгли совиб боряпти, деб хавотирланиб ёзибди Эмма.

Штирнер Эльзанинг бу гапларини ташвиш аралаш синчковлик билан тинглади. Афтидан, Эльзанинг ўзига нисбатан муносабатидан кўра Зауернинг Эммага бўлган муҳаббати уни кўпроқ қизиқтирарди. Штирнер ўйланиб қолди, сўнг қовоғини солганча ўзича пичирлади.

— Бўлиши мумкин эмас! Наҳотки мен ҳисобда адашган бўлсам? Масофа узоқ... Лекин бу хатолик-ку... Йўқ! Бўлиши мумкин эмас!.. Текшириб кўриш керак...

У шартта ўрнидан турди-да, Эльзага заррача эътибор ҳам бермай, ҳатто хайрлашмасданоқ қишки боғдан шошиб чиқиб кетди.

— Людвиг, қаёққа? Людвиг! Людвиг!

Катта залдан узоқлашиб бораётган қадам товушларигина эшитилди.

Эльза бошини ҳам қилганча аквариум ичида сузиб юрган жажжи балиқчаларга хомуш термилди. Улар ҳаворанг шиша ичида думларини беозор қимирлатиб, оғизларини бир очиб, бир юмиб шовқинсиз ҳаракат қилишарди. Сув юзасига симобдай ялтироқ майда пуфакчалар кўтариларди.

— Яна ёлғизлик!

VIII. ВАҲИМАЛИ ЗОНА

Штирнерга қилинган муваффақиятсиз ҳужум тафсилотларини билиш ниятида прокурор шахсан Кранц ҳузурига — у ўзини ўзи «қамаб қўйган» камерага борди.

— Менга қаранг, Кранц, — деб гап бошлади прокурор, — сиз ҳамиша ҳаммага ўрнатилган кўрсатадиган хизматчи бўлгансиз. Айтинг-чи, Штирнерникида нима воқеа бўй берди, нима учун сиз ўзингизни бу аҳволга солиб, қамалиб ўтирибсиз?

Кранц ҳарбийчасига қақдини ғоз тутди, унга ҳар қанча ўғиту панд-насихат қор қиладиган эмасди.

— Жиноятчиман, шунинг учун ўтирибман-да. Лекин жиноятим нималигини айтиб беролмайман. Маълумот беришдан бош тортишга ҳаққим бор. Судга беришингиз мумкин!

— Ахир жиноятингизни билмасдан туриб қандай қилиб судга берамиз?

— Менинг нима ишим бор? Аниқламагунингларча ўтиравераман. Кранц «йўқ» дедими, демак, йўқ. Гап тамом, вассалом. Лекин мен маҳбус сифатида турма режимидан норозиман!

— Нима гап, Кранц? — қизиқиб қолди прокурор.

— Гирт беъманилик! Тушликка қарам шўрва беришувди. Мундоқ қошиқ солсам, икки юз граммча гўшт чиқди, қарам шўрванинг усти кил-кил ёғ. Агар турмада шунақа овқат бериладиган бўлса ҳамма одам каллакесар бўлиб кетмайдими! Ута тартибсизлик бу! Жаноб прокурор, сизга қатъиян арз қиламан: агар овқатнинг сифатини пасайтиришмаса, мен очлик эълон қиламан, билиб қўйинг! Е бўлмаса манами мисолни олиб кўрайлик: соқчилар камерага идиш киритиш ўрнига маҳбусларни йўлакнинг нариги бошида жойлашган ҳожатхонага кузатиб боришади. Шу ҳам тартиб бўлдики? Эҳтимол улар тувак ташиб юришга эринишар, лекин мен бундан фойдаланиб қочиш пайдан бўламан, кейин қочишга урингани учун деб... ҳалигидай... Турма ичидаги тартиб-қоидаларга қатъий риоя қилиниши учун чора кўрилишини сўрайман!

Прокурор ҳайратидан ҳангу манг бўлиб қолди.

Тўғри, қарам шўрвадан икки юз грамм гўшт чиққанига ва унинг серёғ бўлганлигига у ажабланмади. Чунки прокурор бошқа маҳбуслар ювиндидан фарқ қилмайдиган овқат ейишларини яхши биларди. Лекин овқатнинг сифатини пасайтириш ҳақидаги талаб! Бунақа талабни прокурор умри бино бўлиб эшитмаганди.

«Бечора, — деб ўйларди у, — Штирнернинг олдида борди-ю,

тамом ақлдан озди-қолди». Кейин иложи борича юмшоқроқ муомала қилишга уринди.

— Утинаман, Кранц, эски оғайни сифатида бўлган воқеани гапириб беринг. Қанча йил бирга ишлаганмиз, ахир... Ҳеч бўлмаса бирон-бир маълумот беринг!

— Маълумот беринг дейсизми? Сизга-я! Агар жиноятчиларнинг ўзлари ҳамма гапни гапириб берадиган бўлишса бизга ўхшаган изқуварларнинг нима кераги бор? Сиз бизни ишсиз қолдирмоқчимисиз? Йў-ўқ, мен ҳамкасбларимга хиёнат қилмайман! Улар менинг жиноятимни фош қилиб, мукофот олишсин!

Прокурор Кранцнинг кутилмаган бу мантиғидан довдираб қолди, унга гап уқтиролмаётганидан хуноби ошди.

Кранц буни сизди. Прокурорга раҳми келгандай бўлди. Чўнтагини узоқ тимирскилаб, бир дона кумуш чақа чиқарди-да, худди гадойга бергандай прокурорга узатди.

— Сизга бундан ортиқ нарса беролмайман!

Прокурор беихтиёр қўлини узатиб тангани олди-ю, унга ҳайрон бўлиб тикилиб қолди.

— Ашёвий далилларга қўшиб қўясиз. Жиноят йўли билан топилган пул...

Бу Штирнер Кранцга «чой пули» қиласиз, деб берган танга эди.

Прокурор ашёвий далилни кафтида айлантирганча индамай чиқиб кетди.

«Қандай ажойиб ходимдан маҳрум бўлдик! — деб ўйларди у. — Ҳаммасига Штирнер айбдор. Наҳотки уни бартараф этолмасак?»

Прокурорни сабрсизлик билан кутиб ўтирган комитет аъзолари ундан Кранц билан бўлган учрашув натижаларини сўрашганда у фақат қўл силтади-ю, ўзини креслога ташлади.

— Нима қилиш керак? Наҳотки Штирнер чиндан ҳам шунақа қудратли бўлса? — деб сўради ички ишлар министри.

Ҳарбий округ бошлиғи, «темир генерал» деб ном чиқазган ингичка мўйловли, қотма, лекин ҳали бардам чол шахдам ўрнидан турди.

— Нима қилиш керак? — деб гап бошлади у ўз ёшига нисбатан номуносиб бир чинқироқ овозда. — Нима қилиш кераклигини мен айтман. Штирнерга ҳақиқий уруш эълон қилиш керак. Мен қарияни кечирасиз-у, жаноб министр, сиз ноҳарбийларнинг асабингиз анча бўшга ўхшайди. Жўнатган иккита полициячингиз ишни расво қилиб қайтганига ҳатто порох ҳидини билмайди-ган аллақандай бир фирибгарни «қудратли», «енгилмас» одам деб ўтирибсизлар. Биласизларми, нима қилиш керак?! — «темир генерал» энди гўё ҳақиқий жанг майдонида сон-саноксиз лашкарга қўмондонлик қилаётгандай бор овозини қўйиб қичқира бошлади. — Шаҳарда қамал ҳолати эълон қилиш керак. Эльза Глюкнинг уйини қуршовга олиб, кейин ҳужумга ўтиш лозим. Ҳа, албатта ҳужум қилиш зарур! Ҳар эҳтимолга қарши артиллерияни ҳам шай қилиб қўйган маъқул. Мабодо пиёдалар ҳужуми муваффақиятсиз тугаса, — бундай бўлиши эҳтимолдан узоқ, — бинони

яксон қилиш учун артиллерия керак бўлади. Ваҳима қилиб юргандан кўра мана шу ишни қилиш керак!

«Темир генерал»нинг оташин нутқи ўтирганларни анча дадиллаштириб қўйди.

Тўғри, генералнинг проектига нисбатан баъзи бир эътирозлар ҳам бўлди, лекин бу эътирозлар проектни бутунлай рад этолмасди.

— Қўшни бинолар шикастланиши мумкин...

— Штирнер билан бирга турадиганларнинг, масалан, хотинининг нима айби бор?

— Мен айтдим-ку, иш бомбардимон қилишгача бориб етмас, — жавоб берди генерал. — Мабодо шундай бўлганда ҳам ҳечқисм йўқ: уруш қурбонсиз бўлмайди. Бутун мамлакат яксон бўлганидан кўра бир неча юз кишининг ҳалок бўлгани маъқул.

— Одамларни огоҳлантириб, уларни бошқа жойга кўчириш мумкин эмасми?

— Йўқ, мумкин эмас! Одамларни огоҳлантириш — душманни ҳам огоҳлантириш деган сўз. Бу ишни орқага суриб бўлмайди. Агар сизлар рози бўлсаларингиз, шу бугун кечасиёқ солдатларимни ўзим бошлаб бораман. Кўрамиз, ўша ботирнинг ҳоли нима кечаркин!

— Фақат артиллерияни ишга солмайсиз! — деди ҳарбий министр.

— Нима учун?

— Чунки тўплар фақат Штирнернинг ўзини эмас, унинг қуролини ҳам яксон қилади. Бу қурол эса бизга ҳам керак бўлиши мумкин.

Ҳаммалари шунга рози бўлишди.

«Темир генерал» шаҳар чеккасида штаб мажлисини чақириб, ўз планини баён этди:

— Олдимизда оғир вазифа турибди. Ҳукуматнинг кўрсатмаси билан имкониятларимиз чекланган — артиллерияни ишга солишга ҳаққимиз йўқ. Штирнерни тириклайин қўлга тушириш ҳақида буйруқ олганман. Агар бунинг иложи бўлмаса уни ўлдириш, уйини эса ичидаги барча жиҳозлари билан бус-бутун сақлаб қолиш керак. Биз мисли кўрилмаган душман билан рўбарў келиб турибмиз. Шаҳар марказида жанг қилишимизга тўғри келади. Шунга қарамай кўча жанглари тактикасини бу ўринда қўллаб бўлмайди. Душманни кўрмасак, унинг заиф томонларини билмасак, кўча жанглари ҳақида қандай гап бўлиши мумкин? Мабодо биз уйга бир амаллаб кириб олганимизда ва ўша ерда Штирнерга дуч келган тақдиримизда ҳам буни энди... ҳалигидай... «уй жанги» дейишимиз мумкин. Авваламбор, Штирнернинг қочиб қолишига мутлақо йўл қўймаслигимиз керак. Қолаверса, бизга шуниси маълумки, Штирнер муайян бир йўналишга қаратилган ёки аниқ бир доирани қамраб оладиган нур билан иш кўради. Бунинг устига, афтидан, унинг нурлари, — Штирнернинг қуролини шундай деб атаймиз, — ҳаммага бир хил таъсир қилмайди. Бинобарин, биз ўз кучларимизни жанг бўладиган бутун район-

га тарқатишимиз ва айна пайтда резерв кучлар сақлаб туришимиз керак бўлади. Пиёда қисмлар жанг майдонига атрофдаги кўчалардан ёпирилиб келиши лозим. Агар олдинги сафдагилар қуласса ёки орқага чекингудай бўлса, орқадан келаётганлар уларни тўхтатибгина қолмай, балки олдинга қараб суриши зарур. Штирнернинг уйига, менимча, фақат ана шундай қилибгина етиб бориш мумкин. Ким билади, эҳтимол, шундай қилинганда пиёдалар «ўлик зона»га, яъни ўқ тегмайдиган зонага тушиб қолишар, артиллерия жангида кўпинча шундай бўлади. Олдинги отряд сафида ўзим ҳам жангга кираман.

— Жаноби олийлари, — деди адъютант Корф, — бу жуда ҳам эҳтиётсизлик бўлади-ку.

— Жаноб полковник, — деб унинг гапини қайирди генерал, — жанг майдонидаги ўрнимни ўзим белгилашимга рухсат этинг. Таъкидлайман, фақат мана шу ўринда.

Генералнинг қўполлигига ўрганиб қолган полковник индамади-ю, лекин қип-қизариб кетди.

— Бунинг хавфли эканини ўзим ҳам биламан, — давом этди генерал. — Лекин ҳар қандай уруш домини ўйини эмас, хавфхатардан иборат. Жангга раҳбарлик қилиш учун мен душманнинг қуролини билишим керак. Бу қурол чиниққан солдатга ҳам, асаблари бўш, шалвайган жангчига ҳам бир хил таъсир қилади, йўқми — шуни ўзимда синаб кўришим лозим.

Орага жимлик чўкди. Штаб офицерлари хўмрайганча мик этмай ўтиришарди. Бу оғир сукунатни адъютант бузди. Қайсар генерал билан баҳслашиш бефойдалигини у биларди. Ўтмишдаги, олдида оқ от минган лашкарбошиси бор қўшинлар жангини эслатувчи бу ҳужум плани адъютантга мутлақо ёқмаган эди. Лекин энди кеч эди. Жанг оқибатини кутишдан бошқа илож қолмаганди.

Кечаси соат ўн иккида шаҳарнинг ҳар тарафидан Банк кўчаси билан Биржа майдони томон тўла-тўқис қуролланган отрядлар оқиб кела бошлади. Олдинги отряд сафида тилларанг араби от минган «темир генерал»нинг ўзи ҳам бор эди.

— Бир кишига қарши, яна бунинг устига ҳарбий бўлмаган бир одамга қарши бутун бир армия!.. Бу жуда уят, лекин илож қанча, уят бўлса ҳам мамлакатни ҳалокатдан қутқариб қолиш керак.

Генерал Биржа майдонига туташган кўчани кесиб ўтди. Эльза Глюк уйининг бир томони мана шу майдонга, иккинчи томони эса Банк кўчасига қараган эди.

— Кўрамиз энди диконглаганини! — деди генерал узоқдан кўриниб турган Эльза Глюк уйига тикилиб ва отини тезлатди.

Араби тулпор узун-узон, чиройли оёқларини ўйнатиб майдонга кириб борди, лекин кутилмаганда от ўзидан-ўзи пишқириб, қулоқларини чимирди-да, аъзойи бадани титраб орқага тисарила бошлади. Генерал шошиб қолди. Ҳатто тўплар ҳайқиригидан чўчимайдиган Абрек нимадан бунчалик кўрқдийкин? Генерал отнинг сағренига шапатिलाб қўйди.

— Нима бўлди сенга, Абрек, нега жиннилик қиялпсан? — деди у ва отни яна олдинга сурди.

Бу гал Абрек майдонга қадам ташлади-ю, бирдан олдинги оёқларини осмонга кўтариб, ўзини орқага отди. Тулпор орқага бурилган ва унинг кейинги оёқлари кўчани майдондан ажратиб турувчи чизик устидан ўтган пайтда генерал ўзининг ҳам бадани жимирлаб кетганини сизди. Абрек эса бу пайтда майдондан бир неча ўн метр нарида турарди.

— Нималар бўляпти ўзи? — гўлдиради генерал. Бирдан уни энг хавфли дақиқалардагина жунбишга келадиган қаҳр ва ғазаб туйғуси чулғаб олди. Генерал отни майдон томонга буриб, иккала оёғи билан кучининг борица унинг биқинига ниқтади. Бундай қаттиқ муомалага ўрганмаган Абрек шаҳд билан олдинга отилди. Тулпор майдонга ўқдай учиб кирди-ю, қаттиқ пишқириб, ўзини бир томонга қараб отди. Бутун армияда энг яхши чавандоз ҳисобланган генерал от устидан коптокдай учиб кетди. Лекин, афтидан, у буни сезмади ҳам. Унинг онги, асаблари, бутун аъзойи баданини, худди ўз тулпорида бўлганидай, аллақандай бир ғайритабиий даҳшат чулғаб олган эди. Бир оёғи узангига илиниб қолгани учун Абрек уни кўчага судраб олиб чиқди, генерал ана ўшандагина ўзига келди. Пиёдалар отряди эндигина шу ерга етиб келган эди.

«Кўришди!.. Қандай шармандалик!..» — деб ўйлади генерал. Ўрнидан туриб у ёқ-бу ёғини қоқди, сир бермаган киши бўлиб чопиб келган адъютантга мурожаат қилди:

— Ҳечқиси йўқ... Ташвишланманглар! Абрек тушмагур бир нарсадан ҳуркиб шунақа бир фокус кўрсатдики, устида шайтон ўтиргандаям қалпоқдек учиб кетган бўларди.

«Қўшиннинг жанговар кайфиятини туширмаслик» ва ҳаммасидан ҳам офицер ва солдатлар олдида шарманда бўлмаслик учун генерал ҳозиргина ўзи бошидан кечирган даҳшатли вазият ҳақида гапирмади.

— Ҳамма қисмлар етиб келганми?

— Ҳаммаси жой-жойида. Майдонга туташган кўчалар ва ҳатто ўтиб бўладиган ҳовлиларгача эгалланган...

— Банк кўчаси-чи?

— Бу кўчанинг боши ҳам бекитилган.

— Яхши! Сигнални кутинглар!

Генералнинг буйруғига кўра ҳавога зангори мушак отилиши билан қўшинлар Эльза Глюк уйи томон силжий бошлади.

Худди шу пайт кутилмаган ҳодиса юз берди.

Генерал ўзининг узоқ жанговар ҳаёти давомида бунақа ваҳимани кўрмаган эди. У майдондан нарироқда, автомобиль устида туриб, овозининг борица қичқирарди:

— Олға! Олға! Отиб ташлайман!..

Аммо унинг буйруғига ҳеч ким қулоқ солмасди. Солдатлар ғалати аҳволга тушиб қолишганди. Улар ўлим талвасасида милтиқларини ташлаб, бир-бирларини босиб-янчиб у ёқдан-бу ёққа югуришарди. Майдонни доду фарёд тутиб кетганди. Олдинги

қатордагилар ўзини орқага ташлар, орқадагилар эса буларни олдинга қараб итарарди... Генерал қочоқларга йўл бермаслик ҳақида буйруқ берди. Кўчани тўлдириб турган саф-саф қўшинлар олдинги қатордагиларни майдонга қараб сура бошлади. Майдон бир жиннихонага айланиб кетди.

Шу пайт яна аллақандай бир янги тўлқин пайдо бўлди-ю, энди майдон ташқарисида, кўчада турган қўшинларни ҳам талвасага солиб қўйди. Бу тўлқин худди совуқ ўлим нафасидай елар ва тартиб билан бир сафда бораётган солдатлар бир зумда ақлдан озиб, ҳайвонга айланарди-қоларди. Солдатлар бир-бирларига ташланишар, йўлаклар, дарвозалар орқасига яширинишар, ичкаридан эса даҳшатга, васвасага тушган одамлар чопиб чиқарди.

Уйларнинг ичида ҳам аҳвол шу эди. Одамлар каравот тагига, шкафларга яширинишарди. Баъзилар ўзини деразадан ташлаб, тўппа-тўғри солдатларнинг бошига тушар ёки милтиқ найзасига санчилиб қоларди. Аёллар боласини бағрига босиб, худди уйга ўт кетгандай, чинқирганча хонама-хона югурарди. Йўлак ва зина-пояларда ҳам одам текилиб кетганди. Бировлар юқорига қараб талпинар, бировлар пастга чопиб тушар, йиқилган хотин-халаж ва болалар оёқ остида қолиб кетарди. Даҳшатли жойи шунда эдики, ваҳима сабабини, кимдан сақланиш кераклигини ҳеч ким билмасди. Аммо аста-секин мана шу бош-кели йўқ оломон бир томонга қараб ҳаракат қила бошлади. Афтидан, ҳали тўлқин зарби етиб бормаган орқа сафдаги солдатлар бу ёқдаги аҳволни кўриб, орқаларига қараб қочишган ва бошқалар ҳам уларга эргашган бўлса керак. Бу тескари ҳаракат борган сари кучайиб борарди. Гўё одамлар қутулиш йўлини топгандай бир томонга қараб шундай шитоб билан чопишардики, гўё уларни ўлим таъқиб қилиб келаётгандай туюларди кишига.

Учта кўчани чопиб ўтганидан кейин адъютант ўзининг қўрқув билмас «темир генерал»ини кўриб қолди. Бошида каскаси йўқ, мундири йиртилган, кўзлари ола-кула бўлиб кетган генерал йиқилиб қолганлар устидан сакраб ўтар ва бошқаларни аёвсиз уриб-суриб олдинга қараб интиларди.

«Ваҳимали зона» эса — бу ҳодисани кейинчалик шундай деб аташди — тобора кенгайиб борарди. Ҳатто жамиятни қутқариш комитети кенгаш ўтказётган бино ҳам унинг домига тушиб қолди. Комитет аъзолари ва бутун ҳукумат қоча бошлади.

Фақат эрталабга яқин ваҳима босилди, аммо комитет шаҳарга қайтишга журъат этолмади.

Пойтахт қўлдан кетган эди. Энди мамлакатни сақлаб қолиш муаммоси турарди. Аммо бунга ҳеч кимнинг кўзи етмасди. Комитет аъзолари бир-бирларини қидириб топгач, қўшни қишлоқда ҳарбий кенгаш чақирилди. «Темир генерал» мағлубиятдан тамом эсанкираб қолган, руҳи бутунлай тушиб кетган эди.

— Шайтонга ҳеч қанақа найза бас келолмайди,— деди у бошини ҳам қилиб.

Штирнер голиб чиқди. Энди у бутун мамлакатга истаганича хўжайинлик қилиши мумкин эди.

IX. «ДЎСТОНА ЕРДАМ»

Чет давлатлар немис ҳукуматининг Штирнерга қарши кураши нима билан тугашини қизиқиб кузатиб туришарди. Француз ва инглиз банкирлари радио ва телеграф орқали ўзларининг халқаро бозордаги рақобатчилари бўлмиш йирик немис банкирларининг ҳалокатини эшитиб, бошлари осмонга етди.

— Қойил! Қойил, Штирнер! — дейишарди чет эл банкирлари ва шоша-пиша бўлажак даромадни чўтга ташлашарди.

Улар Штирнерни ҳаддан ташқари омади юришган одам деб ҳисоблашарди-ю, лекин у ҳам бир кунмас-бир кун худди Стиннес концернига ўхшаб хонавайрон бўлади, деб ўйлашарди. Аммо Штирнернинг қудрати ҳамма тахмин ва умидларни чилпарчин қилиб, кун сайин кучайиб борарди. Капитализм тарихи молия оламининг бу Наполеонникидай мартабаси тез кўтарилган шахсни билмасди. Унинг тепасида «Аустерлиц офтоби» тобора ёрқинроқ чарақлар, бошига «Ватерлоо» қисмати тушишидан дарак берувчи бирон-бир аломат сезилмасди.

Штирнер муваффақиятларининг сабаби бошқа нарсада, унинг қўлида одамларни иродасиз қилиб, оддий бир қўғирчоққа айлантириб қўядиган сирли қурол бор, деган мишмишлар кейинги пайтларда тез-тез эшитиладиган бўлиб қолди.

Қачонки, Штирнер ҳукуматга қарши кураш йўлига ўтгач, фақат чет эл банкирларигина эмас, балки давлат арбоблари ҳам безовталаниб қолишди.

«Темир генерал»нинг мағлубияти ва ҳукуматнинг пойтахтни ташлаб қочиши бутун дипломатия оламида катта шов-шувга сабаб бўлди.

Бир киши ҳаммага қарши! Бир ўзи давлатга қарши! Тагин армиясиз, тўпларсиз, бирорта ҳам ўқ узмай голиб чиқса-я!..

Ортиқ қўл қовуштириб ўтириш мумкин эмас эди. Чет давлатлар энди бу зўравонга ўз муносабатларини билдириб қўйишлари керак эди.

Францияда Штирнер туфайли ички сиёсат ҳам ва ҳатто мустамлакачилик урушлари масаласи ҳам вақтинча четга сурилди. Германиядаги воқеаларга бағишланиб, министрлар совети ва депутатлар палатасининг махсус ёпиқ кенгашлари чақирилди. Бу йиғилишлар жуда қизгин ва мунозарали ўтди.

Ниҳоят, арзимаган миқдордаги кўпчилик овоз билан шундай қарорга келинди: Германияга ёрдам таклиф қилиш орқали Штирнерга қарши курашда қатнашиш зарур деб топилсин. Фақат Англия томонидан бўладиган хавф бартараф этилган тақдирдагина актив ҳаракатга ўтилсин.

Англия Штирнерга қарши курашнинг боришини диққат билан кузатиб турган бўлса ҳам Европадаги воқеаларга нисбатан хотиржам қарарди. Тез орада Англиянинг министрлар кабинети бу масалада бир қарорга келди.

— Германия Европа урушида анча ҳолдан тойди, агар у яна ҳалокатга учрайдиган бўлса, Европадаги мутаносиблик бузилади.

Штирнер, кабинетнинг фикрича, ҳозирги вақтда бошқа мамлакатларга бевосита хавф солаётгани йўқ, эҳтимол, унинг бундай нияти ҳам йўқдир. Агар Франциянинг фикри бошқача бўлса, бу ўзининг иши. Лекин Франциянинг Германия ички ишларига бир томонлама аралашувига, гарчи немислар бунга рози бўлган тақдирда ҳам асло йўл қўйиб бўлмайди. Бундан ташқари, Штирнер зўравонлик қилаётганига қарамай, ҳар ҳолда ишбилармон одамга ўхшайди. Унинг бундан кейинги ҳаракатларини кузатиб туриш керак. Хулоса шуки, Францияга юриш бошлашни тўхтатиб туришни таклиф қилиш лозим. Агар Штирнер бошқа мамлакатларнинг ишига аралаша бошласа ёхуд уларнинг манфаатига дахл қилгудай бўлса, Франция билан биргаликда ҳаракат қилиш керак.

Францияга айтилган бу жавоб миллат шаъни учун курашувчи милитаристларни қаттиқ газаблантирди.

— Қачонгача, Англиянинг чизган чизигидан чиқмаслигимиз керак?— дейишди улар.— Лоақал Франция сиёсатининг мустақиллигини кўрсатиб қўйиш учун ҳам дарҳол юриш бошлаш керак,— уларнинг талаби ана шундай эди.

Аммо дарҳол юриш бошлаш таклифи дипломатик кўналда баъзи бир тўсқинликларга учради. Франциянинг «самимий ёрдами» анча қимматга тушишидан хавотирланган Германия ҳукумати узатилган ёрдам қўлини тутишга унча шошилмади.

Бундан ташқари, немис ҳукумати Штирнерни ўз кучлари билан яқсон қилиш умидидан ҳали воз кечмаган эди.

Штирнерга қарши жанг муваффақиятсиз тугаган бўлишига қарамай, ҳарбийлар ва министрлар орасида «темир генерал»нинг обрўси ҳали баланд эди, у эса чет давлатларнинг аралашувини жинидан ҳам ёмон кўрарди.

— Бизга бунақа ёрдамнинг нима кераги бор?— деди у,— фақат ўзимизни ерга урган бўламиз, қарзга ботамиз. Ана шу лаънати бионинг кулини кўкка совуриш учун узоққа отадиган тўпларни ишга солишни ҳарбий кенгашда таклиф қилган эдим, аммо менга қарши чиқишди: минглаб бегуноҳ одамлар нобуд бўлиб кетиши мумкин, деган важни айтишди. Бунақа бемаъни раҳмдилликнинг нима кераги бор! Бутун давлат йўқ бўлиб кетганидан кўра, бир неча минг одамнинг бахридан ўтганимиз яхши эмасми?!

— Гап фақат бунда эмас, жаноб олийлари,— деб унинг гапини бўлди ҳарбий министр, у «темир генерал»нинг обрўйига ич-ичидан ҳасад қилиб юрарди.— Тўпларни ишга солишдан бизни тийиб турган нарса шуки, Готлибнинг уйини тўпга тутсақ, Штирнер билан бирга унинг ихтиросини ҳам яқсон қилган бўламиз. Бу ихтиро... уни яқсон қилиш катта йўқотиш бўлади! Штирнернинг қуролини қўлга туширсак борми! Ўҳў!— Министр кўзларини юмиб, бошини сарак-сарак қилди.— Франциянинг адабини бериб қўйган бўлардик, барча душманларимизнинг бурнини ерга ишқардик, биз...

— Дунёга ҳоким бўлардик, шундайми?— дея унинг гапини

бўлди «темир генерал».— Бўпти, сиз айтганча бўла қолсин: Штирнерни тириклайин қўлга тушириш керак. Мен бир марта уриниб кўрдим. Энди бу ишни бошқалар қилсин!

Узоқ музокаралардан кейин Штирнерни оғир тўплардан ўққа тутишга қарор қилинди.

Узоққа отадиган баҳайбат тўп оғзидан бўйи иккита одам бара-бар келадиган снаряд гумбурлаб чиқиб, пойтахт томонга парвоз қилганида «темир генерал» қувончини яширолмади. Унинг учун бу гулдурос музикадан кўра ҳам хуш ёқиб кетди.

— Ўҳў!— деди у хохлаб.— Кетди! Қани, жаноб Штирнер, бу меҳмонни ҳам йўлидан бир қайтариб кўринг-чи!

— Энди батареялардан ўт очилсин! Тезроқ, агар осмонга чиқиб олишга улгурмаган бўлса, эс-ҳушини йиғмасидан тезроқ отиб қолинглар!

Еру кўк ларзага келди. Тўплар гумбуридан солдатлар оёқда зўрға туришарди. Фақат «темир генерал»гина, худди уруш худосидай, жилмайиб турар, гўё бўйи яна ҳам чўзилиб қолгандай кўринарди.

— Ўт очилсин!— қичқирди у. Аммо овози ўткир бўлишига қарамасдан уни ҳеч ким эшитмади. Тўплар шовқинидан ҳамманинг қулоғи том битиб қолган эди.

Генерал тўпларга ишора қилиб, қўл силтади.

Солдатлар тўпга навбатдаги ўқни жойлай бошладилар, аммо шу пайт улар бараварига энгашишди-ю, турган жойларида қотиб қолишди.

— Нима қилиб турибсизлар?— қичқирди «темир генерал».— Ўт очинглар!

Ҳеч ким қимир этмади.

«Темир генерал» бир солдатнинг ёнига чопиб бориб, елкасига туртган эди, солдат ҳатто буни сезмади ҳам.

Генерал кучаниб сўкина ва ер тепинарди. Унинг миясига бирдан Штирнер тирик ва у ўзининг кўринмас қуролини ишга солди, деган ўй урилиб, аъзойи бадани музлаб кетди.

Тўпчилар кутилмаганда яна тетиклашиб, доирасимон майдончада турган тўпларни бирданга тескари томонга бура бошладилар. Бу ишни улар ҳеч қачон ҳозиргидай тез ва аниқ бажаришмаганди. Шошиб қолган генерал эс-ҳушини йиғиб олмасидан бирин-кетин ўқ узилди. Снарядлар тамом бўлмагунча тўпларнинг ҳам овози тинмади. Шундай қилиб, қўшни шаҳарлар ва қанчадан-қанча тинч аҳоли кунпаякун бўлди.

«Темир генерал» энди қичқирмас, ҳаяжонланмасди ҳам. Солдатларнинг иродасини синдирган кўринмас куч олдида ўзининг буйруқлари сариқ қақага ҳам арзимаслигини у тушунган эди. Фалокатни ҳис этиш туйғуси уни тамом эзиб ташлаганди. Ўзи ҳам ана шу куч домига тушиб қолганини сезиб турарди. Генерал чўккалаганча миқ этмай ерга тикилиб ўтирарди.

Сўнгги ўқ узилиб, атрофга совуқ жимлик чўкиши билан генерал тўппончасини чиқазиб чаккасига тиради. Шу пайт кимдир тўппончани унинг қўлидан уриб юборди.

— Уят бўлади, жаноби олийлари!— деди адъютант.

Генерал гўё бунинг сезмади ҳам. Боягидай ерга тикилиб ўтира-верди. Теварак-атрофда сулайиб қолган солдатлар мурдадай чўзи-либ ётишарди.

Кеч кирди. Паға-паға булутлар орасидан янги ой мўраллади. Лекин одамлар ойни ҳам кўришмас, сал наридаги ўрмонда сай-раётган қушлар овозини ҳам эшитмас эди. Ҳамма чала ўлик эди.

Фақат адъютантгина ҳали ўзини бардам сезарди. У ҳатто дала радиостанцияси орқали жанг натижасини ҳукуматга хабар қи-лишга ўзида куч топа билди. Лекин аслида бунга зарурат ҳам йўқ эди: снарядлар вайрон қилган шаҳар ва қишлоқларнинг ўзи фалокатдан аллақачон дарак бериб бўлган эди.

— Қандай бемаънилик...— деб пичирлади адъютант ва гене-ралнинг ёнига, поход стулига ўтириб, осмонга тикилганича папи-рос тутата бошлади.

Унинг нигоҳи бирдан уфқда, булутлар орасида бир кўриниб-бир кўринмай сузиб келаётган нуқтага тушди. Адъютантнинг тажрибали кўзи бу нарсанинг аэроплан эканини дарров аниқлади. У, афтидан, тўппа-тўғри Берлинни мўлжалга олган эди. Унинг ортидан, иккинчи, учинчи аэроплан, хуллас, бутун бир эскад-рилья учиб келарди.

«Кимнинг аэропланлари бу?— деб ўйлади адъютант.— Биз ўз учувчиларимизга буйруқ бермаган эдик-ку. Балки жангнинг на-тижасини эшитиб, ҳарбий министрнинг ўзи кўрсатма бергандир?... Шунча гапни билиб туриб, одамларни нақ ажалнинг оғзига жўна-тиш ғирт нодонлик-ку...»— шундай хаёллар билан адъютант ўрнидан туриб бориб, астагина генералнинг елкасига туртди

— Жаноб олийлари!

— Ҳа, ҳа... Ҳаммаси тамом бўлди! Нега тўппончамни олиб қўйдингиз, Корф?— деди генерал.— Бу ёққа беринг. Мен бари бир бу шармандаликка чидаёлмайман.

— Жаноб олийлари, Берлинга аэропланлар эскадрильяси учиб кетяпти.

— Бўлмаган гап... Сизга шундай туюлган.

— Ана, кўринг!

Аэропланларнинг шоқини энди баралла эшитила бошлаган эди.

Генерал эринибгина осмонга қаради.

— Лаънати! Ҳа, рост! Шуниси етмай турувди ўзи! Радио орқали сўранг-чи, кимнинг аэропланлари экан?

Адъютант радиограмма жўнатган эди, бирорта аэроплан ҳа жавоб бермади.

Генералнинг хуноби ошиб, сўкина бошлади: энди унга жон кириб қолган эди.

«Хайрият, ўзига кеп қолди!»— дея кўнглидан ўтказди адъю-тант кулимсираб.

Генерал худди биров устидан бир пақир совуқ сув қуйи юборгандай сапчиб ўрнидан турди.

— Сизнинг кўзингиз ўткирроқ. Корф, кимнинг аэропланлари бу, кўрмаяпсизми?

Аэропланлар анча яқин келиб қолган, лекин жуда баландда учарди, бунинг устига булутлар қуюқлашиб, хийла қоронғи тушиб қолган эди. Момақалдироқ гумбурлаб, шамол зўрайди. Аэропланлар чайқала бошлади, лекин, афтидан, уларни тажриба-ли учувчилар бошқараётган бўлса керак, ўз йўлида учишда давом этаверди...

— Кўриб бўлмаяпти...

— Прожектор ёқинлар.

Сал ўтмай, ўтқир нур аэропланларни ёритди. Генерал билан адъютант дурбинни кўзларига тутишди.

— Ё менга шундай туюляпти,— деди генерал,— ё бўлмаса...

— Туюлаётгани йўқ. Аниқ кўриб турибман... Америка аэроп-ланлари.

— Нималар бўляпти ўзи?!— Генерал гурс этиб стулга ўтир-ди-ю, дурбинни тиззасига қўйганча узоқлашиб бораётган аэроп-ланлар ортидан тикилиб қолди.

— Бунинг қандай тушуниш керак?— сўради у адъютантдан.

Ҳамон кўзидан дурбинни олмаган Корф елкасини қисди.

— Афтидан, Берлинга қараб кетишяпти... Демак, Америка..

— Нега? Нима учун?

— Шамол уларни бир оз четга суриб кетяпти шекилли.

Шимолий Америка Қўшма Штатларининг Штирнерга қарши курашга аралашуви фақат «темир генерал» учунгина эмас, балки бутун Европа учун ҳам кутилмаган иш эди.

Европа давлатлари ўртасида дипломатик музокаралар кетаёт-ган бир пайтда воқеаларнинг боришини сезгирлик билан кузатиб турган Вашингтон тезгина бир қарорга келди.

Америка бу курашдан четда туrolмас эди. Қолаверса, Штир-нер етказган талафот Европадаги қарздор давлатлардан бири-нинг тўлов қобилиятини пасайтириб юборган эди. Мабодо, Гер-мания ҳукумати Штирнерни бартараф этиб, унинг кураш восита-сини қўлга туширса қандай оқибатларга олиб келиши мумкинли-гини Вашингтон немисларнинг ҳарбий министридан кўра олдин-роқ ҳисобга олиб қўйган эди. Америка бу янги, қудратли қуролнинг аҳамиятини ҳаммадан олдин фаҳмлади. Бироқ бу қуролни унинг ўзи қўлга тушириши амримаҳол эди. Модомики, шундай экан, мазкур қуролнинг сири бошқаларнинг ҳам қўлига тушмаслиги учун уни Штирнер билан бирга йўқ қилиб юбориш зарур эди. Бу иш қанча тез битса, шунча яхши. Лекин бунинг қандай амалга ошириш мумкин? Америка техникаси аэроплан-ларни радио орқали бошқариш усулини маълум даражада эгал-лаб олган эди. Бундай аэропланлар белгиланган йўналиш бўйича узоқ масофага учувчилариз уча олар ва катта кучга эга бўлган снарядларни маълум нуқтага автоматик равишда ташлай оларди. Битта камчилиги шунда эдики, учиб бораётган аэропланлардан босиб ўтилган йўлнинг суратини юбориб турувчи механизм ҳали яратилмаган эди. Агар ана шундай механизм бўлганида, парвоз-

ни ҳаммавақт кузатиб бориш ва зарур бўлиб қолган тақдирда йўналишни ўзгартириш мумкин эди. Лекин механизм устидаги иш охирига етгунга қадар ҳужумни тўхтатиб туриш хавфли, деб топилди. Аэроплан механизмларининг аниқ ишлаши ҳамда пухта тузиб чиқилган ҳарбий-географик хариталар ҳужумнинг муваффақиятли тугашини таъминлайдигандай туюларди... Америка, шунингдек, Штирнерга қарши фақат олисдан туриб, одамларсиз ишлайдиган механизмлар орқалигина курашиш мумкинлигини ҳам олдинроқ тушунган эди. Тўғри, Атлантика океани ва Франциянинг ғарбий соҳилларидан бошлаб бутун Европа бўйлаб босиб ўтиладиган йўл анча олис эди. Бундай узоқ масофа оралигида ҳаво оқими аэропланларнинг йўналишини ўзгартириб юбориши мумкин эди. Бинобарин, уларни ҳеч бўлмаганда Франция территориясидан учуриш лозим эди, бунинг учун эса Франциянинг, айти пайтда, Берлинга кириш учун Германиянинг ҳам розилигини олиш керак эди. Америка дипломатияси учун ҳар иккала давлатдан ҳам керакли жавобни олиш унчалик қийин эмасди.

Америка ҳукумати ана шу масала бўйича Франция билан Германияга жуда назокат билан ёзилган нота юборди. Айти вақтда кўпдан бери чўзилиб келаётган давлат қарзларини дарҳол тўлаш ҳақида қисқа, аммо қатъий талабномалар ҳам жўнатилди.

Жавоб узоққа чўзилмади. Франция ҳам, Германия ҳам Американинг таклифига розилик билдириб, худди ўшандай чиройли жавоб ноталари йўллади, айти вақтда тиз чўккудай бўлиб қарзни тўлаш муддатини узайтиришни илтимос қилдилар.

Америка тўлов муддатини узайтиришга жон деб рози бўлди-ю, дарҳол ўз аэропланларини жўнатди. У ҳатто Германиядан жавоб келишини ҳам кутиб ўтирмади, чунки ижобий жавоб бўлишига ишончи комил эди. Дарҳақиқат, министр жавобга имзо чекаётган пайтда Америка аэропланлари, — «темир генерал» билан унинг адъютанти кўрган ўша аэропланлар, — аллақачон Германия устидан учиб ўтаётган эди.

Аммо Америка ҳисоб-китобда янглишган эди. Шамол аэропланларни четга суриб кетди. Фақат улардан биттасигина пойтахтга бомба ташлашга муваффақ бўлган эди, бомба қирол саройига тушиб, саройнинг кулини кўкка совурди. Бошқа аэропланлар эса ўз «юк»ларини шаҳар атрофига ташлаб, анча-мунча жойни вайрон қилишди.

Бу муваффақиятсизликдан америкаликлар хижолат бўлишмади, аксинча, яна янги эскадрилья жўнатишди. Аммо ҳаво экспедициясининг хунук оқибатларини кўрган немислар аввалига бундай хонавайрон қилувчи ёрдамдан халос қилишни сўраб ялиниб-ёлворишди, ахири бўлмагач, қатъий норозилик билдиришди. Агар ҳарбий ҳаракатлар театридаги вазият ўзгармаганда Америка бу норозиликка эътибор ҳам бермаган бўларди.

Ўзининг сирли қуролини, афтидан, яна ҳам такомиллаштириб олган Штирнер бирдан фикр узатувчи шундай бир нур

тарқатдики, бу нур фақат Германиягина эмас, балки бутун Францияни ҳам то океанга қадар қамраб олди.

Бу нур таъсирига тушиб қолган ҳар бир одам Штирнернинг нима ҳақда ўйлаётганини билиб турарди.

«Менга қарши жаҳон уруши очмоқчимисизлар? Марҳамат, мен тайёрман! Сизларнинг қуролингиз меникининг олдида ўйинчоқдай гап. Шунинг учун курашни тўхтатайлик. Шунчалик ақлдан озган экансизлар, бундан ҳам баттар аҳволга солиб қўяман. Охирги марта огоҳлантиряпман!»

Штирнер нур бурчагини бир оз ўзгартириб, яна бошқа нур тарқатди. Германия билан Францияда бу нур таъсирига тушиб қолганлар ростдан ҳам ақлдан озишди. Ҳатто Франция қирғоқларида сузиб юрган пароход экипажи билан йўловчилар ҳам бундан четда қолишмади. Одамлар талвасага тушиб, ўзларини сувга отдилар, гўлаҳлар қозонларни портлатиб юборишди, пароход сувга ғарқ бўлди. Касалхоналар жиннилар билан тўлиб-тошиб кетди. Улар кўчаларда ҳам санғиб юришар, йўловчиларга таланишар, ҳамма жойда қўрқув солишарди. Ҳаддан ташқари қутуриб кетган бир неча кишини отиб ташлашга тўғри келди.

Бутун Европа ваҳимага тушиб қолди. Вашингтондагиларнинг ҳам кайфияти яхши эмас эди. Штирнер тарқатган нур таъсирига тушиб қолгани учун Франциядан қайтариб олиб келинган бир нечта америкалик инженерлар — экспедиция қатнашчилари, айтиқса, ҳамманинг ўтакасини ёриб юборди. Америка бундай зарбага биринчи марта дуч келган эди. Бу унинг миллий ғурурига тегди. Чунки бу зарба қудратли давлатга бир киши томонидан, яна бунинг устига европалик томонидан берилган зарба эди.

Вақтинча ҳарбий ҳаракатларни тўхтатиб туришга тўғри келди. Штирнер ҳам бундан фойдаланиб, бир оз нафасини ростлаб олди.

Х. МУНОСИБ ҚУРОЛ ИЗЛАБ

Зауерлар Ўрта Ер денгизи соҳилларида, Ментонадан унча узоқ бўлмаган Ospidalletti деган жойда истиқомат қилишарди.

Эмманинг Эльзага ёзган хатида эридан шикоят қилганича бор эди. Бу ерга янги келган кунлари Отто Зауер бемор хотинига нисбатан ниҳоятда жонкуяр ва ғамхўр эди. Уни кенг ва баҳаво айвонга қўлларида кўтариб олиб чиқар, авайлабгина креслога ўтқазиб қўяр, сўнг ўғли ётган аравагани опчиқишга шошиларди. Улар кун бўйи мовий денгиздан баҳра олиб, у ёқдан-бу ёққа ўтиб турган пароходларни, ранг-баранг қайиқларни, соҳил бўйлаб учиб юрган гидропланларни томоша қилиб ўтиришарди. Улар деярли бир-бирлари билан гаплашишмасди, лекин бу сукут бахтиёр кишиларнинг нашъали сукути эди. Баъзан Эмма мулойим жилмайиб, Зауерга қўлини узатар, у эса хотинининг қўлини қафтлари орасига олиб, узоқ вақт ушлаб турар эди.

Жануб қуёши Эмманинг соғлигига яхши таъсир қилди. Тез

кунда икки юзи қизариб, кучига куч қўшилди, орадан уч ҳафта-лар ўтгач, бутунлай оёққа туриб кетди.

Аммо бу қувонч узоққа чўзилмади. Зауер кун ўтган сайин хотинига қўпол муомала қиладиган бўлиб қолди. Энди Эмма эрталаб кўзини очганида ҳар доим каравоти ёнидаги столчада шабнам томчилари йилтираб тургувчи чиройли гулдастани кўрмасди. Зауер айвонда у билан энди камдан-кам ўтирарди. Илгариги нашъали сукут энди юракни сиқадиған, совуқ бир сукунатга айланган эди.

— Кетяпсанми? — деб сўради Эмма ғамгин бир оҳангда, эрининг ўрнидан турганини кўриб.

— Кун бўйи қўл қовуштириб ёнингда ўтиришим керакми? — дерди Зауер кўрслик билан ва ўз хонасига кириб кетар ёки бўлмаса кўчага чиқиб кетарди.

Бир куни Эмма эрининг хонасига қўққисдан кириб қолиб, ғалати манзарага дуч келди.

Зауер ғаладоний очиқ ёзув столи ортида ўтирар, қўлидаги Эльзанинг суратига дардли бир нигоҳ билан тикилиб турарди.

Эмmanın юрагига игна санчилгандай бўлди. У орқаси билан юриб сездирмай чиқиб кетмоқчи эди, бироқ Зауер рўпарасида турган каттакон ойнада унинг аксини кўриб қолди. Уларнинг кўзлари тўқнашди, Эмма баттар ўнғайсизланди. Зауернинг қовоғи уйилиб, юзидан қони қочди. У суратни ғаладонга ташлади-ю, тарақлатиб ёпди, орқасига ҳам ўгирилмай, хотинининг ойнадаги аксига қараб туриб сўз қотди:

— Нима қилиқ бу? Одам ишлаб ўтирган пайтда... бостириб кирасан!

— Кечир, Отто, билмапман...

Шундай деб, у индамай чиқиб кетди.

Эмmanın қалби яраланган эди.

У ўз хонасига кирди-ю, ўғлининг тепасига энгашиб, юм-юм йиғлади.

— Бечорагинам, ушоққинам! — Эмма боласининг бошидан авайлабгина ўпган эди, кўз ёшлари унинг сочларига сирғалиб тушди.

Тун бўйи у мижжа қоқмади.

— Нега совиб қолди десам, гап бу ёқда экан-да! — деб ўйларди Эмма изтироб билан. — У бошқа аёлни севади. Бу — Эльза! Шундай бўлиши ҳам табиий. Ахир улар бир-бирларини севишарди-ку. Нега шуни унутдим-а! Нега Зауерга турмушга чиқишга рози бўлдим? Агар Зауер Эльзани севса, нега менга уйланди? Лекин у мени яхши кўрарди, юрагим мени алдамайди. Эльза-чи?

Хуллас бу кечинмалар Эмма учун жуда оғир эди. Нохуш ўй-хаёллар, охири кўринмайдиган муаммо саволлар унинг устига кўчкiday ёпирилиб келар ва бахтига чанг солаётгандай бўларди.

— Эҳ, Отто, Отто! — дея шивирларди у ва яна йиғига тушарди.

Курашсинми? Лекин у курашга яратилмаганди.

Эрталаб Эльзага хат ёзишга қарор қилди. Бу Эльзадан кўра ҳам кўпроқ Штирнерни ҳаяжонга солган ўша узун хат эди.

Аёллик туйғуси Эммага мактубни ёзишнинг бирдан-бир тўғри йўлини кўрсатиб берди: у ўз хатида сурат билан боғлиқ воқеа тўғрисида бир оғиз ҳам гапирмади. Фақат Эльзанинг дугонаси сифатида ўз дардлари билан ўртоқлашди, холос.

Эмма ўзи билмай бу хати билан рақибига тузоқ қўйган эди, агар Эльза ҳали ҳам Зауерни яхши кўрса, тилидан илиниб қолади-ку, деб умид қилганди.

Эмма жавоб хатини сабрсизлик билан кутди, мана ниҳоят, Эльзадан мактуб келди.

У конвертни титроқ қўл билан очди, юрагини ҳовучлаб сатрларга кўз югуртирди.

Хатни ўқиб чиқди-ю, елкасидаги тоғ ағдарилгандай бўлди.

— Йўқ, Эльза ёлғон гапирмайди!

Эльза Эммага тасалли бериб, Оттонинг яна унга меҳри ошиб кетиши муқаррарлигини айтганди. Уни хотиржам қилган нарса яна шу бўлдики, Эльза кўпроқ ўзи ҳақида, Штирнерга бўлган муҳаббати, ўзининг бахтиёрлиги ва ташвишлари ҳақида ёзганди. Штирнернинг озиб-сарғайиб кетгани, унинг қаттиқ чарчаб, асабий бўлиб қолганидан астойдил куюнаётгани ҳам мактубдан шундоқ сезилиб турарди. Эмма анча енгил тортди. Хатнинг охири ҳатто унинг кулгисини қистатди.

«Штирнерни ҳозир кўрсанг танимайсан. Соқол қўйиб юборган. Худди дарвишга ўхшаб қолган...» — деб ёзган эди Эльза.

— Тасаввур қиламан! Кўрган одамнинг юраги ёрилиб ўлса керак!

Эмmanın кайфи чоғ бўлди.

Аммо кўп ўтмай Зауер яна унинг ширин умидларини чилпарчин қилди.

Сурат воқеасидан кейин Зауер Эммага яна ҳам қўполроқ муомала қила бошлади.

Энди айвонда Эмма ўтирган пайтда у фақат ўғлини кўргани чиқарди. Эммага заррача ҳам эътибор бермай, араваچанинг ёнига чўккалаганча болани эркалатиш билан овора бўларди.

Эмма эрини энтикиб кузатиб турар, нигоҳлари тўқнашганда ҳам Отто ўзини сезмаганликка оларди. Баъзан эса Эмма гап ҳам ташлаб кўрарди.

— Эльза хатида ёзибдики, Штирнер жудаям бадбашара бўлиб кетганмиш, қаттиқ толиққанмиш...

— Ўша ҳайвон тезроқ ўлса ҳамма тинчирди, — деди Зауер ғижиниб.

Зауернинг Штирнерга муносабати бунчалик ўзгариб кетганидан Эмма ҳайрон қолди. Энди у Штирнернинг номини эшитишни ҳам хоҳламасди. Аммо Эмма бунинг сабабини сўрашга журъат қилолмади. Улар миқ этмай ўтиришаверди.

Бир куни Эммага Зауернинг кайфияти дурустдай бўлиб туюлди. Ҳарҳолда илгаригидан кўра хотиржамроқ эди. Денгиз устида бир тўда аэропланлар кўринди.

— Отто, нима учун аэропланлар қулаб кетмайди? — деб сўраб қолди Эмма.

— Бунчалик аҳмоқ бўлмасанг, Эмма!— деди Зауер.— Шу пайтгача сезмаганимни қара-я!

Эмmanın дами ичига тушиб кетди.

— Майли, ундай бўлса, жавобимни бера қол,— деди у овози титраб.— Кичкина Оттони олиб, қайтиб кетаман...

— Марҳамат! Тўрт томонинг қибла. Лекин ўғлимни сенга бериб бўпман!— Зауер шундай деди-ю, боланинг кўрпачасини тўғрилаб қўйиб, чиқиб кетди.

Эмма кўз ёшларини тиёлмай, боланинг ёнига келди-да, устига энгашди.

— Нахотки сендан ҳам айрилиб қолсам?

Боғдаги йўлкада қумнинг гичирлагани эшитилди.

— Жаноб Зауерни кўрсам бўладими?

Эмма шоша-пиша кўз ёшларини артиб, ўгирилиб қаради. Унинг қаршисида енгил оқ костюм кийган, малласоч, юзлари сепкилдор ёшгина бир йигит турарди.

«Қаерда кўрганман?»— деб кўнглидан ўтказди Эмма.

— Танимадингиз-а? Сиз билан кўришганимиз шекилли.

— Э-ҳа, эсим қурсин, жаноб Готлибсиз-да!

— Рудольф Готлиб, топдингиз.

Гап-сўзни эшитиб, Зауер чиқиб келди. Готлиб унга таъзим қилди.

— Жаноб Зауер, сиз билан муҳим бир иш юзасидан гаплашмоқчи эдим.

Улар кабинетга киришди.

— Кейинги пайтдаги воқеаларни,— деб гап бошлади Готлиб,— газеталардан ўқиган бўлсангиз керак.

— Мен газета ўқимайман.

Готлиб ҳайрон бўлиб қошларини чимирди.

— Лекин бу ҳақда ҳамма ерда шов-шув гап!

Зауер сал хижолат тортди. Ривьерага келганидан бери ростдан ҳам газета варақламаган, ҳатто дунёда газета деган нарсa борлигини ҳам унутиб юборган эди. Нима учун? Буни ўзи ҳам билмасди. Готлибнинг саволидан кейингина бу ҳақда ўйланиб қолди.

— Дам олмоқчи эдим,— деди Зауер ноқулай аҳволдан қутулиш учун,— газеталарда эса нуқул олди-қочди нарсаларни, сиёсий можароларни ёзишади...

— Ундай бўлса мен сизга гап нимадалигини тушунтиришим керак экан. Гап сиёсий можаролар устида эмас, балки бутун мамлакат, эҳтимол, бутун дунёни таҳликага солиб турган хавф-хатар устида кетяпти.

Готлиб Зауерга қутқариш комитети билан Штирнер ўртасида бўлган ғалати уруш ва «темир генерал»нинг шармандали мағлубияти ҳақида гапириб берди.

Зауер унинг ҳикоясини ҳаяжон билан тинглар, орасида Штирнерни ҳақорат қилиб, сўкиниб қўяр эди.

Унинг луқмалари Готлибга мойдай ёқарди.

— Мен жудаям хурсандман,— деди Готлиб ҳикоясини тугатиб,— сизнинг ҳам менга ўхшаб Штирнерга унчалик тоқатин-

гиз йўқ экан. Ҳар биримизнинг ҳам бунга ҳаққимиз бор. Лекин сиз у билан бирга ишлагансиз, унинг ўнг қўли бўлгансиз, шунинг учун ҳам мен, ростини айтсам, ҳалиям унинг тарафидамикинсиз, деб қўрқувдим. У ҳолда менинг бу ерга келишимдан наф бўлмасди... Мени комитет юборди,— аслида бу гоҳ ўзимдан чиққан, хуллас, менинг ваколатим бор... Назаримда, Штирнернинг одамларга таъсир ўтказадиган қуролининг сирини фақат сиз биласиз. Кўпчилик олимлар, Штирнер фикрни узоқ масофага узатадиган махфий қуролга эга, деган тахминларни айтишяпти. Лекин ҳеч ким бу қуролнинг сирини тополмаяпти. Агар истасангиз... бизга катта ёрдам берган бўлардингиз... табиийки, мукофот ҳам...

Зауер ўрнидан туриб, хонада у ёқдан-бу ёққа тез-тез юра бошлади.

— Мукофот дейсизми? Ўша ёвуз Штирнерни қулатсам — мен учун энг катта мукофот ўша бўлади!

Бирдан Зауер Эльзани ўйлаб кетди.

Ёвуз сеҳргар қўлига тушиб қолган малика ҳақидаги эртaк ёдига келди. Сеҳргар, бу — Штирнер. Унинг ўзи, Зауер эса маликани жодудан халос этиши лозим бўлган ботир йигит. Қутқариш керак! Лекин қандай қилиб?

— Агар аниқ бир нарсани билганимда жон деб ёрдам берган бўлардим, жаноб Готлиб. Фақат тахминларим бор, холос. Билишимча, Штирнер марҳум амакингиз қўлига хизматга ўтгунга қадар инсон мияси ва фикрни олис масофага узатиш муаммоси бўйича илмий фаолият билан шуғулланган. Ҳайвонлар устида тажрибалар ўтказган, ҳатто ўша ҳайвонлар кўрсатган мўъжизаларни ўз кўзим билан кўрганман. Менимча,— Зауер иккиланиб бир оз жим турди,— менимча, амакингиз Карл Готлиб ҳам ўз ажали билан ўлган эмас... Поезд яқинлашиб қолган пайтда ўзини қариянинг оёқлари остига ташлаган ўша ит ҳам,— гарчи у ерда Штирнер бўлмаган бўлса ҳам,— ўшанинг хоҳиши билан шу ишни қилган.

Рудольф Готлиб хушёр тортиб, олдинга энгашди. У ҳаяжондан энтикиб нафас оларди.

— Ўзимам доим ўйлардим-а, мерос жанжалида бир жиноят яширинган деб!— дея хитоб қилди у.— Нима учун суд процессида мана шу шубҳаларингизни айтмадингиз? Бундан ташқари, сиз судда Эльза Глюкнинг манфаатларини ҳимоя қилгансиз.

Зауер елкасини қисди.

— Эҳтимол, Штирнер атрофидаги бошқа кишилар каби мен ҳам ўша ярамас одамнинг таъсирида бўлсам керак. Мен олим эмасман, шунинг учун Штирнер қандай йўл билан одамларга ўз ҳукмини ўтказишини айтиб беролмайман. Лекин, менимча, унинг таъсир доираси чекланган бўлиши керак. Чунки бу ёққа келганимдан кейин аллақандай гипноздан халос бўлиб, аста-секин енгил торта бошлаганимни сездим. Афтидан, ё Штирнер ҳали узоқ масофага таъсир қилиш кучига эга эмас, ёки бўлмаса, жўнашимдан олдин мени бўшроқ гипноз қилгану вақт ўтиши билан унинг таъсир кучи тарқалиб кетган.

— Сиз ҳақсиз, — деди Готлиб. — Лекин Штирнер кун сайин ўз ишини такомиллаштираётганга ўхшайди. Чунки унинг таъсир доираси кенгайиб, масофаси узайиб, кучи тобора ортиб борапти. Ким билади, эрта-индин шу ерда ҳам ўзимиз ўша хавфдан қутулолмасмиз.

Зауер сесканиб кетди.

— Тагин-а? Яна ўша одамнинг домига тушамизми? Қўлида қўғирчоқ бўламизми? Йўқ, ундан кўра дунёнинг нариги бурчига бўлса ҳам қочиб кетиш керак! Энг яхшиси, Штирнернинг ўзини йўқ қилиш керак. Ўзимизни ҳам, бошқаларни ҳам ундан қутқарайлик!..

— Модомики шундай экан, модомики, Штирнер муваффақиятининг сири шунда экан, унга қарши фақат ўзига муносиб қурол билан курашиш мумкин. Бундай қуролни ким беради бизга?

Улар жим бўлиб қолишди. Зауер нималарнидир ўйларди.

— Гапингиз тўғри, — деди у. Фақат муносиб қурол билан курашиш мумкин. Миямга ҳозир бир ўй келди. Наҳотки, фикрни узоқ масофага узатиш проблемаси билан дунёда фақат Штирнернинг ёлғиз ўзи шуғулланаётган бўлса?! Олимлар орасидан қидириб кўриш керак...

— Қидириб кўрдик, — деди Готлиб, — шу соҳада ишлаётган олимларга мурожаат қилдик. Лекин улар жуда оз экан. Бир итальян олиmidан сўраб-суриштирган эдик, Штирнер қилаётган ишга ҳозирги замон фанининг тиши ўтмайди. Ё Штирнер шу соҳанинг жуда илгарилаб кетган даҳоси, ё бўлмаса, бу ерда бошқа сир бор, деб жавоб берди.

— Италияликдан бошқалар ҳам бор-ку...

— Яна бир олимнинг тажрибалари ҳақида ўқидим. Тўғри, унинг ҳатто профессорлик унвони ҳам йўқ экан...

— Шунинг учун унга эътибор бермадингизми? — деди киноя билан Зауер.

— Ҳа, буни бўйнимга оламан...

— Штирнер-чи? У ҳам бизни профессорлик унвони билан ўйнатаптими? Ўша олимни албатта топиш керак! Бирорта имкониятни ҳам қўлдан бой бериб бўлмайди.

Зауер бир оз ўйланиб, яна давом этди:

— Ҳатто бирор-дақиқани ҳам. Гап бундай: сиз билан бирга бораман, ўша олимни қидириб топиб, гапларини эшитамиз. Яна бир нарса. Штирнер Ментонадаги виллада яшаган эди, у шу ерда, узоқ эмас. Ўша виллага ҳам бир кириб ўтиш керак. Балки ишимизга ёрдам берадиган бирон-бир белги топилиб қолар.

Зауер тезда йўлга отланди.

— Эмма, — деди у хотинига, — мен кетяпман.

— Кўпгами? — ташвишланиб сўради Эмма.

— Билмадим, ҳарҳолда тез қайтмасам керак. — У хотини билан совуққина хайрлашди-да, Готлиб ҳамроҳлигида чиқиб кетди.

Эмма Зауер кетганига йиғлашини ҳам, болани қолдиргани учун қувонишини ҳам билмасди.

Штирнердан ишонч қоғози бўлгани учун Зауер Эльза Глюк вилласига ҳеч қандай тўсқинликсиз кириб, бутун бинони кўздан кечириб чиқди.

Бўм-бўш хоналардан бирида бир бўлак металл қотишмаси топилди. Полда спираль ва чиннидан ясалган изолятор парчалари, ҳар турли қисқичлар сочилиб ётарди.

— Боппабди! — деди Готлиб эритилган қотишмани кўздан кечириб туриб. — Штирнер сирни бекитишни билади. Бу ерда қандайдир аппарат турганлиги аниқ. Аммо полга битта учқун ҳам туширмасдан шунча металлни қандай қилиб эритдийкин?

— Бу ерда қиладиган ишимиз қолмади, Готлиб. Бунга бас келадиган қуролни қидиришимиз керак. Ўша дипломсиз олимнинг қаерда ўзи?

— Москвада.

XI. МОСКВАЛИК ИХТИРОЧИ

Орадан бир ой ўтгач, Зауер билан Готлиб Зафар дарвозасидан унча узоқ бўлмаган Тверская-Ямская кўчасидаги уйга келишди. Олти қаватли бинолар асфальт ётқизилган майдонча атрофини гир ўраб олган эди. Уйнаб юрган болаларнинг қий-чуви баланд деворларга урилиб жаранглаб эшитиларди.

— Шу ерда бўлиши керак, — деди Готлиб квартираларнинг йўлкадаги эшикка қоқиб қўйилган номерларини кўздан кечириб. — Юринг, Зауер. Ҳозирча ҳаммаси жойида.

— Ҳа, жин урсин, қачон тамом бўлади бу зинапоё? Қизиқ, лифтсиз қандай яшар экан бу одамлар? — дерди Зауер ҳансираб. — Нечанчи квартира эди?

— Йигирма тўққизинчи.

— Манави йигирма бешинчи. Демак, энг тепасида экан.

— Ҳечқиси йўқ, сизга юриш фойдали, жудаям семириб кетибсиз, Зауер, — деди Готлиб қўнғироқ тугмачасини босиб.

Качинскийнинг уйига кириб, Зауернинг ҳафсаласи пир бўлди. На хонадаги жиҳозлар, на ихтирочининг ўзи Зауер тасаввур қилганидек эди.

У одатда ихтирочиларнинг уйида бўладиган тартибсизликни, ҳар турли машина ва аппаратлар қалашиб ётган кабинетни кўраман, деб ўйлаган эди.

Качинскийнинг хонаси замонавий Фаустнинг лабораториясига сираям ўхшамасди.

Бу деразаси каттакон чоғроққина хона эди. Дераза ёнида устига ёзув машинкаси қўйилган стол. Бу ёзув столига тақаштириб қўйилган кичкина стол устида ҳам яна битта машинка. Машинкаларнинг бири русча, иккинчиси лотинча ҳарфда ёзади. Стол тепасига, деворга Флетнер системаси бўйича ишлайдиган шамол двигателининг кичкина чизмаси осиб қўйилган. Буларга қараб туриб, уй эгасининг нима иш билан шуғулланишини ҳам билиб бўлмасди.

Кенг турк дивани устига Грѐз картинасидан дурустгина кўчирилган нусха осиб қўйилган. Унда Грѐзга хос услубда, яъни кўзлари соддамуғамбир қилиб ишланган қиз сурати акс эттирилган.

Суратга қараб туриб, Зауернинг пешонаси тиришди. Чунки Эмма эсига тушиб кетган эди. Эммани бирдан севиб қолган пайтларида уни мана шунақа қизларга ўхшатиб юарди.

Бу сурат ёнида манзара тасвирланган яна иккита картина осиглиқ турибди. Алоҳида столчага Клодтнинг Ленинградда, Аничкин кўпригидаги машҳур отлар уюри ҳайкалининг чўяндан ишланган жажжи нусхаси қўйилган.

Кичкина буфет, кўзгули шкаф, хонанинг ўртасида устига оппоқ дастурхон ёпилган стол ва суянчиги баланд, чарм қопланган бир неча стул — хонадаги жиҳозлар мана шулардан иборат эди.

Ҳаммаёқ озода ва саранжом. Шу ҳам Зауерни ҳайратга солган эди. Бу хонада ўтириб, одам ўзини Москвада эмас, балки Берлинда ёки Мюнхендаман, деб тасаввур қиларди.

Рус ихтиросисини ҳам у бутунлай бошқача деб ўйлаганди. Зауернинг фикрича, бундай тоифадаги одамларнинг қиёфаси ҳам ўзига хос бўлиши керак эди. Аммо Зауер билан Готлибнинг қаршисида кўриниши одми, малла сочлари орқасига силлиқ таралган, кўккўз, соқоли яхшилаб қирилган ёшгина йигит турарди. У эгнига ипдухобадан тикилган тўқ жигарранг кўйлак кийиб, галифе шимининг почасини қўнжи тор этикка тикиб олган эди.

Унинг ёнида хотини — оқ кофта кийган чехраси очик аёл жилмайиб турарди.

«Янглишмадикмикин ишқилиб?» — деган ўй ўтди Зауернинг кўнглидан. Лекин улар янглишишмаган эди. Меҳмонлар ўзларини таништиришгач, тез орада суҳбат қизиб кетди.

«Бу одам ҳам, — деб ўйларди Зауер, — аҳтимол, Штирнерникидай қудратли кучга эга бўлса керак, лекин жудаям оддий ҳаёт кечирар экан, кўриниши ҳам соддагина! Наҳотки у Штирнерга ўхшаб мана шу кучни ўз манфаати йўлида ишлатмасикин? Наҳотки ҳаммадан бадавлат, ҳаммадан зўр бўлишни хоҳламасикин? Ёки чиндан ҳам бу ернинг одамлари бошқача фикр қилишармикин-а?...»

Зауер ўз саволига четдан жавоб олишга уриниб кўрди.

— Айтинг-чи, — деб мурожаат қилди у Качинскийнинг хотинига ҳазил-мutoйиба билан, — атрофидагиларга жумладан, сизга ҳам, истаган ҳукмини ўтказа оладиган эр билан яшашга қўрқмай-сизми?

Качинская ҳайрон бўлиб қошларини чимирди.

— Нега қўрқишим керак? Менга қандай ҳукм ўтказиши мумкин? Бунақа гап ҳаёлимга ҳам келган эмас. Тажриба ўтказиш учун махсус лабораторияси бор.

Качинский мийиғида кулиб қўйди.

— Ҳарқолда хатарли куч-да, бу, — деди Зауер бир оз ўнғайсизланиб.

— Бошқа ҳамма кучларга ўхшаган, — деб жавоб берди Качинский. — Нобель табиатни ўзлаштиришда инсон меҳнатини енгиллаштириш, яъни гранитни портлатиш учун динамитни кашф қилди. Лекин инсон бу ихтирони даҳшатли қирғин қуролига айлантирди. Бундан ранжиган Нобель одамзод олдидаги бегуноҳ айбини сал бўлса ҳам ювиш мақсадида динамитдан тушган даромад ҳисобига халқаро мукофот таъсис этди. Бу масаладан Штирнер ҳам мустасно эмас. У ҳам бу янги кучдан ўзининг ғаразли мақсади йўлида фойдаланган.

— Ҳамма гап болта кимнинг қўлига тушишида, — деб давом этди Качинский. — Биров у билан ўтин ёради, бошқа биров эса одамнинг калласини олади. Штирнер жамиятга қарши кураш бошламасидан анча олдинроқ бу хавф маълум бўлган эди. Менинг дастлабки тажрибаларим кенг оммага ошкор бўлгач, бошим ғалавадан чиқмай қолди. Бир неча хотин уйимга келиб, ёвуз одамлар узоқдан туриб бизни сеҳрляпти, деб шикоят қилишди. Улар ана шу «жоду»дан халос қилишимни сўраб, ялиниб-ёлворишди. Ҳатто биттасининг айтишича, Харьков университетининг қандайдир талабалари уни шу даражада «электрлаштириб» қўяр эмишки, темир симёғочлар ёнидан ўтган пайтда баданидан чирсиллаб учқун чиқиб кетармиш. «Қалиш билан шоҳидан тикилган шляпа кийиб юрсам, учқун чиқмайди. Энди нима қилишим керак? Кечаси ётганимда электр тўлқинлари баданимда жимирлаб юрганини сезаман, қулоғимга: «Энди сен бизнинг қўлимиздасан!» — деган овозлар эшитилади, деб шикоят қилди. Мен унга шоҳи кўрпа ёпиниб, бир томони сим билан иситиш трубашига уланган бирорта металл буюм ушлаб ётишни маслаҳат бердим. «Худди радио-приёмникдагига ўхшаб, ўша сим сизни ер билан боғлаб туради», — дедим. Кейинги сафар келганида у менинг маслаҳатим фойда берганини айтди. «Ерга боғланиши» билан ток ерга ўтиб кетиб, бемалол ухлаётган эмиш. Бошқа нима ҳам дейишим мумкин? Булар шунчаки асабий ёки эс-ҳуши жойида бўлмаган аёллар эди. Ҳатто ихтиронгни қўлласанг — ўлдирамиз деган одамлар ҳам бўлди.

«Миямни ўз фикрларингиз билан тўлдириб ташлашигизни хоҳламайман!» — деб қичқирди биттаси.

— Уларнинг хавотирланиши бежиз эмас, — деди Готлиб, суҳбатни тезроқ амалий томонга буриш мақсадида. — Штирнер қилаётган ваҳималар...

— Ҳа, ҳа, шунақа бўлиши мумкинлигини кўнглим сезувди, — деди Качинский, — шунинг учун ҳам биратўла икки йўналишда: ҳам фикрни узоқ масофага узатиш устида, ҳам одамларни унинг зарарли таъсиридан сақлаш устида иш бошлаганман.

— Хўш, натижаси нима бўлди? — деб сўради Готлиб қизиқиб.

— Менимча, бу масалани ҳам ҳал қилсам керак, — жавоб берди Качинский.

— Бир нарсани сўрашга рухсат этсангиз, — деди Зауер. — Бутун дунёдан ҳозир фикрни узоқ масофага узатиш муаммоси устида гап кетяпти. Уят бўлса ҳам бўйнимга олишим керак,

шу нарсага кўпам ақлим етмайди. Кейин, менимча, ўзи азалдан бор нарсани нима учун одамлар энди кашф қилишди?

Качинский жонланди, Готлиб бўлса беихтиёр хурсиниб қўйди. «Амалий гапга ўтиш ўрнига назариябозлик бошланади энди!» — деб ўйлади у.

— Бун қисқача шундай тушунтириш мумкин: ўйлаган ҳар бир фикримиз мия ва нервларнинг энг майда зарраларида бир қатор ўзгаришлар юз беришига сабаб бўлади. Бу ўзгаришлар электр ҳодисаси билан бир вақтда рўй беради. Мия ва нерв хужайралари ишлаб турган пайтда ўзидан махсус электромагнит тўлқинларини чиқаради, бу тўлқинлар худди радио тўлқинлар сингари ҳар томонга баравар тарқалиб туради.

— Ундай бўлса, нима учун биз шу пайтгача бир-биримиз билан хаёлан гаплаша олмаймиз?

— Чунки бу тўлқинларнинг қуввати оз, табиати ҳам бутунлай бошқача. Бировнинг кўнглидан ўтган фикр иккинчи бир кишининг онгига таъсир қилиши учун ҳар иккала одам миясидаги электромагнит тўлқинлари бир-бирига мос келиши керак.

— Қисқаси, «приёмник-мия» фақат «тарқатувчи станция», яъни фикр узатувчи мия тарқатган узунликдаги тўлқинларнигина қабул қила олади, демоқчисиз-да?

— Ҳа, баракалла. Бундай ҳодисалар бир-бирига яқин одамлар ўртасида кўп кузатилган. Лекин бу ҳодисаларни текшириш ва айниқса, илмий жиҳатдан асослаш имконияти бўлмагани учун шу пайтгача фан бун рад этиб келган. Бунинг устига, бу сирли ҳодисадан ҳар турли қаллоб ва афсунгарлар фойдаланиб, киши танасига боғлиқ бўлмаган аллақандай «руҳ»нинг мавжудлигини халқ орасида исботлашга уриниб келганлар.

Качинский бир оз тин олиб, яна давом этди:

— Худди мана шунақа «сирли» ҳодисалардан бири мени фикрни узок масофага узатиш муаммоси билан шуғулланишга ундади.

— Қизиқ, қанақа ҳодиса экан у? — деди Зауер.

Готлиб бетоқат бўлиб ўтирган жойида бир қимирлаб қўйди.

— Бу воқеа Тифлисте бўлган эди. Яқин бир дўстим терлама касалига чалиниб ётиб қолди. Уни кўргани тез-тез бориб турардим. Бир куни унинг олдидан жуда кеч қайтдим, чироқни ўчириб ўзимни каравотга ташладим. Шунда соат икки эди. Соат занг урди, кетидан худди биров нозик қадаҳнинг четига қошиқча билан икки-уч марта ургандай бўлди. «Мушук!» — деган хаёл ўтди кўнглимдан, ирғиб туриб чироқни ёқдим. Аммо хонада на мушук, на бирорта шиша идиш бор эди. Бу ҳодисага эътибор бермай, яна ўрнимга ётдим.

Эрталаб ўртоғимнинг уйига кирдим у вазиятдан дарров ҳамма нарсани англадим. Дўстим ўша кеча жон берган экан. Унинг жасадини каравотдан олишга ёрдамлашдим.

«Қачон узилди?» — сўрадим мен.

«Кечаси соат иккида», — деб жавоб берди онаси.

Каравот ёнидан ўта туриб, устида ҳар хил дорилар турган

тумбочкага оёғим тегиб кетди. Каттакон юпқа стакан ичидаги қошиқча унинг четига урилиб, таниш овоз эшитилди.

«Қаерда эшитувдим бунақа овозни? — деб ўйлай бошладим мен. — Ҳа, кеча кечаси. Худди мана шу овозни эшитувдим». Кейин онасидан дўстимнинг қандай жон берганини сўрадим.

«Кечаси роппа-роса иккида оғзига қошиқчада дори тутдим. Лекин у лабларини сал-пал қимирлатди-ю, дорини ичолмади. Қошиқчани стаканга ташлаб, устига энгашдим. У оламдан ўтган экан».

Бу воқеа мени қаттиқ ўйлантириб қўйди. Албатта, бунда бирор ғайритабиий нарса борлигига ишонмасдим. Лекин шундай бўлса ҳам бу ҳодисани қандай изоҳлаш мумкин? У пайтларда бир мактабда радио курсидан лекция ўқирдим. Ўзим, хабарингиз бўлса керак, инженер-электрикман. Ўшанда дафъатан, стакан овозининг эшитилиши худди радио тўлқинларига ўхшаган электр билан боғлиқмасмикин, деган фикр келди хаёлимга. Жон бераётган дўстимнинг мияси электр тўлқинлари тарқатган бўлса, менинг миям қабул қилиб олгандир? Кейинроқ, Москвага келганимдан кейин мия ва нерв фаолиятини ўрганиш билан шуғуллана бошладим. Ажабланарли жойи шундаки, нерв системаси билан миянинг тузилиши кўп жиҳатдан радиостанция конструкциясига ўхшаб кетар экан. Мия хужайралари ҳам микрофон, ҳам детектор, ҳам телефон вазифасини ўтайди. Нозик нерв толаларининг бир учи галтаксимон бўлиб буралиб кетган, худди симдан ясалган спиралга ўхшайди — мана сизга соленоид, мана сизга ўзиндукция. Қизиги шундаки, ҳатто ўзим билан бирга ишлайдиган профессор-физиолог ҳам мана шу спиралнинг хизматини тузук-қуруқ тушунтириб беролмади. Электротехника нуқтаи назаридан эса бунинг ҳеч қандай бош қотирадиган жойи йўқ. Табиат, афтидан, бу галтакни электр токини кучайтириш учун яратган бўлса керак. Бизнинг баданимизда ҳатто Раунд лампалари ҳам бор, булар юракнинг колбачалари. Юракнинг энергия манбаи аккумулятор батареяларига, устки асаб томирлари эса — радио-приёмникнинг ерга уланадиган симига ўхшайди. Инсон танасининг тузилишини электротехника нуқтаи назаридан ўрганиб, шундай хулосага келдими, бизнинг танамиз электромагнит тебранишларини тарқатадиган ва қабул қила оладиган мураккаб электр аппарати — бутун бир радиостанциянинг айнан ўзи экан. Мана, чизмага бир назар ташланглар.

Аммо электромагнит тўлқинларининг мавжудлигини исбот қилиш мен учун осон бўлмади, албатта. Ҳайвонлар устида муваффақият билан тажриба ўтказётган Дугов лабораториясида иш бошладим. Ўз тажрибаларимни қуйидаги тартибда олиб бордим: ўз қўлим билан темир қафас ясаб, уни изоляторлар устига ўрнатдим. Зарур бўлиб қолган тақдирда қафас ерга уланиши мумкин эди. Қафас олдида итни ўтқазиб қўйиб, қафас ичига Дугов кирарди. Қафас ерга уланмаган пайтда ит Дуговнинг хаёлан берган буйруқларини тўла-тўқис бажарарди. Қафасни ерга улаб қўйишингиз билан итга ҳеч қандай таъсир ўтқазиб бўлмасди.

Бунинг сабабини тушуниб турган бўлсангиз керак: электромагнит тўлқинлари қафас темирига урилиб, ерга ўтиб кетаверган, итга етиб бормаган. Шундан қилиб, муаммо ҳал бўлди. Миянинг электромагнит тўлқинларини тарқатиши исботланди. Мия ва нерв ҳужайраларидаги тебранишларнинг электромагнит билан алоқадорлиги бошқача методлар асосида олимларимиз: академик Лазарев, профессор Бехтерев ҳамда италиялик профессор Казамали томонидан ҳам исбот этилган.

Готлибнинг тоқати тоқ бўлди.

— Буларнинг ҳаммаси жудаям қизиқарли,— деди у сабри чидмай,— лекин ростини айтсам, бизни масаланинг илмий томонидан кўра амалий жиҳатлари қизиқтиради. Сиз янги қурулдан жиноий мақсадларда фойдаланиш хавфидан аҳолини ҳимоя қилиш чорасини ҳам топаман, дедингиз. Лекин ҳали буни топганингиз йўқ. Қисқаси, Штирнерни зарарсизлантира оласизми?

— Назарий жиҳатдан масала ҳал бўлган, бироқ ҳали кенг масштабда тажриба қилиб кўрганим йўқ. Биз ҳайвонларга қисқа масофадан туриб таъсир ўтказишни синаб кўрдик, холос. Мен яратган «машина-мия»ни ҳозирги замон техникаси бемалол ишлаб чиқара олади. Ҳозир инсон мияси тарқатадиган электромагнит тўлқинларининг хусусияти, узунлиги, частотаси ва бошқа жиҳатларини ўрганишман. Уларни механик жиҳатдан қайта тиклаш унчалик қийин эмас. Агар улар трансформатор орқали кучайтирилса, фикр-тўлқинлар худди радио тўлқинлари сингари ҳар тарафга тарқалиб, одамлар томонидан қабул қилинаверади.

Менинг машинам антенналар, трансформатор ҳамда катод лампалари бўлган кучайтиргич ва антеннанинг индукцияли, тебранувчи контуридан иборат. Сиз маълум фикрни менинг «тарқатувчи станциям» антеннасига узатасиз, станция эса уни кучайтириб, бўшлиққа тарқатади. Биз Штирнерни ўққа тутадиган янги «тўп» мана шу бўлади.

Готлиб енгил нафас олди.

— Тўпни яқин кунларда ишга солса бўладими?

— Назаримда, икки ҳафталардан кейин биринчи ўқни узишимиз мумкин.

— Буни қандай амалга оширилади?

— Штирнернинг олдига қўққисдан бориб, уйдан чиқишни ва бизнинг олдимизга келишни буюрамиз. Албатта, кўчадан туриб фикран шундай буйруқ қиламиз. Қарабсизки, қўлимизга тушиб турибди.

— Лекин «тўп»ингизни қаерга ўрнатасиз?

— Иложи борица унга яқинроқ жойга ўрнатиш керак бўлади. Чунки тўп ҳали тажрибада синаб кўрилмаган, узоқ масофадан туриб таъсир қилишига кафиллик беролмайман.

— Ахир Штирнернинг таъсир доирасига тушиб қолиш мумкин-ку? Унинг қуроли анча олисни нишонга олади, мукамал ва тажрибадан ўтган.

— Бошқа иложи йўқ, таваккал қилишимиз керак бўлади.

— Узимизни ҳимоя қила олмаймизми? Ҳимоя воситалари ҳақида ҳам гапирдингиз-ку, боя? — деди Зауер.

— Мумкин. Юпқа симтўрга ўралиб олинса, Штирнер тарқатган электр тўлқинлари тўрга урилиб, ерга ўтиб кетади. Лекин бунинг битта чатоқ жойи шундаки, ўзимиз ҳам фикр узатиш имкониятидан маҳрум бўламиз. Тўғри, биз «машина-мия»ни ишга солишимиз ҳам мумкин. Лекин ҳали миядан тарқаладиган электромагнит тўлқинларини етарли даражада ўрганмаганман, шунинг учун бу ишга таваккал қилиб ўзим уриниб кўраман. Мен тўрга ўралмасдан антеннага фикр йўллайман. Мабодо Штирнернинг таъсирини сезсам, дарров устимга симтўр ташлайсизлар. Ўзларингиз эса ҳаммавақт тўрга ўралиб юрасизлар.

— Ундан кўра, тўрни ёпинволиб, тўппа-тўғри Штирнернинг уйига бостириб кирсагу уни ўша ернинг ўзида тинчитиб қўя қолсак бўлмайдами? Шояд бу гал соқолини олиб ўтирмасдан, кекирдагини узиб қўя қолсам?

— Қотиллик-ку, бу...

— У одам шунга лойиқ ўзи!

— У ҳолда фақат Штирнергина эмас, унинг қотиллари ҳам шунга лойиқ бўлиб қолади. Штирнер, албатта, осонликча жон бермайди. Уни тириклайин қўлга олишга уриниб кўрамиз. Ана ўшандагина тўла ғалаба қилган бўламиз.

Готлиб ўрнидан турди. Унинг кетидан Качинский билан Зауер ҳам туришди.

— Катта раҳмат сизга! — деди Готлиб.

— Раҳмат айтишга ҳали вақт эрта,— деб жавоб берди Качинский.— Штирнерни қўлга туширганимиздан кейин раҳмат айтасизлар.

ХII. ШОВҚИНСИЗ УРУШ

Штирнер ўз кабинетида чизмаларни кўздан кечириб ўтириб, бирдан ўзида уйдан чиқиш хоҳиши пайдо бўлганини сизди. Ўрнидан туриб эшикка қараб юрди-ю, миясига урилган бир фикрдан тўхтаб қолди: тагин ўзи бировнинг измига тушиб қолган бўлмасин? Наҳотки сири фош бўлиб, худди ўшанақа қурул билан ўзига қарши ҳужум бошлашган бўлса? Афтидан, уларнинг кучи ҳали заифга ўхшайди. Штирнер эс-ҳушини йўқотмади. Аммо кўчага чиқиш хоҳиши ҳаддан ташқари кучли эди. Штирнернинг эти жимирлаб кетди. Агар бировнинг фикридан ўзини дарҳол халос этмаса, тамом — ўлади! Нима қилиш керак? Қандай қилиб қутулиш мумкин? У беихтиёр остонага бориб қолган эди. Эшикка шоҳи парда тутилган, ёнгинасидан иситиш радиаторлари ўтган эди. Штирнер минг машаққат билан олдинга бир қадам ташлади-ю, шоҳи пардани юлқиб олиб, устига ёпди, кейин жонҳолатда иситиш трубасига ёпишди. Шу заҳоти кўчага чиқиш истаги бўшашганини сизди. Кўринмас душман юбораётган электромагнит тўлқинлари ерга ўтиб кетаётган эди. Штирнер анча енгил

тортди. Лекин бу ҳали қутулиш деган сўз эмас эди. Вужудга келган шароит ҳақида ўйлаб кўриш керак эди.

«Хонамда,— деб кўнглидан ўтказди Штирнер,— ўзим тажрибалар ўтказган темир қафас бор. Ушанинг ичига кирволиб, ерга боғланиб олсам эди. Қафасда ўтира турардим, кейин бу ёғи бир гап бўларди. Лекин хонага чопиб боришга улгурармикинман? Трубани қўйиб юборишим билан душман таъсирига тушиб қолмасмикинман? Полда линолеум бўлмаганда ҳам майли эди-я! Минг лаънат! Ўз қуролим билан ўзимга отишяпти-я. Бундан хунук иш борми! Энг аввало ўзимни тўсишим керак. Симтўрим бор. Ушани кийиб олишим зарур... Кейинроқ ростакам костюм тикиб оламан. Лекин уни қандай қилиб оламан? Эльза! Эльзани чақириш керак».

Штирнер билан Эльза ўртасида шундай бир муносабат пайдо бўлган эдики, чақириш ёки фикр йўллаш у ёқда турсин, Штирнер унинг номини кўнглидан ўтказиши билан қизнинг ўзи кириб келаварарди. Штирнер уни хаёлан чақира бошлади, айна пайтда у босиб ўтadиган масофани тасаввур қилиб турарди. Аммо Эльзадан дарак йўқ эди. Штирнернинг бошидаги шоҳи мато фикрни ўтказмасди...

— Лаънати! — Штирнер ғижиниб, пардани бошидан туширди. Шу заҳотиёқ яна кўчага чиқиш хоҳиши пайдо бўлди. У шоша-пиша бошини ўради-ю, ўйланиб қолди. Пардадан фақат битта кўз кўрадиган тирқиш очиб, атрофга разм солди, иттифоқо, нигоҳи девордаги электр қўнғирогининг тугмачасига тушди.

— Ҳаммаёққа қўнғироқ ўрнатиб ташлаган марҳум Готлибга раҳмат. Эҳтимол хизматкорларни чақиришга муваффақ бўларман.

Қўнғироқ икки метрлар чамаси нарида эди. Трубани ушлаганча унга яқинлашди. Аммо труба бериорқда тугаб қолди. Навбатдаги иситиш сектори етмиш сантиметр нарида эди. Штирнер эгилди-да, чап қўли билан трубанинг учидан ушлаб, ўнг қўлини навбатдаги сектор трубасига чўзди, айна пайтда бошидаги мато тушиб кетмаслиги учун бир четидан тишлаб олди. Шу алфозда кейинги секторга ўтиб олди-ю, бир қўли билан трубани ушлаганча қўнғироқ тугмасини босди.

— Улар хизматкорларни ҳам сеҳрлаб қўйган бўлишса-я? Унда тамом бўлдим...

Узоқдан қария Ганснинг қадам товушларини эшитиб, Штирнер анча енгил нафас олди.

Ганс кабинетга кирди-ю, хизматкорларга хос тавозе билан пардага ўралган Штирнернинг қаршисига келиб турди.

— Ганс, менинг хонамда... — деди Штирнер ва дудуқланиб қолди. У ўз хонасига шу пайтгача ҳеч кимни киритмаган эди. «Э-э, ҳозир бунақа пайт эмас, — деб ўйлади у. — Кейин унга таъсир ўтказиб кўрганларининг ҳаммасини унуттириб юбораман». — Менинг хонамда симтўр бор. Дарров бу ёққа опкелинг. Мана калит.

Штирнер худди яланғоч тургану баданини яширмоқчи бўлган-

дай, бир қўли билан парданинг четларидан ушлаб, иккинчи қўли билан калитни олди-да, Гансга узатди.

Ганс индамай бориб симтўрни олиб келди.

— Устимга ёпинг!

Қария буйруқни худди пальто кийдиргандай хотиржамлик билан бажарди.

— Раҳмат, Ганс, энди бораверинг. Тўхтанг! Сиз ҳеч нарсани сезмаяпсизми, Ганс? Кўнглингиз ҳеч нарсани тусамаяптими? Масалан, кўчага чиққингиз келмаяптими?

— Э, кўчада нима бор? Очигини айтсам, жаноб Штирнер, бирпасгина чўзилиб дам олгим келяпти... Оёгим оғришини биласиз-ку!

— Кўпдан бери шуни хоҳлаяпсизми?

— Йигирма йилдан бери аҳвол шу...

— Бораверинг, Ганс!

Штирнер тезлик билан кабинет орқасидаги ўз хонасига ўтди.

— Шошмаларинг ҳали! — деб ғудранди у машиналарини юргизаркан. Пастда кучли моторлар гувуллаб, лампалар ёнди, машина ишга тушиб кетди. «Ўқ» отилган ва у нишонга бориб теккан эди.

Шаҳар ташқарисида каттакон юк машинаси турар, унинг кузовига тузилиши ғалати радиостанция ўрнатилган эди. Бу Качинскийчнинг схемаси асосида яратилган, фикрни кучайтириб узатувчи станция эди.

Шофёр, Зауер ва Готлиб нозик симдан тўқилган, бутун танани, ҳатто юзни ҳам беркитиб турувчи махсус костюм кийиб олишган эди.

— Кийимларингиз сал ғалатиорқ, — деди кулиб Качинский, — лекин модага кириб кетса, жудаям қулинг ўргилсин бўлади. Келажакда костюмларимизнинг астарини матога ўхшаган юпқа металлдан тика бошлаймиз. Хотинлар юзларига тўр тутишган-ку! Бизнинг тўрларимиз ҳам шоҳидай нафис ва енгил бўлади.

— Снаряд учирилди, — деди Качинский. — Штирнерга уйдан чиқиб, бизнинг олдимизга келиш ҳақида буйруқ жўнатдим.

— Снаряд нишонга теккан-тегмаганлигини қаёқдан биламиз? — деб сўради Готлиб.

— Менимча, бу ёққа келмаган тақдирда ҳам ўзидан дарак берса керак, — деди Качинский. — Гап шундаки, биз ўзимизнинг «қабул қилувчи» миямиздан ташқари механик равишда қабул қилувчи радиостанцияга ҳам эгамиз. Унда бошқа станция тарқатган фикрларни автоматик тарзда ёзиб олувчи аппарат бор.

Дарҳақиқат, Штирнер ўзидан дарак берди, лекин бунақанги «дарак»ни ҳужум қилувчи томон сираям кутмаган эди.

Качинский ҳимоя костюмисиз янги «фикр-снаряд»ни жўнатаётган пайтда бирдан машина кузовига ағдарилиб тушди, ўрнидан турмоқчи бўлган эди, турулмади, ўтиришга уриниб кўрувди, яна бўлмади — на бошини, на гавдасини идора қилиб бўларди.

Зауер билан Готлиб Качинскийнинг олдига чопиб келишди.

— Яраландингизми? Нима бўлди ўзи? — деб сўрашарди улар хавотирланиб. — Қаерингиз огрияпти?

— Ҳеч қаерим огрийгани йўқ, соппа-соғман, — деб жавоб берди Качинский ва яна ўтиришга уриниб кўрди, яна гурсиллаб йиқилди, — жин урсин, мувозанатимни бутунлай йўқотиб қўйдим.

Зауер, Готлиб ва шофёр гангиб қолишди. Готлиб акс таъсирдан, миянинг мувозанатни бошқарувчи марказини зарарлантирганга ўхшайди. У ўз ишида анча илгарилаб кетибди! Мувозанат туйғуси — жуда мураккаб ва кам ўрганилган муаммолардан бири. Профессор Бехтерев...

«Ихтирочилар ҳам қизиқ халқ бўлади-да, — деб кўнглидан ўтказди Зауер. — Ўзи чувалчангдай ерда чўзилиб ётибди-ю, тагин рефлексология ҳақида гапиради-я!...»

— Атайлаб шундай қияпти, — деб гапида давом этди Качинский, ўз рақибига қандай хатарли душман билан олишаётганини кўрсатиб қўйиш учун шундай қияпти. Мувозанат туйғуси...

— Эҳтимол шундайдир, жаноб Качинский, лекин ҳозир биз сизнинг соғлигингиз ҳақида ўйлашимиз керак. Менимча, — деди Готлиб Зауерга мурожаат қилиб, — бу галча чекинишимиз ҳамда биринчи ярадоримизга тиббий ёрдам кўрсатиш учун уни жанг майдонидан олиб чиқиб кетишимизга тўғри келади.

Узоқдан туриб олишувни давом эттириш ниятидан қайтмаган Качинскийнинг қаршилигига қарамай, Зауер билан Готлиб чекинишга қарор қилишди.

— Едингизда бўлсин, сиз миллионлаб одамнинг тақдирига жавобгар кишисиз. Штирнер сизни ўлдириб қўйса ёки жиннипинни қилиб қўйса, унда нима бўлади?

— Майли, кетдик... — базўр рози бўлди Качинский.

— Ҳа, Штирнер — хавфли душман, — деб давом этди Качинский йўлда кета туриб. — Унинг қуроли бизникидан зўр. Тарқатиш қуввати ҳам кучли. Афтидан, у йўналтирилган тўлқиндан фойдаланса керак. Биз ҳам ана шунақа тўлқиндан фойдаланишга уриниб кўрамиз!..

— Мувозанатсиз қандай қилиб яшайсиз, яхшиси, шундан гапиринг.

— Бунинг ҳам йўли топилиб қолар! — деди Качинский.

Готлиб ишонмагандай бош чайқаб қўйди.

Качинский мутлақо ночор аҳволда эди. Танасининг бошқа аъзолари соппа-соғ бўлса ҳам оёқ-қўли ишламасди — шол бўлиб қолган эди.

— Бир қаранг-чи, Зауер, аппарат лентасида бирор ёзув бормикин?

Зауер лентага қаради. Унга эгри-бугри чизиқлар тушиб қолган эди.

— Бир нималар борга ўхшайди, лекин мен тушунмаяпман...

— Тез кунда мана шунақа белгиларни ҳарфга айлантириб берадиган асбоб ясайман. — Качинский симтўр остидан қўлини чиқаришга беҳуда уриниб кўрди. — Лентани кўзимга яқинроқ

опкелинг-чи, Зауер! Хўш... Ҳм... у мени кўрқитмоқчи! Мана, у юборган фикрнинг мазмуни:

«Сиз ютқаздингиз, чунки яккаю ягона имкониятни ҳам бой бердингиз: мени ғафлатда қолдирилмадингиз. Штирнер».

— Кўрамиз ҳали ким ютқазишини! — деб қичқирди Качинский ва жазава ичида бошини кўтарди, аммо яна шилқ этиб ётиб қолди. — О, иблис! Мени бу билан кўрқитолмайсиз, жаноб Штирнер!

Касалхонага етиб келишди. Качинскийни қўлда кўтариб киришди. Хонанинг деворларига симтўр тутиб ташлашди.

Врачлар Качинскийнинг касалига сираям тушунишолмади, шундан кейин унинг ўзи ҳаммасини гапириб берди.

— Афсуски, медицина сизга ёрдам беролмайди, — деди врач қўлларини икки томонга ёзиб.

— Шунақалигини билардим, — деб жавоб берди Качинский, — Янгича медицина яратишга ёки гомеопатияга мурожаат қилишга тўғри келади.

Врач дарҳол эътироз билдирди.

— Гомеопатия — ғирт фирибгарликнинг ўзи-ку!

— Ҳаммавақт ҳам эмас, — кулиб жавоб берди Качинский, — Гомеопатия — бир касалликни унинг ўзи билан даволаш деган сўз. Халқда ҳам заҳарни заҳар кесади, деган гап бор-ку.

Качинскийнинг фикрини биринчи бўлиб Зауер тушунди.

— Даволаш учун ўзингизнинг фикр тарқатувчи аппаратингизни қўлламоқчимисиз?

— Албатта-да. «Машина-мия»га, миямнинг мувозанатни бошқарувчи қисми ўз фаолиятини тиклаши керак, деган фикрни айтаман, кейин ўзим бу фикрни қабул қилиб оламан. Штирнер узоқдан туриб ҳаракат қилган бўлса, мен тарқатувчи манбанинг энгинасида туриб, ўзимни акс таъсирга тутаман, шунинг учун мувозанатимни тиклашга муваффақ бўлсам керак... Бир тажриба қилиб кўрамиз!

Врачлар бу тажрибани ишонқирамасдан кузатиб тўришди. Лекин Качинский кутилмаганда ўрнидан шартта туриб, қўлларини силкита бошлаганда ҳамма қарсақ чалиб юборди.

— Мўъжиза-ку, бу! — деб хитоб қилди ёшгина бир врач.

— Агар Качинский ўзини касалликка солмаган бўлса, — деб тўнғиллаб қўйди қариоқ бир врач...

Шу тариқа медицинанинг янги бир соҳасига асос солиндик, кейинчалик бу янгилик асаб касалликларини даволашдан тортиб, наркоз ишлатмасдан оғриқсиз операция қилишгача медицинанинг турли соҳаларида кенг қўлланила бошланди.

— Айтинг-чи, — деди Зауер Качинскийга, икковлари холи қолишганда, — нима учун Штирнернинг «зарба»си фақат сизга таъсир қилди? Модомики, Штирнер сиз юборган фикр тўлқинининг йўналишини аниқ билган экан, унинг жавоб тўлқини йўл-йўлакай тўр ёпинмаган бошқа одамларга ҳам таъсир қилиши керак эди-ку. Нима учун бундай бўлмади?

Качинский ўйланиб қолди.

— Буни тушуниш қийин эмас. Штирнер мен йўллаган фикрни қабул қилиб олиб, тўлқиннинг узунлиги, частотаси, хуллас, менинг радиостанциям, яъни миямнинг ўзига хос барча хусусиятларини шу заҳотиёқ анализ қилиб чиққан бўлса керак. Ҳар бир мия тарқатган электр тўлқинлари бошқаларникидан нимаси биландир фарқ қилади. Штирнер менинг миямга хос хусусиятларни аниқлаб олгандан кейин худди ўша узунликдаги ва ўша частотадаги тўлқин орқали жавоб «ўқ»ини отган. Шунинг учун ҳам фақат мен зарарланганман. Лекин у, таъбир жоиз бўлса, «бююртма» шаклида ҳам фикр йўллаши мумкин.

— Яъни?

— Яъни, у мана шундай мазмунда фикр тарқатиши мумкин: «Менга қарши фикр йўллаган одамнинг ҳаракат органлари зарарланиши керак». Фикр йўллаган одам менман, демак, менинг оёқ-қўлим...

— Наҳотки шунақа ҳам таъсир қилиб бўлса? Гипноз тарихида шунақа ҳодиса ҳам бўлганми сира?

— Эслаёлмайман, лекин бунақа бўлиши мумкин эмас, дейишга ҳам ҳеч қанақа асос йўқ. Ҳарҳолда биринчи тахминим ўзимга кўпроқ мантиқлироқ бўлиб кўринади. Энди бу гапларни бас қилиб, ишга ўтайлик! — деди Качинский дадиллик билан. — Бу гал бошқачароқ ҳаракат қиламиз. Штирнернинг атрофини ҳалқадек қуршаб олиб, ҳар тарафдан унга «ўқ» узамиз. Албатта, у йўналтирилган нур орқали бизнинг зарбаларимизни қайтариши мумкин. Лекин бутун ҳалқани айланиб чиққунча ҳар бир «тўп»имиз биттадан фикр снарядини отишга улгуради.

— Уйдаги хизматкорларни ҳам нишонга олсак қандай бўларкин? Агар уларни уйдан чиқиб кетишга мажбур қилсак, Штирнерга овқат опкирадиган одам ҳам қолмайди, кейин у очлик азобига чидамасдан таслим бўлади, — деди Готлиб.

— Жуда соз! Бунақа йўлини ҳам қилиб кўрамиз, — рози бўлди Качинский.

Зудлик билан фикр тарқатувчи радиомашиналар ясалди. Ҳамма нарса тайёр бўлгач, «бош қўмондон» ўттизта радиомашина билан шаҳар ташқарисига йўл олди, бу «тўп»лар маълум масофа оралиғида шаҳарнинг ҳамма томонига жойлаштириб чиқилди.

Качинский Штирнерга ультиматум жўнатди:

«Сизга шуни маълум қиламанки, янги куч — олис масофадан туриб киши онгига таъсир қилиш воситасидан якка-ялғиз фойдаланишингизга энди чек қўйилди. Сиз билан бир қаторда бошқалар ҳам ҳозир ана шундай қудратга эга. Бундай шароитда курашни давом эттиришдан фойда йўқ. Бу ҳол жамиятнинг ҳалокатга судраб, аҳоли бошига янгидан-янги уқубатлар келтиради. Мабодо, сиз ўзингизни бизнинг таъсиримиздан ҳимоя қилолган тақдирингизда ҳам биз сизнинг емирувчилик фаолиятингизни жиловлаб қўямиз; оммавий тусдаги ҳар қандай фикрий тўлқинларингизга қарши акс таъсир, акс буйруқ билан жавоб берамиз. Дарҳол қуйидаги шартларимизни адо этсангиз, тирик қолишингизга кафиллик беришимиз мумкин:

1. Таъсирингиз домига тушиб қолган барча одамларни дарҳол ўз ҳолига қайтариб, исканжадан халос этасиз. .

2. Бундан кейин фикрий тўлқинлар тарқатишни қатъиян тўхтатасиз.

3. Ана шундай машина ва электр аппаратларининг ҳаммасини топширасиз.

Агар таклифимизни рад этсангиз ёки жавоб қайтармасангиз мен кескин чораларни қўллашга мажбур бўламан.

Качинский».

Ультиматум билан баравар у Штирнернинг барча хизматкорларига уйдан қочиш ҳақида фикрий буйруқ йўллади.

Аммо Штирнер шай бўлиб турарди.

У автоматик равишда ёзиб олинган радиogramмани ўқиди-ю, шу заҳотиёқ жавоб қайтарди:

«Ўзим лозим топган пайтдагина таслим бўламан».

Бирдан у хизматкорлар уйдан қочаётганини сезиб қолди. Дарҳол бунинг сабабини тушунди-ю, қайтиш ҳақида жуда кучли тўлқин тарқатди.

Хизматкорлар худди ёнғин ичида қолгандай типирчилаб қолишди. Икки қарама-қарши фикр тўлқини бир-бири билан тўқнашиб, уларни у ёқдан-бу ёққа тортқиларди. Хизматкорларни бир вақтнинг ўзида икки хил «хоҳиш», қандай қилиб бўлмасин, уйдан қочиш ва мутлақо уйдан чиқмаслик хоҳиши васвасага солиб қўйганди. Одамлар гоҳ дарвоза томон югуришар, гоҳ орқаларига қайтишарди. Баъзилар ўрнидан жилмаслик учун мебелларга, эшикларнинг ёндорига, иситиш трубаларига ёпишиб олган эди. Қизиғи шундаки, мана шу тўс-тўполон заррача шовқин-суронсиз бўлаётган эди.

Штирнернинг тўлқинлари яқин бўлгани учун, афтидан, кучлироқ ҳам эди.

Хизматкорлар аста-секин ўз ўринларига қайта бошлашди.

Бу пайтда Штирнер янги тўлқин тарқатаётган эди.

У шаҳарда қолган аҳолини ялписига оёққа турғазиб, душман машиналарини яқсон қилиш ҳақида буйруқ берди.

Штирнернинг буйруғини бажариш учун одамлар худди зилзиладан қочгандай, шаҳар ташқарисига қараб чопа бошлашди. Бу ҳужум сира кутилмаган эди. Оломон бир нечта фикр тарқатувчи аппаратни бузиб ташлашга муваффақ бўлди. Аммо Качинскийнинг кўпчилик жангчилари чопиб келаётган одамларнинг мақсадини ўз вақтида тушуниб, уларга қарши акс таъсир юборишди. Оломон яна икки тўлқин гирдобидида қолиб, алғов-далғов бўлиб кетди. Улар ҳужум қилишни ҳам, орқага чекинишни ҳам билишмасди...

Штирнер бу ҳужумнинг тўла ғалаба билан тугашига умид боғламаган ҳам эди. Унинг мақсади асосий зарбадан душманларини чалғитиш эди. У ҳар тарафга тўлқин тарқата бошлади, тўр ёпинмаган ёки бу ноқулай кийимнинг бирор жойини эҳтиёт-

сизлик билан очиб қўйган душманларнинг баъзилари фалаж бўлиб, баъзилари ақлдан озиб қолди. Бундайларни «фронт» орқасига олиб кетишар ёки Качинский методи асосида даволашар эди. Хужумчилар бўш келишмади. Улар кўпчилик эди, бинобарин, сафдан чиққанларнинг ўрнини тез эгаллашар ва аппаратларнинг олдига туриб олиб, кечасию кундузи фикр тўлқинларини тарқатишарди.

Штирнер ўзининг ҳимоя қилувчи костюмида бир неча соат ухлаб олди, кўп ухлаш эса хавфли эди. Чунки жисмоний ҳужум эҳтимоли бор эди. У барча хизматкорларига ҳимоя костюмлари кийгизиб, уларни яхшилаб қуроллантирди.

Штирнер ҳолдан тойди-ю, лекин таслим бўлмади. У шошилинч равишда ўз машинасини янаям мукаммаллаштирди, энди бу машина душман радиомашиналарини ишдан чиқазиши керак эди.

Уруш бир неча кун давом этди.

Бир куни Качинский Штирнерга қарши акс таъсир тарқата туриб, бирдан машинадан сакраб тушди-ю, қаёққадир чопа кетди. Зауер бошини симтўрга ўраб брезент устида ухлаб ётарди. Навбатчилик қилаётган Готлиб эса дастлаб Качинскийнинг бу ҳаракатига эътибор бермади.

Қоронғи кеча эди. Радиомашиналарнинг турган жойи фош бўлиб қолмаслиги учун прожекторлар ўчириб қўйилганди. Орадан бир неча минут ўтди ҳамки, Качинскийдан дарак бўлмади. Готлиб ташвишлана бошлади. У Зауерни уйғотиб, бўлган воқеани гапириб берди.

— Нима қилиб қўйдингиз! — деб қичқирди Зауер. — У Штирнернинг таъсирига тушиб қолганини нахотки сезмаган бўлсангиз? Качинский тамом бўлди. Қанча вақт бўлди қочиб кетганига?

— Ўн минутча. Автомобилдан бамайлихотир тушганига, мен ёзилгани кетди, деб ўйлабман.

— Шунчалик ҳам гўл бўладими одам, Готлиб? — Зауер устидан чойшабни олиб ташлади, улар ишга қулай бўлсин учун устларига симдан тўқилган чойшаб ёпиб олишган эди, ва зудлик билан фикрий буйруқ тарқатди:

«Качинский, қайтинг! Качинский, қайтинг!..»

Шу пайт кутилмаганда Зауер машинадан сакраб тушди-ю, қоронғилик қаърида ғойиб бўлди.

— Биз тамом бўлдик! — Готлиб узоқлашиб бораётган Зауернинг шундай деб бақирганини эшитиб қолди.

Готлиб тўлқин таъсиридан чиқиш учун шофёрга бошқа жойга қўчишни буюрди. Айни пайтда барча аппаратлар орқали шундай фикр йўллади:

«Качинский ва Зауер, қайтинглар!..»

Бу фикр бир йўла йигирмата аппарат орқали тарқатилди. Ўн минутлардан сўнг худди рўпарасидан қаттиқ шамол уриб тургандай олдинга эгилиб, чайқалиб келаётган шарпа кўринди. Бу Зауер эди. Аммо Качинский, афтидан, таъсир марказига жудаям яқинлашиб қолган шекилли, бу ёқдан берилган буйруқлар унга кор қилмади.

— Тезроқ чойшабни ёпинглар! — деб бақирди Зауер.

Готлиб унинг устига металл чойшабни ташлади.

— Раҳмат, Готлиб. Бу гал жуда тўғри иш қилдингиз. Мени қутқариб қолдингиз... Менинг қандай аҳволга тушганимни тасаввур қилсангиз эди! Бир қадам олдинга ташлайман, икки қадам орқага... Качинский қайтадимми?

— Афсуски, йўқ.

— Вечора Качинский! Ўлди деяверинг уни... Лекин жудаям бемаврид нобуд бўлди... Усиз Штирнерни бартараф қилолмаймиз.

— Барибир курашни давом эттираверамиз, Зауер. Машиналар билан ишлашни ўрганиб олдик. Агар Штирнерни фикрий буйруқ билан қўлга тушира олмасак, қўлга қурол олиб ҳужум қилишга уриниб кўрамиз. Бутун бир отрядга ҳимоя костюмларини кийгизамиз-да, тиш-тирноғимизгача қуролланиб, уйига бостириб киримиз. Костюмлар бизни таъсирдан сақлайди, ўқларга эса худога шукур, ҳеч қандай тўлқин таъсир этмайди... Қарабсизки, Штирнер нариги дунёга равона бўлиб турибди!

ХIII. ҲАРОИИБ КЕЧА

Качинский чопавериб ҳориганидан оёғини базўр судраб, Эльза Глюк уйига етиб келди.

Афтидан, уни кутиб туришган эди. Эшиклар ланг очилди. Качинский зиналардан иккинчи қаватга кўтарилди-да, ҳаллослаганча кабинетга кириб, ўзини креслога ташлади.

Штирнер хонасининг эшиги очилди. Остонада, бошдан-оёқ симтўрга ўралган одам пайдо бўлди. Бу Штирнер эди.

— Фамилиянгиз? — деб сўради у.

— Качинский.

— Полякмисиз?

— Русман.

Штирнер бир оз жим турди.

— Сиз менинг асиримсиз, — деди у ниҳоят. — Хоҳласам, нафасингизни тўхтатиб қўйишим мумкин, унда сиз бўғилиб, ит азобида ўласиз. Хоҳласам, итоаткор бир қулга айлантираман. Хуллас сизни истаган кўйимга солишим мумкин.

— Биламан, — деди Качинский. — Сиз шундан раҳатланасизми?

Штирнер яна индамай қолди.

— Уруш шафқатни билмайди, — деб давом этди Качинский. — Мен ўлимга маҳкум бўлган одамман, лекин сизнинг ҳалокатингиз ҳам муқаррар. Модомики, шундай экан, сиздан олим сифатида бир нарсани илтимос қилмоқчи эдим.

— Гапиринг.

— Мен сизнинг ихтироларингизни кўрмоқчиман. Ўз кашфиётларингизда қандай йўл тутгансиз, аппаратларингиз қандай ясалган, шуларни билмоқчи эдим.

Штирнер хайрон бўлиб қолди. Бир оз ўйланиб турди-да, Качинский олдига келиб, унга қўлини узатди.

Аммо Качинский унинг қўлини олмади.

Штирнер орқага чекиниб, қўлини яна симтўр ичига тикиб и.

— Ҳали шунақа денг! Россиядагиларнинг ҳаммаси ҳам сизга қаган қахрамонми? — деди у истехзо билан.

— Қўл бермасликнинг ҳеч қандай қахрамонлик жойи йўқ, — жавоб берди Качинский босиқлик билан. — Биз иккимиз икки бда турган одамлармиз, менинг қўлим сизникидан анча узоқ-бор гап шу.

— Яхши. Агар ўз шерикларингизга эрталаб соат тўққизга тар тўлқин тарқатмаслик ҳақида буйруқ беришга рози бўлгиз, илтимосингизни қондираман, эрталабгача ҳаётингизни сақлаб қоламан.

Качинский ўйга толди. Нафсиламрини айтганда, бир неча тлик «яраш» билан ҳеч нарса ўзгариб қолмайди. Бундан қари, шерикларига ўзининг тирик эканлигини маълум қилиш ҳониятига эга бўлади.

— Мен розиман.

Штирнер Качинскийни фикр тарқатувчи станция жойлашган хонасига олиб кирди.

— Буни қаранг-а! — деди Качинский симтўрдан ясалган ва одам ўтирса сиғадиган яшиқни кўрсатиб. — Сизда ҳам бор н-да, бунақа нарса?

— Ҳа, — деб жавоб берди Штирнер. — Мия тарқатадиган ктромагнит тўлқинларини аниқлаш учун шу қафасда тажрибар ўтказганман.

— Қизиқ! — деди Качинский. — Иккаламиз ҳам бир йўлдан сан эканмиз.

— Лекин йўлимиз кейин бўлиниб кетган. Қани, штабингизга руқ беринг-чи.

Качинский аппарат олдига туриб олиб, буйруқ йўллади. Штиршу заҳотиёқ автоматик ёзув орқали буйруқнинг тўғри-нотўғрини текшириб кўрди.

Тўрт секунддан сўнг ўша лентага жавоб сўзлари ёзилди: «Ҳақиқатан ҳам Качинский гапираётганини исбот қилинг», — ан эди Зауер.

Качинский ораларида бўлиб ўтган сўнгги гап-сўзлар, шунгдек, Москвадаги суҳбат мазмунига ишора қилиб, яна тўлқин орди. Афтидан, Зауер қаноат ҳосил қилди шекилли, қуйидага жавоб олинди:

«Эрталаб соат тўққизга қадар ҳеч қандай тўлқин тарқатилди.

Зауер».

— Мана бу бошқа гап, — деди Штирнер. — Энди сизни кабинета қамаб олиб, ҳамма чизмаларимни кўрсатаман. Гаройиб

кеча бўлади бу тун! — Штирнер кабинетни ичкаридан қулфлаб, калитни чўнтагина солди. — Мана бу ерга, стол ёнига ўтиринг. Мен ўз хонамдан баъзи бир хабарларни жўнатишим керак.

— Ўйлайманки, яраш битимидан ўзимизга қарши фойдаланмасангиз керак.

— Хотиржам бўлинг. Шахсий, тўғрироғи, оилавий мазмундаги гап. — Штирнер бир жилмайиб, ўз хонасига кириб кетди.

Қаердадир, пастда мотор гувуллади. Чорак соатлардан сўнг Штирнер хонасидан чиқиб келди.

— Мана мен келдим! — Шундай деб, у шкафдан бир талай қоғозларни олиб стол устига ташлади. — Зериккунингизча кўринг. Бу ерда ҳатто уйнинг планигача бор. Кўряписизми, ҳеч нарсани яшираётганим йўқ. Бақувват динамомашиналарни ертўлага жойлаштирганман.

Штирнер жим бўлиб қолди, хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади, кейин ўгирилиб Качинскийдан сўради:

— Менинг бу ишимдан ажабланмаяписизми? Сизни ўлдириш ўрнига бутун ҳарбий сирларим — манави чизмаларимдан воқиф қилиб ўтирибман.

— Йўқ, ажабланаётганим йўқ. Мабодо, мени ўлдирмаган ва ўз планларингиз билан таништираётган экансиз, бу масалада ўз мулоҳазаларингиз бор. Шунинг учун бу «олижаноб» ҳаракатингиз учун ҳайратимни ҳам, миннатдорчилигимни ҳам билдиришга шошилмаяпман.

— Сиз ҳақсиз. Олижаноблигим туфайли бундай қилаётганим йўқ... — Штирнер индамай қолди. Гўё у Качинскийга бор гапни очиқ-ойдин айтишга иккиланаётгандай эди. Кейин зўр-базўр гапираётгандай бўлди: — Мен жангда ютқаздим.

— Ҳа, албатта, — деди Качинский, — сиз ютқаздингиз. Сирингиз фош бўлган кундан бошлаб, — бу сирни энди мендан бошқа одамлар ҳам билади, — сизнинг ҳукмронлигингиз тугади. Ҳокимиятингиз парчаланиб кетди, шундай бўлгандан кейин...

— Елгон! — деб қичқириб юборди Штирнер. — Ҳали ҳамма кучларимни ишга солганим йўқ. Ўз аппаратларимни мукамаллаштириш борасида сиздан жудаям ўзиб кетганман. Сиз кўрмаган ихтироларим бор. Миллионлаб одамларнинг фикр тўлқинларини тўпловчи аккумуляция, мислсиз кучайтиргичлар... Агар буларнинг барини ишга солсам ҳаммаларингизни янчиб-эзиб ташлаган бўлардим, сизларнинг чивиннинг ғинғиллашига ўхшаш тўлқинларингизни ямламай ютиб юборардим. Станциянинг қувватини биласизми? Эллик минг киловатт-а! Хўш, бунинг олдида сизнинг ўйинчоққа ўхшаган асбобларингиз ип эшолармикин?..

— Барибир сиз енгилдингиз!

— Тўғри, лекин сиз ўйлаганчалик техника бобида эмас.

— Нимада бўлмаса?

— Мен ўзим кўтаролмайдиган юкни елкамга олиб қўйдим. Мен бошлаган иш бемаъниликдан бошқа нарса эмас эди. Мен хоҳлаганчалик дунёга ҳоким бўлиш учун инсон машина тарқатган тўлқиннинг айнан ўзи бўлиши керак. Мен эса фақат одамман.

Чарчадим. Иродам ҳам, асабларим ҳам тугади. Енгилишим сабабларидан бири мана шу. Энди менга барибир! Ҳаммаси тамом бўлди! Манави чизмаларни олиб, хоҳлаганингизча фойдаланинг, улардан ҳамма баҳраманд бўлсин.

Штирнер соатига қараб сесканиб кетди.

— Аммо шартимизга қатъий риоя қилинг. Бу мен учун жудаям зарур. Ҳар эҳтимолга қарши — мендан хафа бўлманг — устингиздан кулфлаб қўяман, ундан ташқари, манави соқчиларни қолдираман. — Штирнер йўлбарс тусидаги учта улкан итга ишора қилди. — Булар буйруқни бажаришга ўрганишган. Билиб қўйинг, менинг хонамга кирмоқчи бўлсангиз ёки қочишга уринсангиз, итлар сизни бурдалаб ташлайди. — Штирнер шундай деб, кабинетдан чиқди-да, устидан кулфлаб қўйди.

Качинский семиз папкани очди. Унда ҳар хил математик ҳисоблар ва формулалар ёзилган қоғозлар, планлар, чизма ва схемалар бор эди. Оддий одам тушунмайдиган мана шу барча шартли белгилар Качинский учун бутун бир олам эди. Рақам ва формулалар бир зумда фикрга, фикрлар эса образларга айланди. Қатор саф тортган рақам ва ҳарфлар буларни ёзган одамнинг кучли иқтидоридан далолат бериб турарди. Качинский қоғозларга кўз югуртираркан, ғояларнинг оригиналлиги, фикрларнинг теранлиги, режаларнинг дадиллигидан, худди шахмат мухлиси гроссмейстер ўйинига қойил қолгандай, ҳайратда қоларди. У тез орада ҳамма нарсани унутиб, чизмалар ичига шўнғиб кетди.

Қоғозлар орасидан қалин бир дафтар чиқиб қолди. Бу Штирнер тутган кундалик эди. Унга муддати кўрсатилмай, қисқа-қисқа хотиралар ёзилганди. Айрим узук-юлуқ фикрлар, схемаларнинг хомаки нусхалари, китоблардан кўчирмалар, ҳатто ижара ҳақи билан боғлиқ ҳисоб-китоблар ҳам қайд этилганди. Качинский бир неча саҳифани кўздан кечириб чиқди.

— Мен ўйлагандан кўра қизиқроқ нарса экан бу, — деб пичирлади у ва кундаликни бетма-бет ўқишга киришди...

«Янги йил. У менга нима ҳадя қиларкин? Геренинг уйига бордим. Профессорнинг таъби хира. Шимпанзе Фриц касал бўлиб қолибди ва Геренинг қўлини яралабди (тишлаб олибди).

«Дарахтдаги капалак қурти»ни ўқиб чиқдим. Агар бир қуртнинг ғашига тегилса, у ғужанак бўлиб олади, буни кўриб, ёнидагилари ҳам шундай қиларкан. Нега бундай?

Фриц анча тузалиб қолди. Геренинг яраси ҳам битиб кетди. Чоқони заҳарланишидан қўрққан шекилли. Капалак қуртлари ҳақида сўрадим. Тузук-қуруқ бир нарса демади. Шартли рефлекс эмиш. Худди бир чақалоқнинг йиғисини эшитиб, бошқа чақалоқлар ҳам йиғлаганидай гап, дейди. Лекин ҳамма гап шундаки, агарда китобда ёзилганига ишониладиган бўлса, бармоқ тегизилганидан кейин ғужанак бўлиб олган қуртни кўрмаса ҳам бошқалари шунақа қилаверармиш.

Кир ювадиган хотин кафангадо қилди: ҳар битта кир учун уч маркаю йигирма беш пфеннингдан олди! Арзонроққа ювадиган одам топиш керак. Китобга пул етмади.

Хўжайин ижара ҳақини талаб қияпти. Уйдан кўчирвормоқчи. Яна таржимага киришмасам бўлмайдиганга ўхшайди.

Кучукни музика чалиб туриб овқатлантирдик. Мен флейта чалдим. Шартли рефлексни кучайтирдим. Ишдан кейин профессор Гере одати бўйича сайр қиларди, мени ҳам ўзи билан бирга бошлади. Йўл-йўлакай менга ғалати нарсаларни гапириб берди. Унинг айтишича, агар бир жуфт эркак ва ургочи ҳашаротни бир-биридан ажратилса, масалан, ургочисини кичкина қафасга қамаб, эркагини шаҳар ташқарисига олиб чиқиб қўйиб юборилса, у барибир ургочи ҳашаротнинг олдига қайтиб келармиш. Улар йўлни қандай топади? Профессор Гере, бунинг сираям ажаблاندиган жойи йўқ, ҳашаротларда кўриш хотираси кучли бўлади, дейди. Кўпгина ҳашаротлар (масалан, асаларилар) шунақа эмиш. Менимча, бу тўғри эмас. Қўлимга ҳашарот тушиши билан тажриба қилиб кўраман, эркагини шаҳар ташқарисига ҳаммаёғи берк кутичада олиб чиқаман.

Гере, кучук миясининг ярим палласини олиб ташлади. Операция, назаримда, муваффақиятли чиқмади. Шўрлик кучук! Аввалгидан кўра баттарроқ ғингшийдиган бўлиб қолди. Унга морфийдан укол қилган эдим, анча тинчиди. Сезишимча, морфийнинг таъсири босқичма-босқич бўлди: кучук аста-секин тинчланди, тутқаноқ орасидаги ором вақти узая борди. Морфийнинг таъсири йўқолгач, яна оғриқ бошланди, лекин бу ҳолат ҳам худди ҳалигидай босқичма-босқич юз берди.

Омадим келди: таржима қилиш учун китоб беришди. Химия китоби. Жудаям қийин. Лекин шуниси ҳам борки, аванс олдим. Кўпгина қарзларимдан қутулдим: уй эгасига ижара ҳақини тўладим, баққолга бердим. Химияда анча-мунча қизиқ нарсалар бор экан. Таржима қилиб ўтириб, кўпгина кимёвий жараёнларда даврийлик мавжудлигини билиб олдим. Масалан, шиша идишга симоб қуйиб, устидан маълум қуюқликдаги водород пероксиди солинса, симоб билан водород пероксиди ўртасида кимёвий жараён бошланиб, пировардида, водород пероксиди сув билан кислородга бўлиниб кетар экан. Езувга қараганда, кислород ажралиши гоҳ, сустлашиб, гоҳ тезлашиб тураркан. Энг қизиғи шундаки, *заҳар ва наркотик моддалар худди инсон организмига таъсир қилганидай, мана шу даврий реакцияларга ҳам ўзига хос таъсир кўрсатади!* Бу деган сўз, инсон ва ҳайвон организмида ҳам худди шундай кимёвий реакциялар содир бўлиб туришини англатмайдими? Демак, морфий биз операция қилган кучукка таъсир қилганидай, лабораторияда ўтказиладиган шиша идишдаги реакцияга ҳам худди шундай *тинчлантирувчи* таъсир ўтказар экан-да?

Турли фанлар баъзан кутилмаганда бир-бирига яқинлашиб қолади.

Чарчаш жараёнини ўрганиш мақсадида профессор Гере билан тажрибалар ўтказдик. Масалан, кўзнинг чарчасини олайлик. Бруғликда қизил ранг айнийди, қоронғиликда эса яна ўз ҳолатига қайтади.

Қайта-қайта таъсир қилиш натижасида асабийликни маълум

чўққигача кўтариш мумкин, аммо ундан кейин шундай бир реакция юз берадики, асабга ҳеч нарса таъсир кўрсатолмайди. Асабнинг сезгирлик даври ундаги сезувчан модданинг бутунлай бузилиб кетишига боғлиқ. (Масалан, кўздаги ана шундай сезувчан модда қизиллик экан.)

Орқа миядан тепароққа жойлашган нерв марказларига келсак, уларга электр орқали таъсир кўрсатилса, токнинг қанча муддат тутиб турилишидан ва таъсир қандай бўлишидан қатъий назар, даврий «реакция» ҳосил бўлади. Марказдан мускулларга узатилган ҳаракатлантирувчи кўзғатишлар сони секундига 16 дан 30-гачани ташкил этади. (Бу ҳам кимёвий жараёнлардаги даврийликнинг худди ўзгинаси.)

Гере менга, итларни ўргатишга қобилятингиз зўр, дейди. Агар циркда ишласам, таржима қилиб топганимдан кўра кўпроқ пул туширармишман. Профессор бўлишимга ҳали анча бор эмиш! Профессорлик нима қилиб берарди менга? Муҳтожлик жонимга тегди.

12 май — улуғ кун! Урғочи капалакни кичкина қафасга солиб, очиқ дераза тоқчасига қўйдим-да, эркагини ёпиқ қутичада шаҳар ташқарисига олиб чиқиб қўйиб юбордим. Эркак капалак қанотини майиб қилиб, учолмай қолармикин, деб қўрқувдим. Дарҳақиқат, қанотлари бир оз шикастланибди, лекин шунга қарамай, у шаҳар томонга қараб учиб кетди. Уйга қайтиб келсам ҳали қайтмабди. Тахминан бир соатлардан кейин пайдо бўлди-ю ўзининг тутқунликдаги жуфти тепасида айлана бошлади. Икковини ҳам қўйиб юбордим. Мен лол бўлиб қолган эдим. Ёпиқ қутида олиб кетилган капалак шаҳарга қандай қилиб қайтиб келди? Гере хато қиляпти. Капалак аллақандай бир сезгига таяниб, топиб келган. Қандай сезги бу? Кейин қуртлар ёдимга тушди. Шерикларидан бирига нимадир хавф солаётганини улар қандай сезги билан сезишаркин? Кун бўйи бошим қотди...

Кейин бирдан жумбоқни ечгандай бўлдим узимни буюк бир кашфиёт бўсағасида тургандай ҳис этдим. Балки интуиция деганлари мана шудир? Бирдан ички бир ҳиссиёт билан бир нарсани фаҳмлаш. Дарвоқе, аслида кўп нарсани кейинроқ фаҳмладим. Менинг ҳалиги ҳолатим эса узил-кесил «фаҳмлаш» эмас, балки ҳализамон муҳим бир янгиликдан воқиф бўлишимни кўнгил сезганидан туғилган бемисл қувонч эди. Интуицияни тўла-тўқис тушунмасак ҳам унинг ҳеч қандай сирли жойи йўқ. Интуиция, менимча, турли-туман таассуротлар, фикрлар, кўп йиллар давомида тўпланган узук-юлуқ фикрларнинг ўзаро бириккан пайдидир. Бу бирикиш миёда содир бўлади. Барча фикрлар бир системага тушиб, жамланиб, янги бир хулоса, янги бир фикрни вужудга келтиради. Ҳарҳолда мен буни ўз бошимдан кечирдим. Энди мен ўз кашфиётимга қай тариқа етиб келганимни тасаввур қила оламан. Капалак ва қуртларнинг хатти-ҳаракати ҳақида ўйлаб туриб, эҳтимол улар радио орқали гаплашишса керак, деган хаёл келди миёмга. Албатта, уларнинг ўзига хос «табiiй» радиостанцияси бўлиши керак. Мўйловлари балки антенна вази-

фасини бажарар. Бу ўхшатиш ўзимга ёқиб қолиб, шу ҳақда кўп ўйлаб бошладим. Хўш, нима учун шундай бўлиши мумкин эмас? Ўйимом бирга юрадиган иккита капалак қандайдир сигналлар орқали ўзаро «гаплашиши» мумкин. Лекин бу сигналларни қандай энергия бир-бирига еткази? Лоақал электр олайлик! Ионлар, яъни электр энергиясини ишлаб чиқарувчи кимёвий эритмаларни биламиз. Тирик мавжудот организмда мускуллар ва асосан, нерв ва миёнини ишлаши жараёнида мураккаб кимёвий реакциялар юз беради. Бу иш жараёни ҳам маълум бир даврийлик билан боғлиқ. Демак, нерв марказлари ионларни вақт-вақти билан чиқаради ёки тўхтатиб туради. Бу ионлар ҳавога тарқалиб, иккинчи мавжудотнинг нерв системаси орқали қабул қилинади... Мана сизга радиоалоқа!

Мен ҳали узил-кесил хулосага келмаган эдим-у, лекин бу кашфиётим иккита капалакнинг бир-бири билан топишишини жўнгина тушунтиришдан кўра чуқурроқ, муҳимроқ ва аҳамиятлироқ эканлигини кўнглим сезиб турарди. Капалаклар фикримга туртки берди, холос. Эҳтимол, капалакларнинг бир-бирини топишида радионинг алоқаси йўқдир. Эҳтимол, уларда ҳид билиш ёки бизга нима маълум йўналишни ҳис этиш сезгиси тараққий этгандир. Энди капалаклар қайёққа учса учаверсин, бир-бирини қандай қилиб топса топаверсин. Улар билан энди менинг ишим йўқ. Энди менинг олдимда бундан кўра муҳимроқ ва қизиқроқ тадқиқот объекти: ҳайвонлар ва одамлар турибди...

«Қизиқ,— деб ўйлади Качинский.— Мен ҳам, Штирнер ҳам ҳар хил йўлдан борибмиз-у, аммо бир хил хулосага келибмиз. Тўғрироғи, иккаламиз икки нуқтадан иш бошлабмиз. Лекин у ҳам, мен ҳам химия, физиология ва физиканинг энг сўнгги ютуқларидан фойдаланганмиз. Агар биз радиодан, ион назариясидан, рефлексологиядан беҳабар бўлганимизда ҳеч қандай кашфиёт қилмаган бўлардик. Дунёнинг икки бурчида яшовчи олимлар баъзан бир кун, ҳатто бир соатнинг ўзида айнан бир хил янгиликни кашф қилишлари сабабига энди тушундим...»

«...Бир неча кунгача ғалати бўлиб юрдим,— деб ёзарди Штирнер ўз кундалигида.— Мен илмий кашфиёт қилдим. Буни профессор Герега айтсаммикин, йўқмикин? Ахир чидолмадим, чалачулпа қилиб бўлса ҳам унга гапириб бердим. Лекин, афтидан, профессор гапнинг асосий моҳиятини тушунди. У менга кичкина кўзойнаги тепасидан кулимсираб қараб қўйди, кулганида бир дона ҳам тиши қолмаган оғзи торайиб, мўйлови ва пастки лабининг остидаги соқоли типратикан игнасидай диккайиб кетди.

— Сизнинг фикрингизча,— деди у,— яъни сиз, ҳе... ишлаб турган, яъни фикрлаётган инсон миёси радио тўлқинлари чиқаради, бинобарин, фикрни узоқ масофага узатиш мумкин, демоқ-чисиз-да?

— Аниқроғи, фикрнинг ўзини эмас, миёа чиқарган электр тўлқинларини узоқ масофага узатиш мумкин. Ҳар бир фикр, ҳар бир кайфият маълум частота ва узунликдаги ўзига хос тўлқин тарқатади. Бу тўлқинлар бошқа миёа томонидан қабул қилиб оли-

ниб, қандай фикр ёки кайфият тарқатилган бўлса, ўшандайлиги-ча онгда намоён бўлади.

Гере бошини қимирлатиб, диққат билан эшитиб ўтирди, гапимни тугатишим билан чертиб-чертиб сўзлай кетди:

— Бўлмаган гап! Хафа бўлмангу, азизим, қуруқ сафсата бу. Сиз хулоса чиқаришда ҳаммавақт шошасиз. Агар бундан кейин ҳам шу йўлдан борадиган бўлсангиз, сиздан ҳеч қачон тузукроқ олим чиқмайди.

— Нега сафсата бўларкан? — дедим мен хафа бўлиб.

— Чунки бу илмий гап эмас. Шунинг учун илмий эмаски, ҳали тажриба орқали исбот қилинмаган. Мана, иккаламизнинг орамиз икки қадам ҳам келмайди. Қани, бирорта фикрни менга ўтказиб кўринг-чи!

Мен сал шошиб қолдим.

— Бунинг учун бизнинг «станция»ларимиз, яъни мия ва нервларимиз бир-бирига тўғрилланган бўлиши керак.

— Хўп, тўғриланг! — деди Гере тантанавор бир қиёфада.

— Уларни радиоприёмник тўлқинларига ўхшаш тўғрилаб бўлмайди. Лекин яқин одамлар орасида бундай мослик кўп учрайди. Бунақа ажойиб-ғаройиб ҳодисалардан қанчасини эшитганману...

— Ҳар турли кўзбоғламачилик, фолбинлик, сеҳргарлик ва шунга ўхшаш ҳийла-найрангларни айтяпсизми? Эҳтиёт бўлинг, азизим. Сиз жудаям қалтис йўлга тушиб қолибсиз.

— Лекин менинг назариям билан бунақа ҳийла-найрангларни нима алоқаси бор?

Мен ранжидим-у, аммо умидсизликка тушмадим.

Яна пулдан қийналиб қолдим... Хўжайин уйдан кўчириб юбормаса гўрга эди.

Барибир мен ҳақман. Ўзимнинг ҳақлигимни Герега исбот қилмасдан қўймайман. Аммо қандай қилиб тажриба ўтказсамикин-а?

Эртага таржимамнинг қалам ҳақини беришмоқчи.

Гере кучукларни ўргатиш қобилиятимга ажабланыпти. У бу ишимнинг сирини билмайди. Мен кучукларни шартли рефлекс асосида ўргатмайман. Менинг усулим бошқача. Мен уларга таъсир ўтказаман.

Бу таъсирнинг сири шундан иборатки, мен буйруғимни ижро этиш учун ит бажариши лозим бўлган ҳар бир ҳаракатни ипидан-игнасиғача кўнглимдан ўтказаман. Кеча қизиқ воқеа бўлди. Гере мингирлайвериб, насиҳат қилавериб жонимга тегувди, Вега (Герени ўлгудай яхши кўрадиган кучук) ҳозир бориб уни бир тишласа эди, деган ўй хаёлимга келди. Одатим бўйича, кучук чопиб бориб Геренинг почасидан олишини аниқ тасаввур қилдим. Нима бўлди денг? Вега ростдан ҳам қаттиқ ақиллаганча Геренинг олдига чопиб борди-ю, шимини дабдала қилиб ташлади. Ахир бу фикрни олисдан туриб узатиш эмасми? Гере ниҳоятда хуноб. Веганинг хатти-ҳаракати биз ўргатган ҳар қандай рефлекс доирасидан ҳам чиқиб кетгани учун Гере уни қутурган деб ўйла-

япти. Шўрлик кучукни махсус камерага қамаб қўйиб, кузатиш олиб борапти. Аммо олдига сув қўйса Вега пинагини бузмай ичганини кўриб, ажабланади. Менинг кулгим қистайди, Вега бўлса қамаб қўйилганидан ҳайрон. Ахир итнинг нима учун бундай қилганини тушунтиролмайман-ку! Қизиқ! Герега фикрни узоқ масофага узатиш мумкинлигини исбот қилмоқчи эдим, энди яна шунақа шароит туғилишини кутиш керак. Дарвоқе, шароитни яратса ҳам бўлади. Энди Геренинг кўз олдига тажриба қилиб кўраман. Майли, бу гал Геренинг ўзи топшириқ берсин, масалан, кучукка фалон марта ақиллашни буюрсин.

Йигирма марка қарз олдим. Ижара ҳақини тўладим.

Вега ҳалиям «қамоқ»да. Девор орқасида туриб, хаёлдан унга уч марта ақиллашни буюрдим. Ҳар доим фикрий буйруғимни бехато бажарадиган кучук бу гал парво ҳам қилмади. Нима учун бундай бўлди?

Сабабини топдим. «Камера» деворларига тунуқа қопланган, тунуқа эса канализация трубасига тегиб турарди. Қойил! Тажриба қилишим учун тақдирнинг ўзи менга ёрдам беришти: мен тарқатган фикр тўлқини тунуқа қопланган деворга урилиб, канализация трубаси орқали ерга ўтиб кетар экан. Агар хоҳлаганда ерга улаб, хоҳлаганда ердан ажратиб қўйиладиган темир қафас ясам-да, ана шу қафаснинг ичига ўтирволиб, итга таъсир ўтказсам-чи? Унда..»

— Қизиқ! — деб пичирлади Качинский. — Темир қафас яшаш фикри унда шу тариқа пайдо бўлган экан-да!

Штирнер, афтидан, анча пайт кундаликни қўлига олмаган шекилли, кейинги ёзувлар унинг Карл Готлиб ихтиёрида ишлаган пайтига алоқадор эди.

«Менинг ҳурматли хўжайиним Карл Готлиб, — деб ёзарди Штирнер, — жудаям итга ишқибоз. Қизиги шундаки, итлар туфайли биз яқинлашиб кетдик, шулар туфайли менинг мартабам ошди. Мен у билан Геренинг уйида танишганман. Улар мактабдош ва тенгқур экан, лекин икковига қараб туриб, сираям унақа деб ўйламайди киши: Геренинг шарти кетиб парти қолган, Готлиб эса қирчиллама йигитга ўхшайди. Готлиб менинг ўргатилган кучукларимга қизиқиб қолиб, уйига таклиф қилди. Гереникига у йилига бир марта келарди. Шунинг учун ҳам мен банкир билан илгарироқ учрашмаганман. Мана энди, кимсан — Карл Готлибнинг шахсий секретариман! У мендан хурсанд, мен — ундан.

Қария Гере билан алоқамиз аллақачон узилиб кетган. Афсуски, мен унга фикрни узоқ масофага узатиш мумкинлигини тажрибада исбот қилиб беролмадим. Майли, қайтанга яхши. Мустақил ишляпман. Бу номи улуғ қариялар ёшларнинг меҳнатига шерик бўлишни яхши кўришади. «Гере лабораториясида синаб кўрилди... Гере раҳбарлиги остида ундай қилинди, бундай қилинди...» Ҳамма шуҳрат Гереники. Дарвоқе, ҳозир мени шуҳрат эмас, ундан кўра муҳимроқ нарсга қизиқтиради. Темир қафас ичидан туриб таъсир ўтказишни ўзимча синаб кўриб, шундай хулосага

келдимки, фикр қилинаётган пайтда электр тўлқинлари ҳосил бўлар экан. Энди ана шу тўлқинларнинг хусусиятларини ўрганишга киришиш керак.

Ишим бошимдан ошиб-тошиб ётибди. Кечасилари инсон мияси таркатадиган радиотўлқинларни тутувчи аппарат ясаш билан овораман. Бу жуда қисқа тўлқинда ишловчи, ниҳоятда сезгир приёмник бўлиши керак. Унинг диапазони қирқ сантиметрдан бир метргача узунликдаги тўлқинга мослашган бўлиши лозим.

Мана схемаси.

Эльза Глюк! Ажойиб қиз. У билан юрисконсультимиз (фамилияси нукул эсимдан чиқиб қолади) орасидан ола мушук ўтганми дейман. Аммо Зауер! Глюк билан Зауернинг муносабати жуда илиқ. Эҳтимол қайлиғидир? Ўша кулча юзнинг нимаси ёқаркин қизга?

Ишим юришмади! Приёмник радиотўлқинларни қабул қилмади. Бошқатдан ясайман. Энди кечалари ишляпман. Кечқурунлари университетда анатомия билан физиологияни ўрганипман, лекин бу фанларни радиотехника нуқтаи назаридан таҳлил қилпман. Қизиқ! Одам танаси худди қабул қилувчи ва тарқатувчи радиостанцияга ўхшайди!

Лекин бу радиостанцияни ўрганиш учун аввал радиотехника билан шуғулланишимга тўғри келди. Жин урсин, эртага балки астрономияни ўрганиш зарур бўлиб қоладими! Яхшиямки, энди уй эгаси ижара ҳақини сўраб, жонимга тегмайди. Готлибникида яшайман, маошим яхши. Шунча азоблардан кейин ўзимни подшодай ҳис қиляпман. Машиналарим учун зарур нарсаларни сотиб олишга қурбим етади.

Эльза Глюк. Глюк — бу бахт. У кимники бўларкин? Наҳотки кулча юз илиб кетса?

Яна бошим қотди. Ҳуштак аралаш аллақандай вағиллаган овоз эшитиларди. Балки «фикрлар музыкаси»дир бу? Четдан ҳеч қандай таъсир бўлмаслиги учун хонани ташқи оламдан ажратиб олиш керак.

Хайрият!..

Глюк менга сираям эътибор бермайди. Фит — худди кўғирчоққа ўхшайди, чиройли, аммо ношудроқ. Зауерни яхши кўриб қолганга ўхшайди. Лекин унинг хаёли Эльзада. Бунга энди шубҳа йўқ. Эмманинг ҳоли нима кечади? Шўрлик қиз!

Ишим кўнгилдагидай кетяпти! Ажабланидиган жойи йўқ. Биз ўз фикрларимизни хатда, газетада ҳарфлар орқали ифода этамиз-ку. Энди мен учун фикр ва туйғулларнинг бошқача тили, бошқача ифодаси бор. Тўлқин узунлиги — эн. Икс частотаси — қўрқув. Қўрқув туйғусининг радиотўлқини мана шу. Қувонч туйғусиники бошқача. Афтидан, ҳадемай сунъий равишда туйғулар ҳосил қилиб, радио орқали тарқатсам керак. Хоҳласангиз, қувонишингиз, хоҳласангиз, йиғлашингиз мумкин. Қизиқ! Ҳайвонлар туйғусининг радиотўлқинлари одамлар ҳиссиётининг (қўрқув, қувонч ва ҳоказо) худди ўша хилдаги тўлқинларига жудаям ўхшаб кетади.

Йўқ, бу фавқулодда бир иш бўларди!!!

Жин урсин! Зўр-ку! Мен ўзимни-ўзим осмонга олиб чиқиб қўйяпман. Кичкина радиостанция ясаб, кучукнинг қайғусига мос келадиган тўлқин тарқата бошладим. Энди аппаратим инсон ва ҳайвонлар мияси тарқатган электр тўлқинларини жуда аниқ ёзиб оларди. Ҳозир қўлимда бутун бошлиқ тўлқин — ҳиссиёт — фикр «луғати» бор. Бир гал ўз «граммофон»им — жажжи станциямни қайғу пардасига мослаб қўйдим. Станция кучук қайғусини англатадиган радиотўлқин тарқата бошлади. Станция ёнига стул қўйиб, унга Фалькни ўтқазиб қўйдим. Ит радиотўлқинларни яхшироқ қабул қилиши учун стул изоляция қилинган эди. Хўш, кейин нима бўлди денг? Фальк бирдан маъюсланиб, увиллай бошлади! Радиотўлқинлар унга таъсир қилган эди! Суюганимдан итни бағримга босиб, хонани гир айланиб чиқдим.

Сал ўзимни босиб олганимдан кейин тажрибани такрорламоқчи бўлиб, итни тўсиқ орасига ўтқаздим. Аммо Фальк миқ этмади. Афтидан, у яқин масофадаги тўлқинларнигина қабул қилса керак. Агар радиостанциянинг тарқатиш қувватини оширсам-чи?

Эльза Глюкка сираям тушунмайман. Лекин у мени нега бунчалик қизиқтириб қолди? Балки севиб қолгандирман! Бўлмаган гап! Ҳозир бунақа ахволда эмасман.

Ғалати ҳодиса! Мен ўзимни ғамгин ҳолатга солдим. Аппаратим миям тарқатган ана шу маъюс тўлқинларни ёзиб олди. Кейин бу тўлқинни аппаратим орқали кучайтириброқ тарқатдим. Ўзимни ҳар қанча қувноқликка солсам ҳам аллақандай ғусса бостириб келаварди. Ростини айтсам, ўша пайт Фалькка ўхшаб увиллашга ҳам тайёр эдим. Ўзим-ўзимга қайғу тўлқинини тарқатган эдим. Қизиги шундаки, хафа бўлишимга ҳеч қандай сабаб йўқ эди, бу қайғу сунъий равишда яратилган эди. Хўш, бунини нима дейиш мумкин? Ўз-ўзини гипноз қилишми? Менимча, юқоридаги ҳодиса таъсир қилиш ёки ўзига-ўзи таъсир қилишдан бошқа нарсаси эмас. Гипноз билан ўхшашлик томони шундаки, мазкур ҳодисада ҳам у ёки бу фикр ва кайфиятнинг муқаррар таъсири бор. Лекин бу ўринда биз гувоҳ бўлган ҳолат механик усулда вужудга келтирилган, яъни нерв тўқималарида сунъий равишда муайян фикр ёки кайфиятга алоқадор электрохимик жараён қўзғатилади, натижада онгда айнан ўша фикр ёки кайфият ҳосил бўлади. Ажойиб механика!

Аммо бундан кейинги тажрибаларимни қандай амалга ошираман? Ўзим четда қолиб, бошқаларга таъсир ўтказиш учун нима қилишим керак? Бунинг иккита йўли бор: биринчиси, йўналтирилган тўлқин ва иккинчиси, изоляция (бошга симтўр кийиб олиш).

Тўрнинг фойдаси бор. Йўналтирилган тўлқин билан ишлаб кўраман. Бунинг учун қанақа антенналар қулай? Менимча, нурни маълум нуқтага тўловчи фокусусха антенналар ясашим керак. Шунда тўлқинни кучайтириб тарқатиш мумкин бўлади.

Ўзимни босишга ҳар қанча уринсам ҳам баъзан ақлим шошиб қолади: олдимда қандай истиқболлар очилляпти! Элъза!..

Кечаги тажриба. Фалькка фикран нариги хонадан китоб олиб келиб беришни буюрдим. Буйруқни станция қабул қилиб олиб, кейин тарқатди. Фальк буйруқни бажарди. Мен китобни жойига олиб бориб қўйдим-да, тўлқинни яна такрорладим, яъни бу гал ўзим ҳеч қанақа фикрий буйруқ бермадим, фақат аппарат орқали бояги мазмундаги тўлқинни қайтадан тарқатдим. Фальк яна китобни олиб келиб берди. Бу радиотўлқинлар худди овоз пластинкага ёзилгандай, аппаратга ёзиб олинади. Энди ричагни бир айлантириш билан қайтадан буйруқ бераверишим мумкин.

Бугун ғалати бир тажриба ўтказдим. Одамга фикран буйруқ беришга уриниб кўрдим. Карл Готлибникида Ганс деган кекса бир хизматкор яшайди. Мен хаёлан унга хонамга келишни буюрдим. Ўзимни эса Ганснинг ўрнида тасаввур қилиб, унинг хонасидан менинг хонамгача бўлган бутун йўлни, у қилиши лозим бўлган ҳар бир хатти-ҳаракатни кўз олдимга келтириб турдим, қисқаси, худди Фалькка таъсир ўтказган пайтимдаги ҳолатга кирдим. Аммо Гансдан дарак йўқ эди. Бунга ажабланмадим. Чунки мен билан Фальк ўртасида аллақачон алоқа ўрнатилган. Бундан ташқари, Фалькка яқин масофадан туриб таъсир ўтказганман. Мия тарқатадиган радиотўлқинларнинг қуввати жуда оз, шунинг учун бу тўлқинлар бошқа бировнинг миясига етиб бориб, у ерда айнан бир хил электр тебранишларини қўзғатиши амримаҳол. Ганс билан мен тамомила бошқа-бошқа одамлармиз. Эҳтимол, унинг мияси — қабул қилувчи станцияси — менинг миям тарқатган сигналларни қабул қилолмагандир. Шундан кейин мен ўша буйруқнинг ўзини радиостанция орқали кучайтириб тарқатдим. Натижасини юрагимни ҳовучлаб кутиб турдим. Еспирай, тушимми-ўнгимми, йўлакда Иоганнинг шипиллаган қадам товушлари эшитилди: у эскитдан оёқ оғриқ, шунинг учун нуқул таги юмшоқ пойабзал кийиб юради. У мен ўтирган хона эшигини тақиллатмасдан очди-ю (илгари сира бундай қилмасди), бирдан хижолат бўлиб остонада тўхтаб қолди. Унга бундан кейин нима қилиш кераклигини буюрмаган эдим. У қўққисдан кириб келганини оқлашга уринди.

— Ўзр, назаримда... чақиргандай бўлдингиз... — деди у оғирлигини бир оёғидан иккинчисига солиб.

— Ҳа, ҳа, — дедим мен шошиб, чолни хижолатдан қутқариш учун. — Жаноб Готлиб клубдан қайтдиларми-йўқми, шуни билмоқчи эдим.

— Улар ҳали келишгани йўқ, — деб жавоб берди Иоганн енгил тортиб. У энди менинг чақирганлигимга шубҳа қилмасди. Бояги ўнғайсиз ҳолатдан унда энди асар ҳам қолмаганди.

— Раҳмат, Иоганн, бораверинг.

Чол таъзим қилиб, чиқиб кетди. Мен-чи? Мен уни орқасидан қувиб бориб, бағримга босишга, худди маъюсликдан увиллаб юборган Фальк билан бўлганидай, хонани чарх уриб айланишга тайёр эдим.

Тажриба муваффақиятли ўтди! Бу нимани билдиради? Бу деган сўз энди мен бошқа одамларга ҳам ҳукмимни ўтказа оламан. Уларга кўнглимга келган ишни қилдираман. Ҳамма нарсага қурбим етади! Мендан қудратли одам борми дунёда?

Хоҳласам, одамлар ўз бойликларини келтириб, оёқларим остига ташлашади. Хоҳласам, мени қирол, император қилиб сайлашади. Лекин тож-тахтни бошимга ураманми! Мени дунёнинг энг сулув қизлари севиб қолиши мумкин... Элъза! Йўқ, йўқ... Бундай қилмайман, Штирнер, эс-хушингни йиғ! Ўзингни бос, Штирнер, акс ҳолда оқибати яхши бўлмайди! Штирнер! Кечагина бир бурда нонга зор студент эдинг, кейин профессор Герега аспирант бўлдинг... Отбашара, ўртамиёна бир одамсан... Тасодифан илмий кашфиёт қилиб, дарров ҳокимият, шухрат, муҳаббат ҳақида орзу қиляпсанми?!

Кеча сайрга чиқдик: мен, Элъза Глюк, Эмма Фит ва Зауер. Афтидан, кўп ортиқча гапларни гапирвордим шекилди. Ярми ҳазил, ярми чин қабилида Элъзага оғиз солдим. Шунақа бўлиши ҳам керак эди ўзи... Мен билан ҳазиллашмасин-да! Лекин ҳазиллашгани ҳам йўқ эди. Нега Зауер менга голиб чиққан одамдай қарайди? Аппаратимнинг кучини унда ҳам бир синаб кўрмасам, кўнглим жойига тушмайди».

«Ёзмаганимга қанча вақт бўлди-ю! Хотиним яна хафа. Станциямнинг қувватини янада оширишим керак.

Катта ўйин бошлаб қўйдим. Ё бўйним узилади, ёки...

Нега ақл-идрок билан иш тутмадим? Энди ўзимни тўхтатишим кийин, ўйинга қаттиқ берилиб кетдим. Чарчадим, доимий асабийликдан тинкам қуриди.

Бу кундан ўлганим яхши! Профессор Гередан юз ўгирмасам бўлар экан!

Уруш!..

Етади! Ҳолдан тойдим. Ўйинни тугатиш керак...»

XIV. УЙИН ТУГАДИ

Элъза Глюк қишқи залда бошдан-оёқ симтўрга ўралиб ўтирарди.

Қаердадир момақалдиروқ гумбурлар, унинг олис гулдуриси кўшни залда бўғиқ акс садо берарди. Ҳаво дим эди. Элъза ҳар вақтдагидай Людвигни ўйлаб ўтирганидан, унинг қадам товушларини эшитиб сесканиб кетди. Штирнер қишқи залга кирди-ю, эғнидаги металл чойшабни олиб ташлади, кейин Элъзанинг олдига келиб, унинг устидан ҳам худди шундай ёпинчиқни олиб қўйди.

— Бугун бу ёқимсиз кийимдан дам олсак ҳам бўлади, Элъза. Уф! — У енгил тин олди.

Элъза анчадан буён Штирнернинг юзига қарамаган эди, ҳозир башараси бу қадар ўзгариб кетганини кўриб, ҳайрон қолди. Унинг кўзлари худди касал одамникидай ич-ичига тортиб, бурни

баттар бесўнақай бўлиб кетган эди. Соч-соқоли ҳам бир аҳволда эди.

— Жудаям ўзгариб кетибсан, Людвиг! Таниёлмай қолдим сени!

Штирнер жилмайди.

— Қайтанга яхши. Тарки дунё этган дарвишга ўхшайман-а, ростдан? Юр, Эльза... Бирор нарса чалиб бер... кўпдан буён музыка эшитганим йўқ... Охирги марта...

Улар залга киришди. Эльза роял ёнига ўтириб, Шопеннинг «ноктюрн»ини чала бошлади.

— Тўхта, Эльза... Тўхта... буни эмас. Момақалди роқ яқинлашиб келаётган пайтда ҳам шунақа майин, мунгли куйни чаладими одам? Момақалди роқ овозини эшитяпсанми? Момақалди роқ! У бировларга куч бағишлаб, бировларни нобуд қилади... Бугун кечаси Штирнер тамом бўлади...

Эльза саросималаниб ўрнидан турди.

— Нималар деяпсан, Людвиг? Одамни қўрқитмасанг-чи!

— Ҳечқиси йўқ... Эътибор берма... Тун бўйи ҳаммасини билиб оласан... Сен билан кўп нарсалар ҳақида гаплашиб олишимиз керак... Чал тезроқ... Бетховеннинг қахрамон ўлимига бағишланган мотам маршини чал. Қахрамон! Ха-ха-ха!

Эльза шу куйни чала кетди.

Штирнер бармоқларини уқалаганча катта-катта қадам ташлаб, залда у ёқдан-бу ёққа юрарди.

— Шармандаси чиққан қахрамон ўлимига бағишланган мотам марши... Айтишларича, Бетховен уни Наполеоннинг ўлимига бағишлаб ёзган экан, кейин ундан кўнгли қолиб, маршни оддийгина қилиб: «Қахрамоннинг ўлимига», деб атаб қўя қолибди. Нима демоқчи эдим-а?— Штирнер соатига қараб, деди:— Бўлди, Эльза. Санокли минутлар қўлди. Энди мени ўп, аввалгиларига ўхшамайдиган қилиб, қаттиқ ва астойдил ўп.

Штирнер Эльзанинг лабларидан узилди.

— Ширин хомхаёл!..

Соат тўнги ўн иккига занг урди.

— Тамом!— деб пичирлади Штирнер.

Шу лаҳзанинг ўзида Эльза аъзойи бадани ғалати бўлиб кетаётганини сизди. Гўё вужудидан сўнгги пайтларда ўзи кийиб юрган симтўрга ўхшаш аллақандай бир парда сидирилиб тушаётгандай эди. Фикри тиниқлаша бошлади. У бирдан илгариги, Карл Готлиб ўлимидан олдинги Эльзага айланиб қолди. У нимқоронғи, бефайз залга таажжубланиб кўз югуртирди. Чақмоқ ярқ этиб Штирнернинг юзини ёритган эди, қиз рўпарасида турган серсоқол, нотаниш одамни кўриб қўрқиб кетди.

— Нима бу? Қаердаман?— деди у ваҳимага тушиб.— Кимсиз?

Штирнер ачиниш аралаш бир синчковлик билан бу ўзгаришни кузатиб турган эди.

— Бу марҳум банкир Карл Готлибнинг зали. Стенографистка

Эльза Глюк бу залда ҳеч қачон бўлган эмас... Қаршингизда турган одам эса Людвиг Штирнер. Танияпсизми мени? Эльза!.. Мен сизнинг олдингизда гуноҳқорман, лекин кечирим сўрамайман. Менга тасалли берадиган бирдан-бир нарса шуки, мен сизни ростдан ҳам севардим... Ҳозир ҳам севаман... юрак-юрагимдан севаман...

Эльза рояль ёнида турган думалоқ стулга ўтирди-ю, ўзини орқага ташлаб, даҳшат ичида Штирнерга тикилди.

— Менга бунақа ёмон қараманг, Эльза!— Штирнер фикрини бир ерга тўпламоқчи бўлгандай пешонасини ишқалади.— Ҳа, сизни севаман. Мени жиноятга биринчи бўлиб судраган шу севги эмасмиди? Ўзим билан ўзим кўп курашдим. Сайр пайтида, қайиқда бўлиб ўтган суҳбатимиз эсингиздами? Ушанда мен сизга қудратли кучга эгалигим ҳақида гапирган эдим. Бу қуруқ гап эмас эди. Мен ҳақиқатан ҳам шундай қудратга эга эдим. Мен бошқалардан олдин фикрни узоқ масофага узатиш усулини топдим. Дунёда ҳали бирорта ҳам одам эга бўлмаган кучга эга бўлдим. Ана шундан... бошим айланиб қолди. Миямда бир-биридан буюк режалар туғила бошлади. Ана шу кучдан фойдаланиб, сизда ўзимга нисбатан муҳаббат уйғотдим.

Эльзанинг юраги ўйнаб, орқага тисланди.

— Зауерни эса Эммага хуштор қилиб қўйдим. Мен одамларни қўғирчоқдай ўйнатдим, уларнинг бурнидан ип ўтказиб, хоҳлаган кўйимга солдим. Бадавлат бўлмоқчи эдим, давлат ўз оёғи билан келди. Ҳали ўз қудратимга тўла ишонмаган пайтларимда анча эҳтиёткор эдим. Мен қинғир йўл танладим. Қинғир йўл эса манзилга тезроқ етказди. Ушанда, қайиқда ҳам сизга бу ҳақда гапирганман. Ўзимда шубҳа туғдирмаслик учун шундай қилдимки, Готлибнинг меросини мен эмас, сиз олдингиз, мен бўлсам... беҳисоб сепингиз билан сизни олдим! Ха-ха-ха!..

Эльза Штирнерга бақрайиб тикилиб қолди.

— Мен одамларга кўп ёмонлик қилдим. Аммо мени бировга озор бериб, роҳат қилар экан бу, деб ўйламанг. Мен буюк одам бўлмоқчи эдим. Ўзимга ҳукмронлигимнинг чеки йўқдай туюлди. Кўнглим шуҳратни тусаса, атрофимда одамлар қарсак чалиб турадигандай, энг бемаъни асарларим ҳам каттаю кичикнинг оғзидан тушмайдигандай бўлиб кўринди. Ахир бунинг турган-битгани сохта шуҳрат, худди сизга зўрма-зўраки юктирилган муҳаббатдай ўз-ўзини алдаш эди-ку!

Штирнер бирдан бошини эгиб, ҳалигидай ўкинч билан давом этди:

— Мен ўзимни Торга ўхшатаман. Эльза, скандинавияликларнинг худо Тор ҳақидаги афсонаси ёдингиздами? У ҳам менга ўхшаб, ўзини ҳаммадан зўр деб ҳисобларкан. Кунлардан бир кун у баҳайбат одамлар яшайдиган мамлакатга бориб қолибди. Улар унинг паканалигидан кула бошлашибди. Торнинг жаҳли чиқиб, ўз кучини синаб кўришни таклиф этибди. Шунда улар: «Қани, мана шу мугуздаги сувни ичиб тамом қил-чи»,— дейишибди. Тор сувни шунча ичгани билан сира тугамас эмиш. Кейин баҳайбат

одамлар уни бир кампир билан курашга солишибди. Тор ҳарчанд урингани билан ҳатто тиззасигача ерга кириб кетибди ҳамки, кампирни енголмабди. Мугузнинг бир учи денгизга уланган экан. Кампир эса нақ ўлимнинг ўзи экан. Мен ҳам Торга ўхшаб, денгиздаги сувни ичиб тугатмоқчи бўлдим, бир ўзим тарих гилдирагини орқага айлангиришга уриндим, инсониятга ўз ҳукмимни зўрлаб ўтказишни мақсад қилиб қўйдим. Ўз машиналарим ёрдамида «бахт фабрикаси»га ўхшаш бир нарса яратмоқчи эдим, аммо бу уринишларимдан фақат сароб пайдо бўлди.

Штирнер асабийлашиб соатига қараб қўйди.

— Назаримда, ўтлаб кетдим шекилли... Айтадиган гапларим кўп... Эльза, қанчалик қийналганимни билсангиз эди. Таланган тозидай бир бурчакка биқиниб олганман, атрофимда сон-саноксиз душман, ҳар доим олазаракман, муттасил асабийликдан аъзойи баданим қақшаб кетди.

Лоақал бирорта дўст — самимий, садоқатли дўст ёнимда бўлганда эди... Лоақал сиз ўзим яратган сохта севги билан эмас, ростакамга севганингизда эди, мен курашни давом эттирган бўлардим. Лекин мен ёлғизман. Чарчадим... Тинкам қуриди!..

Штирнер бошини ҳам қилганча жим бўлиб қолди.

Эльза Штирнерга қараб туриб, унинг рангпар, ҳорғин чехрасида бирон-бир сирли, даҳшатли аломатларни сезмади. Бу ҳаддан ташқари толиққан, асабий бир одамнинг чехраси эди. Штирнер ким ўзи? Эҳтимол, талантли ихтирочи ва экспериментатору, аммо тасодифан одамларни ўз иродасига бўйсундириш усулини топиб олиб, ўз «қудрати»дан эс-ҳушини йўқотаёзган ўртамиёна бир одамдир. Жаҳонга ҳоким бўламан деб у минглаб бемаъниликлар қилган, аммо елкасига ўзи кўтаролмайдиган юкни олиб қўйиб, пировардида, ана шу юк остида эзилиб, адои тамом бўлган. Эльза буни ақли билан эмас, юраги билан ҳис қилди. Унинг қаршисида фожиавий қаҳрамон, ғайритабиий инсон эмас, балки ўз хатоларининг жабрини тортаётган маҳзун бир одам турарди. Эльза Штирнерни мана шу аҳволда кўпроқ англарди, шунинг учун ҳам унга ичи ачиб кетди.

— Сиз ҳақиқатан ҳам эзилишингиз керак эди!— деди у шивирлаб.

— Миннатдорман! Сизнинг бу ҳамдардлингиз мен учун сунъий бўсаларингиздан кўра минг марта афзал!.. Ҳа, мен ўлгудай чарчадим. Шунинг учун ҳам...— Штирнер бир оз тин олгач, давом этди: — Курашни тўхтатишга аҳд қилдим. Умуман, ҳамма нарсага чек қўяман, Штирнерни ҳам ўлдираман.

У яна соатига қаради.

— Штирнернинг бир неча минутлик умри қолди, холос.

Эльза унга ваҳима билан қаради.

— Заҳар ичдингизми?

— Ҳа, заҳар ичдим, лекин бу бутунлай бошқача заҳар. Ҳозир ҳаммасини биласиз...Лекин Штирнерни йўқотишдан аввал сизнинг олдингиздаги гуноҳимни озгина бўлса ҳам ювишга ҳаракат қилдим. Сизни олдинги ҳолатингизга қайтардим. Кечаси соат ўн

бирда станциям орқали сизга тўлқин йўллаб, роппа-роса соат ўн иккида аввалги ҳолатингизга қайтишни буюрдим. Энди сунъий ҳаёт кечиришдан халос бўлдингиз. Сиз эркин одамсиз. Хоҳлаганингизча яшанг, хоҳлаган одамингизни севинг. Бахтли бўлинг. Эльза чуқур ҳўрсинди.

— Штирнер-чи? Софдил одамлар қўл беришга ҳазар қиладиган Штирнернинг тақдири нима бўлади?— давом этди у.— Штирнер ўлиши керак. Мен машинамга буйруқ бериб, бор қувватини ишга солиб келдим. Роппа-роса соат бирда,— Штирнер яна соатига қаради,— атиги олти минутдан кейин машина Штирнернинг Штирнерга буйруғини тарқатади. Шундан кейин Штирнер ўзининг Штирнерлигини унутади. У шахс сифатида тамом бўлади. Ҳаётидаги ҳамма воқеалар эсидан чиқади. У онги бутунлай ўзгача янги одам бўлади. У одам — Штерн. Штерн Штирнер буюрган томонга қараб бошини олиб кетади. У ҳатто ўзининг онгсиз ҳаётидаги темир қафас ичида хор-зор бўлган Штирнер борлигини ҳаёлига ҳам келтирмайди! Бу ўлим... Тафаккур ўлими!

— Лекин сизни тутиб олишлари мумкин!— деди Эльза беихтиёр ташвишланиб.

— Шу алғов-далғовда Штирнерни ким таниб ўтирибди? Соқол қўйиб юрганимни ҳеч ким кўрган эмас. Ҳаммасини олдиндан ўйлаб қўйганман. Бугун кечаси душманлар тўлқин тарқатишмайди. Мабодо тарқатишган тақдирда ҳам аллақандай Штерн учун бунинг хавfli жойи йўқ. Штирнерга эса бошқа тўлқин йўналтириб қўйилган, бу тўлқин унинг онгини аниқ нишонга олиши керак. Штирнер йўқ бўлади...

Эльза бақрайганча унга тикилиб турарди. Гўё мана ҳозир аллақандай бир сирли ҳодиса юз берадигандай эди.

— Яна бир гап, Эльза. Мен кетганимдан кейин бу ерда ҳаммаёқ остин-устун бўлиб кетади. Эҳтимол, сизнинг барча бойлигингизни тортиб олишар. Шунга ўйлаб, қийналиб қолмаслигингиз чорасини кўриб қўйганман. Мана бу ерда,— Штирнер Эльзага пакет узатди,— йўлқира ва бир одамнинг адреси бор. Унинг номига катта миқдорда пул ўтказиб қўйганман. Сизнинг номингизда пул сақлаш хавfli. У одамга кучли таъсир ўтказганман, зеро, пулдан кўнглингиз тўқ бўлсин. Уша ёққа боринг. У ер жудаям узоқ. Лекин шуниси маъқул. Шунча ташвишлардан кейин дам олишингиз керак. Бўлди! Алвидо, Эльза!..

— Тўхтанг, битта саволим бор... Айтинг-чи, Штирнер, Карл Готлибнинг ўлимида сизнинг қўлингиз борми-йўқми?

Соат бирга занг урди. Бирдан Штирнернинг афти буришиб, кўзлари олайиб кетди. Вужуди титраб-қақшай бошлади. У роялнинг бир четига ёпишиб, энтикиб-энтикиб нафас оларди.

Эльза юрагини ҳовучлаганча бу ўзгаришни кузатиб турди.

Штирнер бир ҳўрсинди-ю, аста-секин ўзига кела бошлади.

— Саволимга жавоб берсангиз-чи, Штирнер!

Штирнер унга тамомила ҳайрат билан боқди, кейин аллақандай янги ва хотиржам овоз билан деди:

— Афв этасиз, хоним, сизни таниёлмай турибман, қанақа

савол тўғрисида гапираётганингизга ҳам тушунмаяпман. — Шундай деб, Штирнер таъзим қилди-да, битта-битта босиб залдан чиқиб кетди.

Эльза анграйиб қолди. Штирнер ғойиб бўлган эди.

XV. ЧИЛ-ЧИЛ БЎЛГАН АКВАРИУМ

Эльза тун бўйи мижжа қоқмади. Тонг ёришган пайтда ҳам у ўша жойида, рояль ёнида ўтирарди. Тунги воқеа уни қаттиқ ларзага солган эди. У Штирнер онгига сингдирган чигал, алғов-далғов фикрлар ҳақида ўйларди. Эльза Карл Готлиб ўлимидан сўнг рўй берган воқеаларни бирма-бир хаёлидан ўтказди: Штирнердан қочишга беҳуда уринганлари, кутилмаганда уни севиб қолиши, Ментона сафари. Аммо у буларнинг ҳаммасини ўзига алоқаси йўқдай, гўё аллақандай бир романда ўқиган воқеалардай эсларди. Зауернинг қайлиғи бўлиб юрган пайтларини ҳам у аниқ кўз олдига келтирди. Аммо ўтмишдаги бу ҳодисада ҳам энди нимадир ўзгарган эди. Эльза Зауер ҳақида ўйларкан, уни ҳали ҳам севишини ҳис қилди. Лекин бу севги илгаригисига ўхшамасди: Зауернинг образи анча хиралашиб қолган эди. Унга нима бўлдийкин? Наҳотки ўзгариб кетган бўлса? Аслида қанақа одам эди ўзи? Шундагина у Зауерни яхши билмаслигини сездди. Энди уларнинг муносабатлари қандай бўларкин? Ногоҳон Эмма кириб келди-ю, унинг хаёллари бўлинди. Эмма йўл кийимида бўлиб, ниҳоятда чарчаган, ранги оқариб кетган эди.

— Эльза! — у йиғлаганча ўзини дугонасининг қучоғига отди.

— Салом, Эмма! Нега йиғлаяпсан? Нега келишингни олдинроқ айтмадинг? Ўғлинг қани? — Эльза бир зумда Эммани саволга кўмиб ташлади.

— Чақалоқ пастда, энага билан. Отто мени ташлаб кетди, бир тийин ҳам пул қолдирмади. Кўйлагимни, яна у-бу нарсаларни сотиб, йўлқира қилиб келяпман.

— Еш бола билан пулсиз қолдирдимми, а?

— Унинг эс-ҳуши жойида эмас. Шунақаям шўрпешона бўламанми! Менинг сендан бошқа ҳеч кимим йўқ... — Эмманинг ўпкаси тўлиб, баттар йиғига тушди. — Оттони мендан тортиб олма! У сени яхши кўради. Суратингни ҳалиям асраб юрибди. Тасодифан кириб, кўзим тушиб қолувди, хонасидан ҳайдаб чиқарди. У сени севади... Мени маҳрум қилма ундан. Сенда ҳамма нарса бор, сен бахтиёрсан. Давлатинг ошиб-тошиб ётибди, Людовигни севасан, бошингга урасанми Оттони?

Эльза маъюс кулимсиради, аммо кўзлари тўла мунг эди.

«Шўрлик Эмма, — деб ўйлади у дугонасининг ўзгариб кетган, озғин юзига тикилиб. — Юзидаги қизиллик қани, қўнғироқдай кулишлари қани? Шу аҳволга солиб қўйибди-я, қўғирчоқдай қизни? Наҳотки Отто шунчалик тошбағир бўлса?»

— Мен ҳам сендан кўра бахтлироқ эмасман, — деди Эльза

Эмманинг тўзғиб кетган сочларидан силаркан, — ҳеч қанақа бойлигим йўқ, Штирнерни энди севмайман, Штирнернинг ўзи ҳам йўқ...

Эмма кутилмаган бу гапдан ҳайрон бўлиб, бир лаҳзага ўз қайғусини ҳам унутди.

— Улдимми! Нима учун хабар қилмадинг? Ўлгандан кейин севмайдими одам? Шунча ўзгариш бўпти-ю!..

Эльза яна жилмайди.

Эмманинг чехраси баттар тундлашди.

— Демак, сен, — деди у пиқиллаб йиғлаганча, — демак, сен унга Оттони севишингни айтгансан, шундан кейин Штирнернинг жаҳли чиқиб, ўзини-ўзи ўлдирган. Демак, Оттони мендан тортиб олмоқчи экансан-да?

— Қўй бунақа гапларни, тентаквой, — деди Эльза уни эркалаб. — Оттони сендан тортиб олмайман. Ахир у сенинг эринг, болангнинг отаси-ку.

— Бўлса нима қишти? — деб жавоб берди Эмма. — Унинг ўзи, шайтоннинг сўзига кириб сени яхши кўриб қолганман, агар шайтон йўлдан урмаганда сенга уйланармидим, деб неча маротабалаб айтган. Бунақа никоҳни бузса бўлаверади, деган. Отто бир нарсани билмаса гапирмайди. Ростдан ҳам тентакроқман-ку! Лекин... тентаклар ҳам бахтли бўлишни хоҳлашади! — У яна йиғига тушди. — Ахир қанақа бўлишимдан қатъий назар, мени севар эди-ку, энди бўлса... севгиси учун ўч оляпти.

Эмма ўқтин-ўқтин йиғлаб, Эльзага кўрган-кечирганлари ҳақида батафсил гапириб берди. У ёлғизликда узоқ вақт азоб чекканидан, энди юрагидаги ҳамма дардларини тўкиб солар, Оттонинг қўполлиги, меҳрсизлигини айтиб адо қилолмасди.

Эльза унинг гапларини эшитиб ўтириб, юраги музлаб кетди. Отто энди унинг кўзи олдида бутунлай бошқа одам бўлиб гавдаланди. Унинг қилган ишларини «шайтоннинг йўлдан оздиришига» боғлаб бўлмасди. У Штирнернинг таъсиридан қутулганидан кейин ўзгариб қолган эди.

Зауернинг Эммадан кўнгли совиган ҳам бўлиши мумкин. Лекин хотинини шунчалик хўрлайдимми? Одоб, андиша, қолаверса, оддий одамгарчилик қаёқда қолди? Зауерни ўзи севиб юрган пайтларини эслаб, Штирнернинг бир гапи ҳақида ўйлаб кетди. У, биз инстинктнинг ожиз бир қулларимиз, инстинкт бизни эшакмия бир одамни севишга ҳам мажбур қила олади, деган эди. Қандай даҳшат!

Эльзанинг қулоғи дугонасида-ю, хаёли энди иккинчи қаватда тобора кучайиб бораётган шовқин-суронда эди.

«Нима бўлиши мумкин?»

Иккинчи қватда эса сўнгги жанг бўлаётган эди.

Симтўрга ўралган қуроли отряд Зауер ва Готлиб бошчилигида Эльзанинг уйига бостириб кирди.

Зауер тўппончасининг дастаси билан кабинет эшигига уриб, қичқира бошлади:

— Очинг, Штирнер, бўлмаса эшикни бузиб кирамиз!

Кутилмаганда ичкаридан Качинскийнинг овози ва итларнинг акиллагани эшитилди.

— Штирнер йўқ, эшикни очолмайман. Штирнер устимдан қулфлаб, итларни пойлоқчи қилиб кетган.

— Качинский, сизмисиз? Тирикмисиз? — Зауер солдатларга буйруқ қилди. — Эшикни бузинглар!

Бир неча солдат елкаси билан эшикни итара бошлади. Ичкарида итлар зўр бериб акилларди, улар ириллаб, эшикнинг синган жойларидан бошини чиқазган эди, кетма-кет ўқ узилиб, барининг овози ўчди.

— Жониворларни ўлдиришнинг нима кераги бор? — деди хотиржамлик билан Качинский ичкаридан туриб.

— Итлар бизни тилка-пора қилиб ташласа майлими? — деб тўнғиллади Зауер ҳосил бўлган туйнукдан кабинетга кириб. У стол ортида бемалол ўтирган Качинскийни кўриб ҳайрон бўлди. Иختирочи иккала кафти билан бошини чангаллаганча бамайлихотир чизмаларни кўздан кечирарди.

— Штирнер қани? — деб сўради Зауер.

— Билмадим, — жавоб берди Качинский бошини ҳам кўтармай, — эрталаб мени кўр қилмоқчи, бўғиб ўлдирмоқчи, яна алланима балолар қилмоқчи эди, эҳтимол, ёдидан кўтарилгандир ёки бирор иш билан банддир... — Качинский кафти билан чизмани «тап» этиб уриб, хитоб қилди: — Зўр! Штирнер рост гапирган экан. Ажойиб кеча бўлди! Гениал одам экан у. Кучайтиргич трансформаторлари ҳамда катод лампалари бор антенналарнинг схемаси ва антенналари тебранувчи контурли индукцион алоқа схемаси...

Зауер билан Готлиб кўз уриштириб олишди: наҳотки Штирнер Качинскийни ҳам эсдан оғдириб қўйган бўлса?

— Бутун бинони қадамма-қадам тинтув қилиб, фикр тарқатувчи станциялар олдида қоровул қўйиш керак, — деди Зауер.

Тинтувни ана шундай станциялардан биттаси жойлашган Штирнернинг хонасидан бошлашди. Иккинчи бир станция бинонинг нариги бошига, «ҳайвонотхона» ёнига ўрнатилган эди. Станция ишламасди.

— Менимча, жаноблар, энди қўрқадиган жойи қолмади. Ниқобларимизни ечсак ҳам бўлаверади, — деди Готлиб ва биринчи бўлиб ўзи бошидан симтўрни олиб ташлади. Бошқалар ҳам шундай қилишди. Бу ерга келганлар орасида Готлибнинг бир нечта эски танишлари бор эди: прокурор, полиция бошлиғи ва «уруш олиб боришнинг янги методларини ўрганиш» мақсадида Штирнерга қарши ҳарбий юришда қатнашган «темир генерал».

У Штирнерга қарши урушда мағлубиятга учраганини оқламоқчи бўлгандай, қўлларини икки томонга ёзиб, гапирарди:

— Штирнерга қарши хотинларга ўхшаб бошга тўр ёпиниб бориш кимнинг ҳаёлига келибди? — Кейин у оппоқ бароқ қошларини чимириб, Качинскийга ишора қилди: — Бўлажак саркардалар энди мана шулар, инженерлар. Бизнинг давримиз ўтди! Ўқталган найзамизни мана бу нарсалар истаган томонига

буриб юборганидан кейин, найза билан бир иш қилиб бўлади-ми? — у Штирнер хонасининг эшигидан кўриниб турган машинага ичиқоралик билан қараб қўйди.

Фикрга таъсир этувчи машиналар қўлга туширилганини ҳаммага хабар қилиб қўйиш керак. — Зауер шундай деб, Штирнернинг хонасига ўтди. — Ҳе-е, жин урсин! — деб тўнғиллади у яна нотаниш конструкциядаги машинага гарансиб тикилганча. — Качинский! — у ихтирочини ёрдамга чақирди, — манави нарсанинг тилига тушунасизми?

Качинский машинанинг ёнига келиб, ричагини дадил айлантира бошлади. Машина ишга тушиб кетди.

— Штирнернинг таъсирини йўқотадиган тўлқин тарқатиш керак ҳаммаёққа, — деди Качинский.

— Тўғри! — деб маъқуллади кўпчилик бараварига.

Шундан кейин Качинский, шу ерда турганлардан бирининг ибораси билан айтганда, одамларни «узоқдан туриб даволай бошлади».

— Хўш? — деб сўради Зауер ертўлаларни тинтув қилган солдатларнинг биридан.

— Штирнер йўқ! — деб жавоб берди у.

— Биринчи қаватдан қидиринглар! Бирорта тирқиш ҳам қолмасин!

— Кечирасиз, жаноб прокурор, — деб мурожаат қилди Качинский прокурорга, — манави чизмаларни олсам бўладими? Штирнер менга қолдириб кетган эди...

— Ҳозир мен бирор нарсани ҳам олишга рухсат беролмайман. Буларнинг ҳаммаси ашёвий далиллар. Эҳтимол, кейинроқ...

— Афсус! — деди Качинский.

«Яхшиям танишишга улгуриб, муҳим формулаларни ёзиб олган эканман. Чизмаларнинг керагиям йўқ! — деб ўйлади Качинский. — Булар бўлса формулаларнинг ҳаммасига тушунишмайди».

— Менинг ҳам бир илтимосим бор, жаноб прокурор, — деди Готлиб. — Катта бойлик сақланаётган ертўлаларни қўриқлаш учун қўшимча отряд чақириб керак. Буни талаб қилишга ҳаққим бор, деб ўйлайман, чунки мен қонуний меросхўрман. Бунга энди ҳеч кимда шубҳа бўлмаса керак.

— Сизнинг ҳуқуқларингиз келажакда ҳал бўлади, — деди прокурор. — Лекин қўшимча отряд чақирибга қарши эмасман.

Бу гапларни эшитиб, Зауернинг қовоғи осилиб кетди. У Готлибнинг ёнига келиб, пичинг билан гапирди:

— Отга сал олдинроқ қамчи босмаяпмизми жаноб Готлиб? Сиз шуни яхши биласизки, суд меросни Эльза Глюк фойдасига ҳал қилган, суд ҳукми қонуний кучга кирган.

— Лекин вазият ўзгарганлиги учун бу иш қайта кўрилиши мумкин! — деди у ва бирдан ўзининг яқингинадаги шеригига ўшқира кетди. — Сиз нима учун бу ишга бурнингизни тикяпсиз? Шунча чалкаштирганингиз ҳам етади! Агар яна мерос йўлида кўндаланг турадиган бўлсангиз, сизни қамоққа олишларини

талаб қиламан. Чунки сиз Глюк номидан гапиргансиз, демак, жиноятга шериксиз!

— Лекин мухтарам отангизнинг меросдан махрум бўлиш сабаблари масаласи ҳам бор...— деди унга жавобан Зауер.

Кранц кириб келди-ю, баҳс узилиб қолди.

— Ҳ-хў!— деди у қўлларини ёзиб.— Таниш жой-ку! Эсингиздами, Готлиб, жаноб Штирнернинг соқолини олиб кийимини чўткалаган эдик шу ерда, эвазига.. қҳе... чойчақа ҳам олган эдик. Сизга ашёвий далил сифатида турмада берган чақам ёдингизда бўлса керак, жаноби олийлари,— деб мурожаат қилди у прокурорга.— Мен қилган жиноят ўша эди. Штирнерни ўлдириш ўрнига кийимини чўткалаб ўтирибман-а!

— Ҳеч ким бу жиноятингизни юзингизга солмайди, Кранц. Шунча қамоқда ўтирганингиз ҳам етади, энди сизни жиддий иш кутяпти. Қафасни қўлга туширдигу, аммо ичидаги қушча учиб кетибди. Штирнер йўқ.

— Топамиз, топамиз! Ернинг остидан бўлса ҳам суғуриб оламиз!— деди Кранц қувноқ бир оҳангда.

— Нохуш хабар,— деди Качинский телефон трубкасини қўйиб.— Ҳозиргина бир заводдан телефон қилишди, Штирнернинг таъсири ўз кучини йўқотиши билан бир неча юз ишчи ҳушидан кетиб қолибди. Афтидан, бу Штирнернинг таъсирида узок вақт бўлиб, қаттиқ чарчаганлик оқибати бўлса керак. Зудлик билан ёрдам беришга тўғри келади.

Зауер тажанг бир аҳволда хонадан чиқиб, учинчи қаватга кўтарилди. Қишки боғда Эльза билан ўз хотинига дуч келди.

Эмма қувониб, унинг қучоғига отилди.

— Отто!

Аммо Зауер уни силтаб ташлади.

— Қаердан келиб қолдинг? Бор, мен фрау... Штирнер билан гаплашиб олишим керак.

Эльза унга таъна билан қаради. Кўзлари жикқа ёш Эмма эса Эльзага: «Муомаласини кўрдингми?»— дегандай мўлтираб турарди.

— Қани, бўла қол!— деди яна Зауер хотинига ўқрайиб.

Эмма бир хўрсинди-ю, индамай чиқиб кетди.

— Отто Зауер, мен сизни таниёлмай қолдим,— деди Эльза ундан ўпқаланиб.

— Бошимга битган бало бўлди! Ундан қандай қилиб қутулиш йўлини тополмаяпман,— деди Зауер гижиниб.— Тушунинг, ахир, менинг унга нисбатан муҳаббатим Штирнер томонидан сунъий равишда қўзғатилган.

— Бу сизга унга бунақа муомала қилишга ҳуқуқ бермайди. Унинг айби йўқ, у сизни Штирнер аралашмасдан илгари ҳам севарди.

— У билан нима ишим бор?— деди яна зарда билан Зауер.— Штирнер қани?

— Кетди.

— Қаёққа?

— Билмайман. Менга айтгани йўқ, ҳарҳолда уйда бўлмаса керак.

— Елгон! Сиз уни яширгансиз!

Эльза ўрнидан турди.

— Менга қаранг, Зауер, бунақа оҳангда гаплашадиган бўлсангиз, ҳозироқ кетаман.

Зауер ўзини аранг босиб, Эльзанинг ёнига ўтирди.

— Кечиринг мени, Эльза,— деди у энди паст тушиб.— Шунча пайтдан буён асабларим ишдан чиқди. Штирнерни йўқ деяпсиз, демак, бўш экансиз-да?

Эльза бош силкиди.

— Бирга бўлишимизга нима халақит беради энди?

— Ахир сизнинг болангиз, хотинингиз бор, Зауер.

— Гапирманг уни, Эльза!

У Эльзанинг қўлидан ушлади. Эльза қовоғини солиб, қўлини тортиб олди. Уни энди Зауердан ажратиб турган нарса фақат хотини билан боласи эмас эди. Зауернинг табиатида пайдо бўлган янги иллатлар уни тамом бегона қилиб қўйган эди. Эҳтимол, булар янги иллатлар эмасдир; эҳтимол, бу қўполлик ва тошбағирлик унда ҳамиша бўлгану сохта одоб ниқоби остида сезилмай келгандир?

Яна бир нарса Эльзани ўйлантириб қўйди. Охирги кеча Штирнер бутунлай бошқа одам қиёфасида намоён бўлди. У жиноятчи эди. Унинг эрки ва туйғуларини маҳв этди. Аммо ҳаётида из қолдириб кетди. Сўнгги кеча у орттириб кетган ташвиш Эльзани ҳаяжонлантирмай қолмасди, албатта. У бунга эркини қайтарди-ю, шу билан ўзида ҳали инсоф ва диёнат борлигини ҳам исбот қилди.

Зауер Эльзанинг кўнглида нималар кечаётганини англамай, бу сукутни аёлларга хос тортинчоқлик деб ўйлади.

У яна Эльзанинг пинжига суқилиб, энтикиб гапира кетди:

— Хўп денг, Эльза. Бахтли бўламиз. Икковимиз ҳам кўп азият чекдик, энди бахтиёр бўлишга ҳаққимиз бор. Бундан ташқари, Эльза, ёдингиздами, меросдан воз кечганингизда мен хурсанд бўлган эдим, чунки сиздан айрилиб қолишдан қўрққан эдим? Менимча, энди мерос орамизга ғов бўлолмайди. Штирнер йўқ. Ўз ҳуқуқингиздан фойдаланишга нима халақит беради? Готлибми? У мишиқидан қўрқадиган жойим йўқ!

Эльза Зауерга бир қаради-ю, яна қўлини тортиб олди. Зауер Эльзанинг нигоҳида ҳайрат ва қўрқув ифодасини кўрди.

— Сиз мени тамагир одам экан, деб ўйламанг,— дея шоша-пиша ўзини оқлаган бўлди у.— Йўқ, мен фақат сизни, бойлигингизни эмас, ўзингизни яхши кўраман. Лекин одам пишиқ бўлиши керак. Ҳолва деган билан оғиз чучимайди, деган гап бор. Келажагингизни ўйланг. Агар менга ишонч қогози берсангиз, ҳеч бўлмаганда сизга қолдирилган мерос миқдорида бойлигингизни сақлаб қоламан.

Эльза ўрнидан туриб, гўё бир нарсадан юзини ҳимоя қилгандай қўлини кўтарди.

— Йўқ, Зауер, йўқ! Меросдан оғиз очманг! Яна шу ифлос ишга аралашишни хоҳламайман... Қўйинг бунақа гапни... Чарчадим... Кечаси билан ухламаганман, оёқда зўрға турибман...

— Лекин бу охирги сўзингиз эмасми?— деди Зауер узоқлашиб бораётган Эльзанинг орқасидан.

Эльза жавоб бермай, тез чиқиб кетди.

У ўз хонасига чопиб кирди-ю, йиғлаб ўтирган Эммани бағрига босди.

— Йиғлама, қизалоғим! Оттони тортиб олмайман, лекин уни ёнингга қайтаришинг ҳам қийин деб қўрқаман.

— Наҳотки?— деди Эмма Эльзага ночор термилиб.

— Эҳтимол, кейинроқ...— Эльза дугонасига тасалли бериш учун шундай деди-ю, аммо Оттонинг қайтишига ўзи ҳам ишонмади.

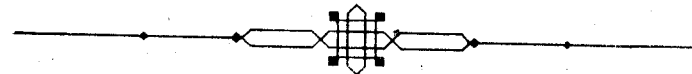
— Энди дам олишимиз керак. Сени ёлғиз қолдирмайман. Ҳаммасини унутиш учун узоқ-узоқларга кетамиз. Йиғлама! Сен ўзингни асрашинг керак. Унчалик ёлғиз ҳам эмассан. Ўғлинг бор. Биргалашиб тарбия қиламиз. Бахтингни шундан топасан.

— Ҳа, кетамиз. Мени ташлаб кетма, Эльза!

Зауер бошини ҳам қилганча қишки боғда, аквариум ёнида ўтирар, аламини кимдан олишни билмасди.

— О, ярамас!— деб қичқирди у бирдан ва ўзи ҳам сезмаган қолда аквариумга мушт солди.

Шиша чил-чил бўлиб, суви тўкилиб кетди, аквариум тубига тушиб қолган балиқчалар думини ликиллади, оғзини кап-кап очганча қолаверди...

У Ч И Н Ч И Қ И С М

1. ДЕНГИЗ СОҲИЛИДАГИ УЙ

Қирғоқ бўйлаб эсаётган шабада хурмо япроқларини худди улкан елпиғичдай бир маромда тебратади. Ҳали эрта бўлишига қарамай офтобнинг шашти зўр. Дарахтлар ерга қуюқ соя ташлаган.

Томи текис, кенг айвони океан соҳилига қараган мўт-жазгина уй тоғ ёнбағрига жойлашганди. Уйнинг орқасидан тропик дурмон бошланиб кетган. Уйни гир қуршаб олган хурмо дарахтлари улкан япроқлари билан жазирама иссиқни даф қилиб туради. Ҳовлининг атрофи кўкат девор билан ўралган.

Уй якка-ёлғиз. Пастқам тоғ тизмаси ортида кичкина шаҳарча жойлашган.

Эгнига енгил оқ костюм кийиб, оёғига шу ернинг усталари ясаган тўқима туфлини сарпойчан кийиб олган малласоч, ёшгина жувон айвонда нонушта қилиб, кофе ичиб ўтирарди.

— Яна ичасизми?— деб сўради худди ўшандай оқ кўйлак, оқ шалвар ва тўқима пойабзал кийган кекса хизматкор.

— Йўқ, Ганс, раҳмат. Опкетаверинг. Дарвоқе, оёгингиз қалай, Ганс?

— Миннатдорман, жуда яхши. Офтоб ажойиб малҳам бўлди. Ҳадемай бемалол рақсга тушсам ҳам бўлаверади.

— Фрау Шмитгоф уйдаими?

— Масаллиқ опкелишга кетувди. Ҳали-замон кеп қолади. Бирор нарса керакми, фрау?

— Йўқ, раҳмат, ҳеч нарса керак эмас.

Ганс кетди.

Эльза хурмо япроғидан ясалган елпиғични олди-да, енгил тўқима креслони денгиз томонга буриб, тонг қуёшидан жимирлаб ётган сув сатҳига тикилганча аста елпиниб ўтирди.

Эльзанинг бу ерга келиб қолганига ҳам, мана, уч йил бўлди. Эмма, унинг ўғли ва Эльзани бирга опкетишга кўндирган фрау Шмитгоф ҳам шу ерда истиқомат қиларди.

Эльзанинг бу ерга келиб учратган биринчи одами Карл Готлибнинг кекса хизматкори Ганс бўлди. Штирнер кетишидан олдин Эльзага тайинлаган ишончли одам шу эди.

Штирнер Ганснинг садоқатини «мустаҳкамлаш» мақсадида унга катта кучланишда таъсир ўтказган эди. Ўша пайтда Штирнер таъсирни узоқ муддат сақлаш бобида катта ютуқларга эришганди, ҳатто ўзини умрбод «бошқа шахс»га айлантиришни мўл-

жаллаб юрган эди. Ганс мана шу мақсаддаги биринчи тажриба бўлди. Синов муваффақиятли тугаб, ижобий натижалар бергач, Штирнер ўз ишидан хурсанд бўлиб, мамнун жилмайиб қўйди.

«Одамларни софдил ва садоқатли қилиш нақадар осон бўлиб қолди!» — деб кўнглидан ўтказган эди у, Гансни бу ёққа жўнага туриб.

Аммо сунъий равишда туғдирилган бу садоқат фақат эҳтиёткорлик нуқтаи назаридан қилинган эди. Ганс бусиз ҳам Штирнерга умрбод содиқ қолиб, унинг ҳар қандай буйруғини сўзсиз бажариши мумкин эди. Яқин шаҳарлардан биридаги банкда унинг номига катта миқдорда пул қўйилган эди. Аммо пулнинг ҳам, уйнинг ҳам тўла хўжайини Эльза эди. Унга шовқинсуронли шаҳарлардан ва ўтмишини эсга соладиган ҳамма нарсадан йироқ бўлган бу овлоқ маскан жуда ҳам ёқар эди. У тезроқ ўзини унутишларини хоҳларди.

Уларнинг бу ёққа келишлари худди қочоқларнинг ишига ўхшаб кетарди. Қаёққа кетишаётганини бировга айтишмади, тўсатдан, ҳеч кимни огоҳлантирмасдан жўнаворишди, ҳатто бу ёққа келгандан кейин фамилияларини ҳам ўзгартириб олишди. Эльза болалигида ўзини тарбиялаб, вояга етказган ажойиб кампирнинг фамилиясини олди — ўзини Беккер деб атади. Эмма марҳум онасининг қизлик фамилиясига ўтиб, Шпильман бўлди. Фақат Шмитгоф ўз фамилиясида қолди.

— Мен ўзимнинг фамилиямга жудаям ўрганиб қолганман, ўзгартирсам чалкаштириб юраман. Бундан ташқари... бу ғайриқонуний ишдир, жавобгарликдан қўрқаман, — деди у.

Улар осойишта ҳаёт кечиришарди. Ўзларини маълум қилиб қўймаслик учун ҳеч ким билан хат ёзишмас, ҳатто газета ҳам олишмасди. Шмитгоф билан Ганс рўзғорга қарар, қора танли энага болани боқиш ва парвариш қилишда Эммага ёрдамлашарди. Иккита негр томорқа билан боғда ишлар ҳамда бир жуфт от билан ёшакни боқарди. Аслида отларнинг зарурати ҳам йўқ эди. Баъзан Эмма ўғли билан отга миниб, айланиб келарди. Улар асосан океан соҳилида сайр қилишарди.

Ҳаммалари ҳам таниб бўлмас даражада қорайиб кетишганди. Айниқса кичкина Отто, уни Миктивой деб аташарди. Қоп-қора сочлари жингалак, ҳар доим офтобда яланғоч юрганидан бадани кўмирга ўхшаб кетган бу бола, юзининг европача бичимини демаса, нақ ҳабаш эди.

Катта шаҳарда яшаб ўрганиб қолган Эмма дастлабки кунлари анча зерикди, аммо кўп ўтмай янгича ҳаётга кўникиб кетди. Боланинг ташвишидан қўли бўшамасди. Ўзининг юзига ҳам аввалги қизиллик қайтган, ўғлига қўшилиб кулганида уй ичи худди кўнғироқ садосига тўлиб кетгандай бўларди. Кечқурунлари Эльза кўпинча рояль чалиб ўтирарди: бу одати ҳалиям қолмаганди. Эмма боласини ухлатиб куй тинглаб ўтирарди.

Ҳар ким ўз дардини ўйларди.

Эльза эрталаб ҳаммадан кеч турарди. Нонушта қилиб ўтириб,

океан соҳилидан эшитилаётган шўх қийқириқларга жилмайиб қулоқ соларди.

Бола кун бўйи соҳилдан бери келмасди.

У ранг-баранг тош ва чиғаноқлар терар, қисқичбақа тутар, тўлқин қирғоққа чиқариб ташлаган майда балиқларни қайтадан сувга улоқтириб юарди.

Юраксиз Эмма бошда ҳамма нарсадан қўрқарди. Назарида тўлқин уйни супуриб кетадигандай туюлар, чаёнлар, илонлар уйга ўрмалаб кириб келаётгандай бўларди. Арслонлар юрагига ваҳима соларди. Дарҳақиқат, бу ерда арслонлар ҳам бор эди, лекин улар олисда, ўрмон ичкарисиди яшашарди. Ҳеч қачон уйга яқин йўлашмасди. Ҳар замонда уларнинг ўкиргани эшитилиб қоларди, холос. Шундай пайтда Эмманинг ўтакаси ёрилиб, Эльзани уйғотарди... Лекин бора-бора у ҳам буларнинг ҳаммасига кўникиб қолди.

Эльза аста-аста елпинганча океанда, кўрфазга кирадиган жойда пайдо бўлган оппоқ кемани кузатиб турди. Кўрфазда кўпинча маҳаллий аҳолининг балиқчи қайиқлари сузиб юарди. Европа кемаларининг бу тинч кунжакка кириши катта воқеа ҳисобланарди. Океан кемаларининг йўли анча олисда эди. Кичикроқ кемалар баъзан уфқда кўзга чалинардик-ю, ё тўғрига ўтиб кетар, ёки бўлмаса қўшни шаҳарчанинг портига қараб буриларди. Бу гал оқ кема тўппа-тўғри кўрфазга кириб кела бошлади.

Эльза ороми бузилишидан хавотирланган кишиларда бўладиган нохуш бир кайфиятга тушди.

Кема бир текис чайқалиб, соҳилга яқинлашиб келарди.

Кема устида қизил байроқ ҳилпиради.

«Қизик», — деб ўйлади Эльза.

Бу орада кема қирғоққа яқин келиб тўхтади.

Лангар занжирларининг шарақлагани эшитилди, елканлар туширилди. Қайиқда икки матрос билан эғнига оқ костюм, бошига пўкак қалпоқ кийган яна уч одам ўтирарди. Қайиқ Эмма, ўғли ва қора танли энага турган жойга келиб тўхтади. Оқ кийинган уч одам қайиқдан тушди. Бояги кўнғироқдай овозлар тиниб қолди. Бола онасининг пинжиги кириб, нотаниш одамларга қўрқиб қараб турарди. Матрослар қайиқдаги пахта тойларига ўхшаган юкларни кўтариб, белларигача сувга ботганча қирғоққа таший бошладилар. Оқ костюмли киши Эмманинг олдида келиб таъзим қилди, бошидан қалпоғини олди-да, юкларга ишора қилиб, бир нималар деди. Эмма бош силкиди. Матрослар билан оқ костюмли уч одам юкларни очиб, брезент, арқон ва қозиқларни олишди. Чодир тика бошлашди. Шу етмай турувди! Нима учун албатта шу ерга тикишлари керак бўлиб қолди?

Эмма болани кўтариб олган энагага алланималар деди, учовлари тош йўлкадан шоша-пиша уйга кўтарила бошладилар.

Эльза тез-тез елпиниб, буларнинг етиб келишини бетоқатлик билан кутди. Эмма бола билан энагани ортда қолдириб, айвонга

деярли чопиб кирди. Эльза Эмманинг ранги оқариб кетганини кўриб, беихтиёр ўзи ҳам ҳаяжонлана бошлади.

— Ким улар? Нима учун келишибди?— деб сўради у дугонаси-дан. Эмма баландликка чопиб чиққанидан ва қаттиқ ҳаяжонланганидан энтикиб нафас оларди. Тўзғиб кетган сочлари пешонасига ёпишиб қолганди.

— Бугун парранда тополмадим, ўрнига яхши балиқ олдим!— орқадан шаҳарчадан қайтган фрау Шмитгофнинг овози эшитилди.

— Ким экан улар?— саволини қайтарди яна Эльза, Шмитгофга эътибор бермай.

— Штирнер билан тагин иккита нотаниш одам...— деди Эмма дугонасига жавдираб қараб.

Эльза суратдай қотиб қолди, кейин гавдасини кресло суянчигига ташлади, қўлидаги елпигич ерга тушиб кетди.

— Бўлиши мумкин эмас! Янглишяпсан, Эмма.

— Ўша, ўша! Улай агар, худди ўзи! Башараси ўзгариб кетибди, лекин ўшанинг ўзи. Унинг кўзларини унутиб бўладими? Енида яна иккита бегона одам бор. Бири ёшроқ, иккинчиси катта ёшда, мўйлов қўйган.

Орага жимлик чўкди. Эльза қаттиқ ҳаяжонда эди.

Гўё Эмма эмас, унинг ўзи ҳозиргина тоққа чопиб чиққандай тез-тез нафас оларди.

— Нима деди у сенга?— сўради Эльза.

— Овга келишган экан, чодир тикишга рухсат сўради. У негадир ўзини Штерн деб таништирди.

— Штерн!— хитоб қилди Эльза.— Демак, ўша, бунга шубҳа йўқ, ўшанинг ўзи.

— Нега энди Штерн бўлади?— сўради Эмма.

Эльза бир оз иккиланиб туриб, кейин жавоб берди:

— Бизга ўхшаб фамилиясини ўзгартирган.

— Шуни биларкансан, нега менга шу пайтгача индамадинг?— деди Эмма ўпкаланиб.

— У билан қайтиб учрашмаймиз деб ўйлаган эдим. Ўтмишини унутишга ва уни ошкор этмасликка унинг биздан кўра асоси кўпроқ. Шунинг учун, Эмма, сендан ва фрау Шмитгоф, сиздан илтимос қиламан, Гансни ҳам огоҳлантириб қўйинглар, агар Штирнер бу ёққа келгудай бўлса, ҳеч қайсимиз унинг эски номини тилга олмаслигимиз, уни таниганлигимизни сездирмаслигимиз керак. Қанчалик гуноҳ қилган бўлишига қарамай, у энди бошқа одам. У ўз ўтмишидан воз кечган, шунинг учун унинг сирини ошкор этмаслигимиз керак.

— Бу сир ҳамроҳларига маълум бўлса-чи?

— Ундай бўлмаса керак.

— Агар Штирнер бизни таниб, ўзи ўзини ошкор қилиб қўйса-чи? Менимча, Эльза, сени кўргач, у хотиржам туролмайди. Кутилмаган учрашув бўлади-ю!— у кафтларини бир-бирига ишқалаб, ёш боладай қийқириб хитоб қилди:— Роса қизиқ иш

бўлди-да!— Кейин бирдан шаштидан тушиб қолди:— Ишқилиб, яна бирор балони бошламасга гўрга эди...

— Йўқ, энди бундай қилмайди. Ташвиш тортма. У ҳеч қайсимизни танимайди ҳам, ишонавер. Ахир сени танимабди-ку. Фақат мени... сал-пал... бирорта танишига ўхшатиши мумкин,— деб қўшиб қўйди у гўё бир нарсаларни эслагандай бўлиб.— Балки бу ёққа келишмас ҳам.

— Келишади, менимча, келишса керак,— деди Эмма.— Чунки Штирнер: «Сизларни безовта қилмаймиз. Лекин хизматкорларингиз орасида маҳаллий шароитни биладиган бирорта одам бўлса бир-икки кунга йўл бошловчиликка бериб туришларингизни ўтиниб сўраймиз»,— деди. Ана, келишяпти, келишяпти!— бирдан қийқириб юборди Эмма.— Мени шунақа аҳволда кўришди барибир. Сен кириб туфли билан пайпогингни кийиб чиқ! Ноқулай. Минг қилганда ҳам Штирнер, т-фу... Штерн, Штерн, Штерн бир пайтлар сенинг эринг бўлган...

Эльза тез ўрнидан туриб, ўз хонасига кириб кетди. У ҳозир ясаниб чиқишдан кўра ҳам ҳаяжонини сал босиб олиш ҳақида ўйларди.

У яна Штирнер билан, бир маҳаллар бошига қанча кулфатлар солган, лекин уни чин қалбидан севган ўша сирли одам билан юзма-юз бўлади.

Эльза хона ичида тез-тез у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Хотиралар гирдобиди боши айланиб кетди. Бу қадар ҳаяжонланаётганига ўзи ҳам таажжубда эди. У ҳаммасини унутдим, ҳаммаси ўтмиш бўлиб қолди, деб ўйлаганди. Фақат очилмай қолган бир сир унга баъзан азоб берарди: Карл Готлибнинг ўлимида Штирнер айбдорми, йўқми? Бу сирни Штирнер ўзи билан бирга олиб кетган эди. Эльза кўзгу олдида бориб, беихтиёр сочларини тузата бошлади.

«Қорайиб кетганимни-я!»— деб кўнглидан ўтказди у ойнага қараб туриб.

— Барибир танимайди,— деб шивирлади кейин енгил тин олиб.

Ташқарида овозлар эшитилди.

— Ие, нимага қараб турибман?— у шкаф олдида чопиб бориб, кўйлақларини титкилай кетди: «Барибир ҳаммасиям уларга алмисоқдан қолгандай туюлса керак», деган ўй ўтди кўнглидан. Кейин енгил оқ кўйлақни танлаб, тез кийинди-да, ўзини яна бир марта ойнага солиб, айвонга чиқди.

II. АРСЛОН ОВЛОВЧИЛАР

Оппоқ шоп мўйловли киши Эльзага яқинлашди.

— Ичимизда энг каттаси сифатида менга бошқаларни таништиришга рухсат этасиз,— деди у таъзим қилиб.— Дугов, Москвадаги ҳайвонот боғларининг мудири. Бу киши — Качинский. Фикрни узоқ масофага узатишга доир барча ишларнинг мутасаддиси.

Качинский саломлашди.

— Бу киши эса,— Дугов Штирнерга ишора қилди,— менинг энг яқин ёрдамчим Штерн.

Штирнер Эльзага қўлини узатди, улар андак расмийроқ тарзда кўришишди.

Ҳаммалари стол атрофига ўтиришди. Эльза қўнғироқ чалиб, нонушта келтиришни буюрди. Кекса хизматкор столга яқинлашганда Штирнерга кўз қири тушди-ю, қўлидаги патнис титраб кетди. Эмма эшик томонга қараб бир кулиб қўйди, Эльза нима учун куляпти бу деб, ўгирилиб қараган эди, эшик орқасидан қўрқа-писа мўралаб турган фрау Шмитгофни кўрди.

Дугов уй эгаларининг соғлиги учун қадаҳ кўтариб, деди:

— Сизларнинг оромингизни бузганимиз учун узр сўраймиз, тасодифан шундай бўлиб қолди, фрау Беккер. Биз отпускаядан фойдаланиб, арслон овлагани чиққан эдик. Ҳайвонот боғларимизда фақат шу ердагина истиқомат қиладиган ажойиб арслон зотлари етишмайди. Шунинг учун ҳам Штерн билан сафарга отландик, бизга Качинский ҳам қўшилди, бу киши ўзи бизни таъминлаган қуролларини амалда синаб кўрмоқчи.

— Қанақа қурол экан у? Қани ўзи?— деб сўради синчков Эмма.

Дугов кулиб қўйди.

— Овга бирга борсангиз кўрасиз!

— Арслон овига-я? Ўлганимдаям бормаيمان!— деди Эмма ўтакаси ёрилиб.— Овозини узоқдан эшитсам ҳам қалтираб қоламан-ку...

— Ўхў! Демак, бизни алдашмаган экан, овимиз бароридан келадиганга ўхшайди!— деди Дугов қўлларини бир-бирига ишқалаб.— Сизларни безовта қилганимизнинг боиси шуки,— деб давом этди у,— шаҳарда тўхтаб, шов-шув кўтаришни хоҳламадик. Оломон ҳамиша халақит беради. Шунинг учун сизларнинг кўрфазингизга қараб бурилдик.— Дугов қўли билан соҳил томонга ишора қилди.— Ўзимиз чодирда яшаймиз. Сизлардан фақат битта илтимосимиз бор: агар хизматкорларингиз орасида маҳаллий кишилардан бўлса йўл бошловчи сифатида фойдаланишга рухсат берсангиз.

Эльза Дуговнинг илтимосига бажонидил рози бўлди. У Штирнерга қарамасликка ҳарчанд уринди-ю; бироқ иложини қилолмади, бир неча бор кўз қирини ташлаб олди. Ниҳоят, сабри чидамай, унга мурожаат қилди:

— Айтинг-чи, жаноб Штерн, агар янглишмасам, сиз рус эмассиз-а?

— Ҳа, рус эмасман,— жавоб берди Штерн.

— Россияда яшаётганингизга кўп вақт бўлдимиз?

— Уч йилча бўп қолди.

Эльза сўроқни эслатадиган бу суҳбатни ортиқ давом эттиришни эп кўрмади. Шундай бўлса ҳам яна бир савол оғзидан чиқиб кетди.

— Илгари қаерда яшагансиз?

Штирнер очиқ чехра билан самимий кулди. Эльза ҳайрон бўлиб қолди: бу кулги Штирнернинг аввалги совуқ заҳархандаларига мутлақо ўхшамасди. Чиндан ҳам унинг рўпарасида бутунлай бошқа одам ўтирарди.

— Илгари қаерда яшаганим ва умуман, бутун ўтмишим ўзим учун ҳам жумбоқ. Ишонмайсизми? Ана, ўртоқларимдан сўранг. Москвага келгунимга қадар нима бўлганини мутлақо эслаёлмайман, бу ҳолдан дастлабки кунлари қаттиқ изтироб чекиб юрдим. Профессорларга маслаҳат сўраб мурожаат қилган эдим, улар шизофренияга ўхшаган аллақандай бир мураккаб руҳий касаллик топишди. Бу дард билан оғриган киши ўзининг кимлигини ҳам, ўтмишини ҳам унутар экан. Ўртоқ Качинский ўз методи асосида даволашни таклиф қилган эди, бу кишига нақадар ишонишим ва беқиёс ҳурматимга қарамай, мен кўнмадим. Бу даво худди гипнозга ўхшайди, гипнозни эса ўлгудай ёмон кўраман.

Эльза Качинскийга қаради. У боши билан тасдиқ ишорасини қилиб, деди:

— Мен Штернга ўз хизматимни таклиф қилган эдим. Бу киши рад этди. Розилик бўлмагач, албатта, мен ҳам тажриба ўтказмадим.

— Москвага келганимдан кейин «Динамо» заводига ишчи бўлиб кирдим,— деб давом этди Штирнер.— Кейин ҳайвонот боғига ўтдим— мен жониворларни жуда яхши кўраман— ўша ерда мудир Дугов билан танишдим, бу киши катта илтифот кўрсатиб, тез орада мени ўзларига ёрдамчи қилиб олдилар.

— Сиз шунга арзир эдингиз, азизим,— деб луқма ташлади Дугов.

— Дугов орқали «Фикр узатувчи аппарат» билан танишдим. Качинскийни биз ҳазиллашиб шундай деймиз. Ўзим ҳақимда бундан ортиқ ҳеч нарса билмайман.

— Фикрни узоқ масофага узатиш шунақа кенг йўлга қўйилганими сизларда?— деб сўради Эмма.

— Ҳа, ҳа!— деди Дугов.— Ажойиб нарса. Фикрни узоқ масофага узатиш ҳақиқатан ҳам кенг қўлланиляпти. Бир неча ўн йилдан кейин дунё таниб бўлмас даражада ўзгариб кетади.

— Ҳозир эришилганининг ўзи ҳам ҳазил гап эмас,— деди Штирнер.— Наҳотки газеталарда ўқимаган бўлсангиз?

— Биз газета олмаймиз.

Штирнер Эльзага қаради-ю, бир нималарни эслагандай ўй суриб қолди.

— Қизик,— деди у кейин.— Мен сизни қачонлардир, қаердадир кўргандайман. Эҳтимол, йўл-пўлда тасодифан учрашгандирмиз?..

— Эҳтимол,— деб жавоб берди Эльза бир оз ўнғайсизланиб.— Шунақа қилиб, фикрни узоқ масофага узатиш мўъжизалар яратади денг?

— Э, нимасини айтасиз! Биз афсона ва хомхаёлларни ҳақиқатга айлантirik.— Качинский бирдан тўлқинланиб гапга

тушиб кетди: — Агар йўлингиз тушиб Москвага бориб қолгудек бўлсангиз, уни танисмайсиз. Сизни лол қолдирадиган биринчи нарсаси шуки, Москва улкан сукунат шаҳрига айланган. Бевосита фикр алмашишни ўрганганимиздан буён бир-биримиз билан деярли гаплашмаймиз. Гаплашишнинг эски усули бизга энди жуда секин ва ноқулай бўлиб туюлади! Балки бориб-бориб гаплашишни бутунлай унутиб юборармиз. Ҳадемай почтани ҳам, телеграфни ҳам ва ҳатто радиони ҳам архивга топширсак керак. Биз узоқдан туриб бир-биримиз билан гаплашишни ҳам ўрганиб олдик. Агар хоҳласангиз, ҳозир Москвадаги ўртоғим билан фикр олишишим мумкин.

Качинский жим бўлиб қолди, кўзларини хиёл юмиб, чаккасига қандайдир бир қутичани қўйганча диққатини бир жойга тўплади. Эльза билан Эмма унинг юзидаги ўзгаришларни қизиқиб кузатиб турдилар. Салдан кейин Качинский кўзларини очиб, жилмайди.

— Дўстим соғ-саломат экан, лекин иши жуда кўпмиш, мажлисда ўтирибди. Москвада қор ёғаётган эмиш. Ивин ҳаммамизга салом айтди. Хотинига тўти олиб боришимизни илтимос қилди.

Эмманинг оғзи очилиб қолди.

— Қанақа қилиб гаплашдингиз? — деб сўради у, — фикрлар аралашиб кетмайдими?

— Шунақа бўлиши ҳам мумкин, лекин радиоагачалик эмас. Бизнинг «радиостанция» миз эскисига қараганда анча аниқ ишлайди; биз суҳбатдошимиз «приёмниги» қайси тўлқинда турганини ҳаммавақт биламиз ва шунга қараб, тез алоқа боғлаймиз.

— Қани ўша радиостанциянгиз? — деб сўради Эльза.

— Мана! — деди Качинский пешонасини кўрсатиб. — Миямиз — бизнинг радиостанциямиз. Бизда ҳақиқий кучайтиргич машиналар ҳам бор, лекин улардан оммавий таъсир ўтказиш лозим бўлиб қолгандагина фойдаланамиз. Масалан, янгиликларни хабар қилиш, лекция, концерт пайтларида. Одамлар эса бир-бирлари билан муомала қилиш учун чўнтақларида кичкина кучайтиргич олиб юришади. Мана! — Качинский ҳозиргина ўзи чаккасига тутиб турган қутичани кўрсатди. — Яқин масофага ҳозир кучайтиргичнинг ҳам зарурати йўқ. — Ҳадемай сунъий кучайтиргичлардан бутунлай воз кечамиз. Машқ қилиш орқали табиий «радиостанция» миз қувватини ошира борамиз.

— Худди радиоагачига ўхшаб, концерт ҳам эшиттира оласизларми?

— Радиоагачдан кўра ҳам соз бўлади. Биз энг яхши композиторларимиздан истаган куйимизни хаёлан ижро этишни илтимос қиламиз. Хаёлнинг эркин парвозига қулоқ тутиш нақадар гаштли! Еки бўлмаса, бизда севиб ўйналадиган шахматни олиб кўрайлик. Юз минглаб одамлар гроссмейстерларнинг ўйинини хаёлан томоша қилишаверади. Айниқса бу ўйинни «очиқ» ўйнаш мароқли. Шахматчилар доналарни суришни ўйлаш жараё-

нини хаёлан тарқатаверадилар. Э-э, ҳаммасини айтиб адо қилиб бўлмайди.

— Бориб ўз кўзингиз билан кўрганингиз маъқул, — деди Штирнер Эльзанинг ўзига қараб турганини сезиб.

— Ҳа, энг яхшиси шу, — деди Качинский. — Биз фақат овозни эмас, балки бўёқлар, образлар, саҳналар, хуллас, инсон тасаввур қила оладиган ҳамма нарсани хаёлан тарқатаверамиз. Фикрни узоқ масофага узатиш барча учун тушунарли бўлгач, театрлар, кинематограф, мактаб ва шунга ўхшаш оммавий муассасаларга ҳожат қолмайди. Билим олиш, ҳордиқ чиқариш, томошалар ҳамма учун қулай бўлади. Фикрни узатиш, айниқса, ишчилар фаолиятида ҳам жуда қўл келади. Бизда ишни худди оркестрдай уюшқоқлик билан ва бенуқсон бажарадиган бутун-бутун меҳнат коллективлари бор.

Бу нарса фикрий таъсир ёрдамида нерв системаларининг фаолиятини уйғунлаштириш билан боғлиқ. Коллектив меҳнат талаб қилинадиган жойда ҳаракатларнинг мувофиқ келиши катта аҳамиятга эга. Бунинг учун, масалан, қадим замонлардан бошлаб кейинги пайтларгача қўшиқдан фойдаланишган. Бизда бир вақтлар: «Эй азаматлар, зўр беринг...» деган қўшиқ айтиларди. «Зўр беринг», деганда ишлаётганлар аҳил ҳаракат қилишарди. Лекин бу усул фақат оғир жисмоний меҳнат пайтидагина қўл келган. Мураккаб меҳнат жараёнлари чоғида ишчилар ҳаракатини уйғунлаштириш учун эса бошқа усулларни қўллашган. Барча процесслар бир-бирига боғланиб кетадиган конвейер системаси жорий қилинганки, ишлаб чиқаришнинг бирор ерида иш тўхтаса, бутун конвейер тўхтаб қолган. Одамлар хоҳласа-хоҳламаса бир меъёрда ишлашга мажбур бўлишган. Ахир барча баравар эмас-ку. Ҳар кимнинг жисмоний ва руҳий ҳолати ҳар хил бўлади. Энди ана шу мажбурий усул ўрнини бизнинг фикрий таъсир усулимиз эгаллади. Бу усул одамларни мажбур қилмайди, балки ишчиларга ўз нерв системалари ва мускуллари ишини коллектив меҳнати билан мувофиқлаштиришга ёрдам беради.

Бир пайтлар Москвада ташкил этилган Бирсимфанс, яъни дирижёрсиз биринчи симфоник оркестр ҳаммани ҳайратга солган эди. Бу ҳақиқатан ҳам кўпдан-кўп одамларнинг бир-бири билан қалбан бирлашган, нерв системаларининг иши уйғунлашган коллективини яратиш йўлидаги биринчи уриниш эди. Аммо шунга қарамай, Бирсимфансда ҳам мажбурий бирлашув кучли эди: унинг аъзолари коллективнинг ягона иродасидан кўра олдиндан белгиланган куй суръатига кўпроқ бўйсунар эдилар.

Кўринмас «дирижёр»нинг миёга бевосита таъсир қилиши — бу, бутунлай бошқа гап. Уюшқоқлик ҳам, меҳнат унумдорлиги ҳам аъло даражада бўлади.

— Буларнинг ҳаммаси инсон шахсиятини, унинг эркинлигини йўқ қилиб юбормайдими? Бу кучни бошқаларга қарши ишла-

тишни хоҳлаб қоладиган одамлар чиқиб қолиши мумкин-ку!

— Шунақа дам бор эди уни Штирнер деб аташарди, унинг тўғрисида баъзи бир напларни эшитганман,— деди Штирнер.— Уша одам ростдан ҳам фикр кучидан ўз манфаати йўлида фойдаланиб, бошқаларга куп жабр ўтказган. Аммо Качинский уни зарарсизлантиришга муваффақ бўлди.

— Билмайсизми, ҳозир Штирнер қаердайкин?— Эльза ўзини тутолмай Штирнерга мурожаат қилди.

— Билмайман, унинг қаердалигини билмаганимга шукур қилсин... Агар кўриб қолганимда ҳам сўрашмаган бўлардим. Качинский жилмайди.

— Штирнердан ўч олишнинг нима кераги бор? Уни жилаб қўйишнинг юмшоқроқ усуллари мавжуд. Лекин биз бу усуллардан фавқулудда ҳоллардагина фойдаланамиз. Бундан ташқари, адолатли бўлишимиз керак: Штирнер бизга катта мерос қолдириб кетди. Унинг ихтироларисиз фикрни узоқ масофага узатиш соҳасида бу қадар ютуқларга эришмаган бўлардик. Қолаверса, у менинг ҳаётимни сақлаб қолди. Бу унинг олижаноблигидан далолат беради.

— Россияда Штирнернинг кирдикорларини қилиб бўлмайди,— деди Штирнер.— Фикрни узоқ масофага узатиш ҳаммабоп бўлиб қолганидан бери кучлар нисбати ўзгарди. Агар сиз бировнинг фикрини қабул қилишни истамасангиз, «приёмнигингизни ўчириб» қўйишингиз мумкин. Вассалом.

— Барибир «фикрий ҳужум» эҳтимоли ҳали ҳам бор,— деб унинг гапини давом эттирди Качинский.— Лекин бундайларни доимо кузатиб турамыз ва ўзига хос равишда жазолаймиз. Қудратли кучайтиргичлар орқали жиноятчига тегишли таъсир ўтказамиз, у шундай «мулла» бўлиб қоладики, қайтиб жиноят қилиш умрбод ҳаёлига ҳам келмайди. Бизга энди қамоқхоналар ҳам керак эмас, ҳар қандай жиноятчини жамият учун фойдали шахсга айлантириш қўлимиздан келади.

Эльза негадир ўйланиб қолди.

Дугов буни сезди ва ўз гапларимиз билан чет одамларнинг суҳбатидан узоқлашиб кетган мезбонларни чарчатиб қўйдик шекли, деган андиша билан соатига қараб, сўз қотди:

— Жуда гапга тушиб кетдик. Юринг, Штерн, овга ҳозирлик кўрайлик.

Дугов билан Штирнер аёллар билан хайрлашиб, соҳилга тушиб кетишди.

— Тушликни бирга қиламиз, деган умиддаман,— деди Эльза уларнинг орқасидан.

— Агар сизни уринтириб қўймасак,— деб жавоб берди Дугов таъзим қилиб.

Ичкаридан Оттонинг йиғиси эшитилди, Эмма узр сўраб, чиқиб кетди.

III. ШТИРНЕР ВА ШТЕРН

Эльза Качинский билан ёлғиз қолди.

У қаттиқ ҳаяжонда эди. Качинскийнинг ҳамма гапларидан, айниқса, биттаси уни ниҳоятда қизиқтириб қолганди: Качинский Штирнерни олдинги ҳолатига қайтариши, бир неча минутга бўлса ҳам Штернни аввалги Штирнерга айлантириши мумкин экан. У буни жудаям хоҳларди. Нега? Буни ўзи ҳам унчалик англамасди. «Готлиб ўлимининг сирини билишим керак»,— деб ўйларди у. Олдинги Штирнерни кўриш истагини туғдирган нарсга фақат бу эмас эди. Эҳтимол, бир маҳаллар ўзини севган кишининг ғалати бир йўсинда бошқа одамга айланиб қолиши, ўз шахсияти билан бирга муҳаббатини ҳам маҳв этишига қарши аёллик туйғуси исён кўтараётгандир. Эҳтимол... Эҳтимол, фалакнинг гардиши билан энди бу одамни сева бошлагандир. Эльза мақсадига қандай қилиб эришиш йўлини ўйлаб, индамай ўтирарди.

— Айтинг-чи, жаноб Качинский,— деб гап бошлади у ниҳоят журъатсизлик билан,— Штернни аввалги ҳолатига қайтариш учун ўз усулингизни шу ерда бир синаб кўрмайсизми? Шундай қилса бўладими ўзи?

— Ҳам ҳа, ҳам йўқ. Умуман олганда, хотирани қайта тиклаш мумкин. Медицина бунақа ҳодисаларга кўп дуч келган. Айниқса, уруш пайтида. Қаттиқ контузия натижасида одамлар ҳамма нарсани, ҳатто ўз исмларини ҳам унутишган, лекин хотира яна тикланган. Гипнозда ҳам шунақа ҳодиса учраб туради. Фақат мия ҳужайраларидаги хотира марказлари узил-кесил ишдан чиққан тақдирдагина хотира тикланмаслиги мумкин. Буни жароҳат туфайли хотирани йўқотиш, дейишади. Уни тузатиб бўлмайди. Лекин Штерн масаласига келсак, унинг мия тўқималари жароҳатланмаган, акс ҳолда бутун руҳий фаолияти ишдан чиққан бўларди. Хотирасини ҳисобга олмаганда Штерн соппа-соғ одам. Ўзимни мисол қилиб кўрсатишим мумкин. Штирнерга қарши курашаётган пайтимда у миямнинг ҳаракатни бошқарувчи марказларини зарарлади. Мен бутунлай шол бўлиб қолдим, лекин мувозанат сезгиси яна қайтадан тикланди.

— Демак, мумкин экан-да?— деди Эльзага жон кириб.— Нима учун бўлмаса «ҳам ҳа, ҳам йўқ», дедингиз?

— Мумкинликка мумкин, лекин... ўзингиз эшитдингиз-ку, Штерн буни хоҳламапти. Бу бир. Иккинчидан, Штерннинг ўтмишига нега бунчалик қизиқиб қолдингиз?

— Гап шундаки, назаримда... биз у билан илгари таниш бўлганмиз... ҳатто жудаям яқин бўлганмиз. Лекин у ҳамма нарсани, жумладан, мени ҳам унутиб юборибди. Мен унда бир хотира тикланишини истардим. Кейин... ўзи менга айтмоқчи бўлган, лекин айтишга улгуролмаган бир сирни, жудаям муҳим бир сирни билмоқчийдим...

Качинский унга таажжубланиб қаради. «Нима балоси бор буларни?»— деган ўй ўтди кўнглидан.

— Афсуски, мен унинг хоҳишига қарши бориб, сизнинг синчковлигини қондиролмайман.

Эльзанинг қовоғи солинди.

— Бу синчковлик эмас, жуда муҳим нарса,— деди у ўпкалангандай бир оҳангда.— Шу қадар муҳимки, унинг розилигини сўраб ўтирмай, шу ишни қилишингизни сўрайман. Атиги ўн минутга. Утмишда ким бўлишдан қатъий назар, у яна Штернга айланади, сизнинг тажриба ўтказганингизни сезмайди ҳам. Ахир бунда ҳеч қандай жиноий иш йўқ-ку. Илтимос қиламан сиздан, ўтинаман!

Энди Качинскийнинг кайфияти бузилди.

— Бошқалар онгининг эркинлигини ҳимоя қилиш ҳақидаги принципимизни ўзим биринчи бўлиб бузсам, яхши иш бўлмайди,— деди у жиддий оҳангда.

Эльзанинг жаҳли чиқа бошлади. «Качинский масаланинг моҳиятига тушунмаяпти. Гап аёллик синчковлигидан кўра жиддийроқ нарса устида бораётганини унга кўрсатиб қўяман!»— деб ўйлади у ва деди:

— Штерннинг гапига қараганда, сиз Штирнер деган одамни зарарсизлантирган экансиз. Буни қандай қилган эдингиз? Шунга гапириб берсангиз.

Качинский ҳаммасини батафсил айтиб берди.

— Демак, сиз Штирнерни ўша деворларига ойна қопланган уйда кўргансиз?

— Йўқ, юзини кўрмаганман. У бошдан-оёқ симтўрга ўралиб олган эди.

— Агар илтимосимни қондирмасангиз, мен сирни очишга мажбурман. Штерн билан Штирнер бир одам, мен унинг хотиниман, асли исм-фамилиям Эльза Глюк, эримники бўйича Штирнер.

Качинский ҳангу манг бўлиб қолди.

— Кранц тўғри айтган экан-да?— деди у бир оз жимликдан сўнг.

— Кранц деганингиз ким?

— Кранц — изтопар. У Штирнерни қидириб топишни ўз олдига асосий мақсад қилиб қўйган. Яқинда у Москвада Штернни кўриб қолиб, Штирнер шу, деб мени ишонтирмоқчи бўлган эди. Ташқи ўхшашлик сизни янглиштиряпти, деб мен уни базўр фикрдан қайтарган эдим.

— Демак, илтимосим бежиз эмаслигига энди қаноат ҳосил қилгандирсиз?— деди Эльза ўз гапининг таъсиридан мамнун бўлиб.

— Штерн, бу — Штирнер!— дея олди фақат Качинский ва чуқур ўйга ботди.

Эльза жавоб кутиб, уни индамай кузатиб ўтирди.

— Хўш, розимисиз?

— Йўқ.

— Агар Штерн — Штирнер рози бўлса-чи?

— Рози бўлмайди.

— Кўрамиз! У билан ўзим гаплашаман. Сиз ўтира туринг, ҳозир келаман.

Качинский айвонда ўтирганча узоқлашиб бораётган Эльзанинг орқасидан қараб қолди.

Эльза соҳилга ўрнатилган чодир ёнига бориб, Штирнерга алланамалар ҳақида гапира бошлади, Штирнер диққат билан қулоқ солиб турди-да, кейин бош силкиб қўйди.

«Наҳотки шунчалик тез кўндирган бўлса?— деб ўйлади Качинский.— Ўзи хотирасини тиклашга уриниб кўришни таклиф қилганида у ҳар доим рад этар эди-ку».

Эльза Штирнерни эргаштириб келди.

— Бу киши рози,— деди у айвонга кириб,— ҳатто ўзлари илтимос қияптилар.

— Розимисиз?— деб сўради Качинский ишонқирамай.

— Жоним билан. Заррача қаршилигим йўқ,— деб жавоб берди Штирнер.

Качинский ўйланиб қолди: «Хоҳлаган пайтимда яна хотирасини йўқотиб юборишим мумкин-ку. Ҳушёр бўлиб кузатиб турман».

— Нима ҳам дердим, майли, сизлар айтганча бўла қолсин,— деди Качинский.— Кейин чўнтагидан қутичани — кучайтиргич-аккумуляторни олиб, чаккасига босди-да, Штирнерга фикран буйруқ берди:

— Ўтириб, ухланг!

Штирнер итоаткорлик билан креслога ўтирди-да, кўзларини юмиб, шу заҳоти уйқуга кетди.

— Одатда ухлатиш усулини қўлламаймиз,— деди Качинский Эльзага мурожаат қилиб,— лекин бу мураккаб операция. Мен уни фақат ўн минутгагина аввалги ҳолатига қайтараман...

— Йигирма минутга!— деди Эльза.

— Майли, ўн беш минутга, ундан кўп эмас. Бу вақт ичида бирор ножўя иш қилиб қўйишга улгурмаса керак, деб ўйлайман. Ҳар эҳтимолга қарши уни уй ичидан кузатиб тураман, бунисига хўп дейсиз. Роппа-роса ўн беш минутдан кейин у яна Штернга айланади.

Качинский гапдан тўхтаб, Штирнерга қаттиқ тикилди.

— Ҳозир уйғонади. Мен кетдим.

Качинский уйга кириб, эшик орқасига туриб олди. Айвондан у кўринмасди.

Штирнер бир неча бор чуқур нафас олди, кўзларини хиёл очди-ю, аммо офтоб ёруғидан яна дарров юмди. Готлиб уйдаги каттақон залнинг нимқоронғиси билан ярқираб ётган океан сатҳи ўртасидаги фарқ катта эди. Ниҳоят, у аста-секин кўзларини очди.

— Нима бу? Қаердаман? Эльза! Сенмисан?...— У Эльзанинг бағрига отилиб, қўлларида у па бошлади.— Жонгинам Эльза! Нималар бўляпти? Ҳеч фикримни йиғиштириб ололмаяман...

— Ўтиринг, Людвиг,— деди Эльза мулоимлик билан,— яхшилаб эшитинг, гапимни бўлманг. Ихтиёрингизда ўн беш минутгина вақт бор... Ҳозир ҳаммасини тушунтираман. Сиз ўша

момақалди роқли тунда Штернга айланиб, кетиб қолдингиз. Мана, сиз билан яна учрашдик. Қандай қилиб дейсизми? Вақтимиз қолса кейин айтиб бераман. Энди сиздан мени шунча пайтдан буён, яъни уч йилдан бери қийнаб келаётган саволга тезроқ жавоб беришингизни сўрайман.

— Уч йил? — ҳайрон бўлиб сўради Штирнер.

— Ростини айтинг: Карл Готлибнинг ўлимига айбдормисиз, йўқми?

— Сизга айтганман-ку, Эльза. Готлибнинг ўлимига бахтсиз тасодиф сабаб бўлган.

— Аммо иккинчи васиятнома унинг ўлимидан атиги бир ой олдин ёзилган. Бу ҳам тасодифми?

— Йўқ бу тасодиф эмас. Бунда, очиғини айтсам, менинг айбим бор. Мен сўнгги васиятномани ёзишга Готлибни ростдан ҳам шошилтирганман, чунки умридан санокли кунлар қолган эди. Кўринишдан бардам бўлишига қарамай, унинг юраги чатоқ эди. Врачлар ўзига айтишмаган, лекин ишончли киши сифатида менга уни бир ойдан ортиқ яшамайди, дейишган эди. Шунинг учун унга тезроқ васиятномани ёзишни буюриб, фикран таъсир ўтказганман. Нима учун ўзимнинг эмасу сизнинг номингизга ёзилганини айтувдим шекилли. Мана шу «қинғир» йўл мақсадга тезроқ етказарди, — деди у таниш истеҳзо билан.

— Васиятномада менинг Готлибга кўрсатган хизматим эслатилган. Унга нима дейсиз?

— Гарчи мен сал ошириб юборган бўлсам ҳам, лекин хизматингиз бор. Бир гал сизга тўлаш учун олинган ва Карл Готлиб имзолаган бир нечта векселларни берган эдим. Шунда сиз, эҳтимол тасодифан бўлса керак, дастхат илгаригиларига ўхшамаслигини сезиб қолиб, менга кўрсатган эдингиз. Ушанда сизга сир бой бермадим-у, лекин пухта текширув ўтказиб, ўнлаб шунақа векселларни топдим. Булар сохта векселлар эди. Улар қаердан келиб қолди? Ким уларни ясаган? Узоқ ва эҳтиёткорлик билан олиб борилган текширувлардан кейин қалбаки векселлар марҳум Карлнинг укаси Оскар Готлиб томонидан ясалганини аниқладим. Рад қилиб бўлмайдиган далилларни тўплаб, ўзимизнинг қария Готлибга тақдим этдим. Шундай қилиб, гарчи бу қалбаки ишни биринчи бўлиб сиз сезганингизни унга айтмаган бўлсам ҳам сиз Карлга катта хизмат кўрсатдигиз, укасининг ножўя хатти-ҳаракатини фош қилдингиз. Карл қаттиқ ғазабланиб, Оскарни меросдан маҳрум қилишини айтди — бу фикрни унга мен ўтказганим йўқ. Шундан кейин Карл укасини қойиб, унга ёмон хат жўнатди. Оскар жавоб хатида айбини бўйнига олиб, ялиниб-ёлвориб кечирим сўради, моддий жиҳатдан оғир аҳволга тушиб қолганини рўкач қилиб, ўзини оқламоқчи бўлди. Уша хат Готлибнинг пўлат сандиқларидан бирида ҳалиям турган бўлса керак...

— Хат топилди! — деб қичқириб юборди Эльза. — Ҳаммаси тўғри... Энди гапингизга ишониб турибман.

— Ким топди уни?

— Зауерда калитлар бор экан. Сиз кетганингиздан кейин Зауер яна меросни талаб қила бошлаган Рудольф Готлиб билан уришиб қолди. Зауер ҳамма масалада ўзини сизга ўхшатмоқчи бўлдим, бойлиқни менинг ихтиёримда қолдириш учун Готлибга қарши курашишга аҳд қилди. Шкафлар муҳрлаб қўйилмасдан илгари Зауер улардан бирини очишга улгурган, бир даста қалбаки векселлар билан Оскар Готлибнинг хатини топиб олиб, укасини меросдан маҳрум этган. Карл Готлибнинг васиятномаси тўғри эканлигини исботлаш учун уларнинг ҳаммасини прокурорга берган. Жон-пони чиқиб кетган Рудольф Готлиб Зауерга ўқ узиб, қорнидан ярадор қилган. Зауер яллиғланиш касалидан ўлди, Рудольф Готлибни ўн йилга ҳукм қилишган эди, ҳозир қамоқ муддатини ўтаётти. Оскарнинг қалбаки векселлари устидан очилган иш тез кунда ёпилди, чунки Оскар биринчи сўроқ пайтидаёқ миясига қон қўйилиб ўлиб қолди...

— Қанча бахтсизлик! — деди Штирнер. — Ахир буларнинг бирортасидаям менинг айбим йўқ-ку, Эльза?

— Тўғри, лекин бевосита бўлмаса ҳам айбингиз бор. Энди бу ҳақда гаплашмаймиз. Айтинг-чи, Москвага қандай қилиб бориб қолдингиз?

Штирнер елкасини қисди.

— Қочишни режалаштирган пайтимда, душманларим мени Москвадан қидирмаса керак деб ўйлаганман. Бундан ташқари, Москва милициясининг бизникилар билан алоқаси йўқ-ку. Шунинг учун Штернни ўша ёққа жўнатдим. Унинг кейинги тақдирдан хабарим йўқ.

— Штерндан эшитган нарсаларимдан баъзи бирларини айтиб беришим мумкин.

Шундай деб, Эльза Штерн билан боғлиқ гапларни Штирнерга сўзлаб берди. Фақат Качинскийнинг фамилиясини айтмади.

— Қандай қилиб мени эски ҳолатимга қайтардинглар? — деб сўради Штирнер.

— Янги дўстларингизнинг биттасидан илтимос қилдим. Аввалги Штирнер билан бир неча минут бўлса ҳам гаплашиб, ҳозир сиз менга айтиб берган гапларни билиб олмоқчи эдим.

— Мен шунга рози бўлдимми?

— Ҳа, рози бўлдингиз.

— Қизиқ, — деди Штирнер, — шунақа бўлишини илгаритдан билиб, ўз шахсимни ўзгартирган пайтимда Штернга ҳеч қанақа таъсирга рози бўлмасликни буюрган эдим-ку.

— Демак, Штерн сизга эмас, менга қулоқ солибди, — деди кулиб Эльза.

— Эҳ, Эльза, Эльза, нега бундай қилдингиз? Ўтмишни эслаш нақадар оғир! — Штирнер маъюс бўлиб қолди.

— Ҳозир ҳаммаси ўтиб кетади! — деди Эльза.

— Ҳа, энди менга сиз билан ажрашиш илгаригидан кўра оғирроқ. Яна сизни унутиш...

Штирнер ўрнидан туриб, Эльзага қўлларини узатди, кўзлари-га меҳр билан боқиб, деди:

— Эльза!..— Шу пайт бирдан унинг юзи ва кўзларида лоқайдлик пайдо бўлди, Эльзанинг қўлини ушлаб турганидан хижолат тортиб қолди:— Хўш, фрау Беккер, биз билан бирга овга борасизми, йўқми? Мен розиман, ўйлайманки, ҳамроҳларим ҳам эътироз билдиришмайди. Ажойиб ов бўлади.

Эльза рўпарасида яна Штерн турганини сизди. Вақт тугаган эди. Качинский қўлида соатни ушлаганча айвонга чиқиб келдида, Штирнердан сўради:

— Айтинг-чи, Штерн, фрау Беккер билан соҳилда нима тўғрисида гаплашдинглар, фақат ов ҳақидами?

— Албатта-да,— деди Штирнер Качинскийга таажжубланиб қараб.— Бошқа нима тўғрисида гаплашишимиз мумкин? Фрау Беккер олдимга келиб, овга бирга олиб кетишни илтимос қилди. Агар мен рози бўлсам, сиз билан Дугов ҳам қарши эмасликларингизни айтди. Мен розиман. Шунини айтиш учун келдим, холос. Тўғрими?— У Эльзага мурожаат қилди.

— Ҳа, тўғри,— деб жавоб берди Эльза кулиб.

Качинский Эльзага таъна билан қараб, бош чайқаб қўйди.

— Нега бошингизни чайқаяпсиз, Качинский?— деб сўради Штирнер.

— Ҳаммаси жойида бўлди-ку,— деди Эльза Качинскийга.

— Нима жойида бўлди? Нимани гаплашяпсизлар, жаноблар?— Штирнер бетоқат бўла бошлади.

Качинский қўл силтаб қўйди.

— Арзимаган гап. Фрау Беккер овга бирга бораман деб ҳазиллашяпти...— деди у Эльзага ўпкалангандай қараб.— Е ростдан ҳам борасизми?

— Албатта бораман!— деди Эльза.

Качинский яна қўлларини икки томонга ёзди.

— Демак, эртага эрталаб жўнаймизми?— деб сўради Штирнер Эльзадан.

IV. СЕНС-САНСНИНГ «ОҚҚУШ» КУИИ

Кечки овқатдан кейин ҳаммалари айвонда ўтиришиб, суҳбатни кизитиб юборишди.

Меҳмонлар Москва ҳақида, фикрни узоқ масофага узатишнинг истиқболлари ҳақида, инсоният бу қудратли кулолни мукамал эгаллаб олганидан кейин очиладиган имкониятлар тўғрисида тўлқинланиб ҳикоя қилиб беришди.

Эмма бу гапларни ҳаяжон билан тинглаб ўтирар, ҳар замон-ҳар замонда: «Қара-я, у ер қандай ажойиб! Биз бўлсак, бу ерда ўтирибмиз!»— дегандай, Эльзага қараб қўярди.

Уфқдан баркашдай ой кўтарилди. Бутун океан сатҳига кумуш чойшаб ёпилгандай бўлди. Тўлқинлар кўкнинг бу ноёб туҳфасини беозор тебратиб турарди.

Океан кечки нам ҳаводан тўйиб нафас оларди. Турфа гуллардан таралаётган муаттар ҳид ҳаммаёқни тутиб кетган эди.

Қаердадир, олисда ерли халқ қўшиқ бошлади. Бу қўшиқнинг оҳанги худди қирғоққа урилаётган тўлқин овозидай яқраган ва зерикарли эди. Шунинг таъсириданми, айвондаги суҳбат бора-бора сусайиб, охири тўхтаб қолди.

Энди тўлқин бир-бирига ишқалаётган майда тошларнинг овози баралла эшитила бошлади.

— Биз бўлсак шундоқ жойда яшаяпмиз!— деб юборди бирдан Эмма чуқур хўрсиниб.

— Унақа деманг, фрау,— деди Дугов ва қулочини ёзиб атрофга ишора қилди.— Бундан ортиқ фусункор жой бўладими!

— Тўғри, лекин... ҳар куни бир хил... Янгиликни қўмсар экан одам! Бу ер ёмон эмас, аммо нимадир етишмайди барибир.

— Нима етишмаётганини мен биламан!— деди кулиб Дугов.— Музыка етишмайди! Фрау Беккер, сиз чалишни биласиз шекилли? Ичкарида пианинога кўзим тушган эди. Бирор нарса чалиб берсангиз-чи! Биз жим ўтириб, эшитамиз.

— Илтимос, илтимос!— деб унинг гапини қувватлади Качинский.

— Жоним билан,— деди Эльза ва хонага кириб, рояль ёнига ўтирди.

«Бугун жудаям яхши чаламан»,— деб кўнглидан ўтказди у, тунги шабнам инган муздек клавишлар устидан бармоқларини югуртираркан.

— Нимани чалсам экан?— у ўйлаб улгурмасдан, бармоқлари худди аллақандай бир сирли буйруқни адо этгандай, Сенса-Сансинг «Оққуш» куйини чала кетди.

Ниҳоятда сокин ва майин бир куй тун қаърига, ой нурига чўмилиб ётган океан саҳнига таралиб, оҳанг сеҳри билан тун латофати бир-бирига омихта бўлиб кетди.

— Қўлингиз дард кўрмасин!

Эльза чўчиб тушди. Унинг рўпарасида роялга суянганча Штирнер тикилиб турарди. Қачон кира қолдийкин?

— Кечирасиз, халақит бермадимми? Кирмасликнинг иложи бўлмади... Бу куй... Илтимос, чалаверинг!..

Эльза чалишдан тўхтамай, Штирнернинг гапларига энтикиб қулоқ солар ва ўз дардини ўйларди. «Оққуш», бу Сенса-Сансинг «Оққуш»и...» деган эди Штирнер қачонлардир ойнабанд залда. Йўқ, у ёвуз одам бўлиши мумкин эмас. Ушанда ҳам овози ҳозиргидай мулоим эди.

— «Оққуш»... Сенса-Сансинг «Оққуш»и!.. Бу пьесани энг яхши музикачилар ижросида ўн марталаб эшитганман,— деди Штирнер Эльзадан кўз узмай,— лекин сизнинг чалишингиз нима учун мени бу қадар тўлқинлантириб юборди? Худди сизни илгари қаердадир кўрганимга ўхшаб туюлгандай, бу куйни чалганингизни ҳам илгари эшитгандайман...

Эльза ҳаяжонланганидан кўкси тез-тез кўтарилиб туша бошлади.

— Фақат туюлаётгани йўқ. Биз ҳақиқатан ҳам учрашганмиз,— деди у тезгина, чалишдан тўхтамай.

— Қачон? аерд! — еб с ради Шти н дн индаи эн тикиб.

— Кечаси, момақалдироқ пайтида, шифти ва деворларига ойна қоланган залда.

Штирнер пешонасини ишқалаб, бир нарсаларни эслашга уринди.

— Ҳа, рост... Шунақа бўлувди шекилли...

— Ундан илгари ҳам кўришганмиз... Ҳозир сиз унутиб юборган кунларда кўп кўришганмиз... — Эльза ҳалигидай тез ва асабий оҳангда сўзлай кетди. — Сиз мени унутгансиз... Штирнерга айланган пайтингизда берган битта саволимга: «Кечирасиз, хоним, сизни танимай турибман», — деб жавоб бергансиз.

— Йўғ-э? Наҳотки! Биз... сиз билан жудаям яқин таниш бўлганмизми?

Эльза иккиланиб қолди. Бармоқлари чалкашиб кета бошлади. Кейин у чалишдан тўхтаб, Штирнернинг кўзларига тикилди.

— Жудаям... — шундай деди-ю, ўз ҳаяжонини яшириш учун Рахманиновнинг янграқ «Полишинель» куйини чала кетди. Штирнер ҳам қаттиқ ҳаяжонда эди.

— Ундай бўлса... илгари ким бўлганлигимни сиз биларкан сиз-да?

Эльза жавоб бермади. «Полишинель» оҳанглари тобора авжга чиқарди.

— Фрау Беккер, ўтинаман, айтинг! Бу ерда мен билишим керак бўлган қандайдир сир бор!

Эльза қўққисдан чалишдан тўхтади ва Штирнерга жиддий, ҳатто аллақандай бир ҳадикли нигоҳ билан қараб, деди:

— Буни сизга айтолмайман, айниқса, ҳозир айтолмайман.

— Нега чалмаяпсиз? — айвондан Дуговнинг овози эшитилди.

Эльза яна чала бошлади.

Штирнер бошини ҳам қилганча индамай қолди. Салдан кейин тагин секин гап бошлади:

— Сиз чалган куй... сизнинг ўзингиз... Нега?.. — у керакли сўз қидириб бир оз тўхтаб қолди. — Нега сиз мени бунчалик ҳаяжонга соласиз? Уэр. Мен юрагимдаги гапларни гапириб олишим керак. Мен дуч келган чиройли аёлларнинг орқасидан эргашиб кетаверадиған суюқ одам эмасман. Лекин сиз... бурилиб қарашингиз, кўйлагингиз бурмалари, чаққон ҳаракатларингиз — ҳамма-ҳаммаси юрагимга гулгула соляпти, қалбимда аллақандай бир олис, лекин ширин хотираларни қўзғаяпти, — Штирнер бирдан қизишиб, Эльзанинг ёнига чопиб келди-да, қўлларини кафтлари орасига олиб, гапира кетди: — Фрау Беккер, менинг ўтмишда ким бўлганлигимни айтмасангиз ҳам майли. Лекин, модомики, сиз билан таниш бўлган эканмиз, лоақал ўша пайтлар... дўстлигимиз, эҳтимол, ундан кўра ҳам яқинроқ бўлган кунларимиз ҳақида гапириб беринг. Бу мен учун жуда ҳам зарур... Юринг, соҳилга тушайлик, ўша ерда ҳаммасини сўзлаб берасиз.

Улар айвонга чиқишди.

— Концерт тугадми? — деди Дугов. — Афсус, биз энди маза қилаётган эдик

— Фрау Беккернинг бошлари оғрияпти, — Эльза учун Штирнер жавоб берди. — Биз соҳилда бир оз айланиб келамиз.

Штирнер билан Эльза соҳилга тушиб кетишди.

Качинский уларнинг ортидан ўйчан тикилиб қолди. Табиатан қувноқ Дугов эса бир жилмайиб қўйди. Буни сезиб, Эмманинг жаҳли чиқди.

«Ҳеч нарсанинг фаҳмига бормаиди-ю, тагин кулади!» — деб кўнглидан ўтказди у. Кейин қирғоқдаги тош устида ўтирган бир жуфт сояга қараб, енгил тин олди...

V. МУЛОЙИМ АРСЛОНЛАР

Кичкина отряд йўлга тушди.

Олдинда иккита йўлбошловчи негр, уларнинг орқасида Дугов, Эльза, Штирнер ва Качинскийлар боришарди.

— Қуролларингиз қани? — деб сўради Эльза ҳайрон бўлиб.

— Мана бу ерда! — деди Дугов пешонасини кўрсатиб.

— Миянгизда-я? Радионгиз ҳам, қуrolингиз ҳам миянгизда экан-да? Эҳтимол, электр лампочкаси ҳам бордир? — деди ҳазиллашиб Эльза.

— Эҳтимол эмас, аниқ. Инсон тафаккури — қудратли куч. Дарвоқе, Качинский, бу ҳақда Аррениус нима деган эди?..

— «Энг буюк энергия манбаи, бу — инсон тафаккури. Мия тўқималарида пайдо бўладиган электромагнит тебранишлари — оламини забт этувчи энг қудратли куч».

— Ана, миямизга қанақа куч яширинганини эшитдингизми! — деди Дугов.

Улар тропик ўрмонга кириб боришди. Ўрмон нимқоронғи эди. Турли-туман қушлар дарахт шоҳлари ва чакалақлар орасида патиллаб учиб юрарди. У ер-бу ердан ёриб ўтган қуёш нурлари, худди прожектордай, ранг-баранг япроқлар ва улар ичида ғужғон ўйнаётган ҳар хил тусдаги паррандаларни ёритиб, камалақдай товланарди. Йўл тугади. Чириган япроқлар ва қулаб тушган дарахтлар юришни қийинлаштирарди. Тўсиқлардан ўтишда Штирнер Эльзага ёрдамлашиб борди.

Кечадан бери Штирнер Эльзага ниҳоятда меҳрибон бўлиб қолган эди.

— Саёҳатимиз қанчага чўзилади? — деб сўради чарчай бошлаган Эльза. — Менимча йиртқишлар жуда ичкарида бўлса керак.

— Уларни қидириб нима қиламиз? — деди Дугов. — Йиртқишларнинг ўзи олдимизга келиши керак. Бирорта яланглик топиб, уларни чақирамиз.

Кўп ўтмай, улар ёп-ёруғ ялангликка чиқишди. Ўрмон қоронгисидан кейин ҳаммалари беихтиёр кўзларини қисийди. Катта-

катта қизил, сариқ ва чипор лолалар ялангликни гиламдай қоплаб ётарди.

— Қандай ажойиб!— дея қичқириб юборди Эльза.

Улар ўтиришиб, суҳбатга тушиб кетишди.

— Фурсат етди,— деди Дугов.— У ялангликнинг ўртасига бориб тўхтади. Бошини сал олдинга чиқазди. Юзи жиддийлашди. У ўрмон қаърига тикилганча турган жойида аста-секин айлана бошлади.

Бирдан Эльза сесканиб кетди. Олисан арслоннинг момақалдироқдай ўкиргани эшитилган эди. Салдан кейин бошқа арслонлар ҳам ўкира бошлади.

— Илинапти!— деди кулиб Качинский.

Дугов эса ҳамон ҳалиги вазиятда айланарди.

Бўкиришлар энди яқиндан эшитила бошлади. Дарахт шохларидаги маймунлар чийиллаб қолди. Ҳатто паррандалар ҳам безовта бўлиб, дув осмонга кўтарилди.

Мана, йиртқиқларнинг вазмин қадами остида шох-шаббаларнинг чирсиллаб сингани эшитилди.

Улар ҳар тарафдан чиқиб келиб, қуролсиз, ҳимоясиз одамларни қуршаб ола бошладилар. Эльзани ваҳима босди. Янги қурол иш бермаса-чи? Ҳаммалари тилка-пора бўлишади!

Штирнер унинг қўрқаётганини сезиб, қўлидан ушлади.

— Хотиржам бўлинг!

Эльза сал ўзини ўнглаб олди.

Бу орада баҳайбат бир арслон ялангликка чопиб чиқди-да, офтобдан кўзлари қамашиб тўхтаб қолди. Кейин битта-битта босиб Дуговнинг олдига келди ва эркаланиб бошини унинг оёқларига ишқай бошлади. Дугов унинг ёлидан аста силаган эди, арслон чўзилиб ётиб олди. Сал ўтмай, худди мушук мийёлагандай овоз эшитилиб, ялангликка иккита боласини эргаштириб она арслон чиқиб келди. Улар ҳам Дуговнинг оёқлари остига ётишди. Кейин яна бир баҳайбат арслон чакалакзор орасидан отилиб чиқди.

— Етади!— деди Дугов.— Кемамиз шунча меҳмонни кўтаролмайди. Сен ортиқчасан,— Дугов энг олдин чиққан арслоннинг бошига шапатилаб қўйди,— ўзиям шартинг кетиб, партинг қолибди, сен боравер, қария!

Арслон каттакон тили билан Дуговнинг қўлини бир ялади-да, чакалакзор ичига чопиб кириб кетди.

— Мана буниси ростдан ҳам чиройли экан!— деб давом этди Дугов энг охирида чакалакзор орасидан отилиб чиққан арслоннинг елкасини силаб.— Юнгини қаранглар, худди тиллага ўхшади-я! Нега... йиғлаяпсан, кичкинтой? Оёгингга тикан кирди-ми? Вой, бечора-ей! Ке, опташлайман.

Дугов арслон боласининг оёғидан бармоқдай келадиган тикани суғуриб олди. Она арслон эса буни хотиржам кузатиб турди.

— Буларнинг панжаси жудаям нозик бўлади,— деди Дугов Эльзага мурожаат қилиб.— Шунинг учун ҳам тикандан кўп

азият чекишади. Яқинроқ келсангиз-чи, фрау! Кўряпсиз-ку, чақалокдай беозор булар!

Эльза яқин бориб, арслонларни силай бошлади. Улар эркаланиб, бошларини Эльзанинг оёқларига суйкашарди.

— Бўлди, кетдик. Ҳадемай кун ботади. Йўлбошловчилар қани?

Улардан бирини Качинский ўтлар орасидан топди. Бечора негр қўрқиб кетганидан ўликдай чўзилиб ётарди. Иккинчиси арслоннинг овозини эшитиши билан жуфтакни ростлаб қолган эди. Уни ҳам топишди-ю, лекин у энди йўлбошловчиликка ярамасди. У шундай қалтирардики, бўйнидаги чиғанок шодаси тўхтовсиз силкиниб турарди. Арслонларга кўзи тушди-ю, тахтадек қотди-қолди. Качинский унга ғалати қилиб бир қараган эди, негр сал ўзига келиб, йўлга тушди.

Бу гал Дугов энг орқада юрди, унга эркак арслон ва иккита боласи билан урғочи арслон эргашиб борарди.

Энг олдинда йўлбошловчи, кейин Эльза билан Штирнер, Штирнернинг орқасидан эса Качинский юришарди.

Зим-зиё ўрмон ичкарисига кирганларида бирдан дарахт шохлари шитирлаб қолди. Штирнер қичқириб, гавдаси билан Эльзани тўсиб қолди. Эльзанинг устига сакраган каттакон қоплон Штирнернинг елкасига тушиб, уни ерга қулатди. Эльза «Дод!»— деб юборди. Аммо қоплон Штирнерга тегмай, думини қисганча чакалакзор ичига кириб кетди.

— Бизнинг овимиз ҳам бехатар эмас!— деб қўйди Дугов.— Қалайсиз, Штерн?

— Соппа-соғман,— деб жавоб берди Штирнер ўрнидан тураркан.— Фақат костюмим йиртилди, холос.

— Қуролимининг кучига энди ишонгандирсиз, фрау Беккер,— деди Качинский Эльзанинг ёнига келиб.— Қоплонга таъсир ўтказилмаган эди, у бизга ҳужум қилди. Аммо у Штирнернинг устига келиб тушишга улгурмасидан мен унга хаёлан яхшиликча жўнаб қолишни буюрдим. Кўрганингиздай, қоплон дарров қуён бўлди. Фикр қилинаётган пайтда электромагнит тўлқинлари секундига уч юз минг километр тезликда, яъни нур тезлигида тарқалади. Демак, биз дунёда энг тез отадиган қуролга эгамиз. Душманни зарарсизлантириш учун секунднинг юз мингдан бир бўлага кифоя қилди.

— Лекин барибир эҳтиёт бўлишимиз керак,— деди Штирнер Эльзага қараб. У ўзидан кўра ҳам кўпроқ Эльза ҳақида қайғурарди.

— Энди хатар йўқ, дарахтлар сийраклашяпти, ҳадемай ўрмондан чиқамиз,— деди Дугов.

— Вой, қанақа ажойиб тўтилар-а!— деб хитоб қилди сал ўзини босиб олган Эльза.

— Ие, эсимдан чиқай депти-ку!— деб қолди Качинский бирдан.— Ивинга тўти ваъда қилувдим.— У дарахт шохида ўтирган тўтилардан энг чиройлигини танлаб, фикран буйруқ берди. Тўти учиб келиб, Качинскийнинг елкасига қўнди.

Негр Качинскийга илоҳий бир нарсага қарагандай нигоҳ ташлаб қўйди.

Качинский буни сезиб, кулди.

— Унинг учун, — деди Качинский негрни кўрсатиб, — биз олий мавжудот, мўъжизалар яратувчи худонинг ўзимиз. Инсоннинг табиати шунақа: ўзининг ақли етмаган нарсани у ё илоҳийлаштиради, ёки рад этади.

— Бу негр бўлмаган одамларга ҳам мўъжизадай туюлиши мумкин, — деди Эльза.

— Лекин бу ерда ҳеч қандай мўъжиза йўқ, — деб гапга аралашди Дугов. — Ҳайвонларни ўргатишни ҳар қандай тури уларда шартли рефлекс ҳосил қилиш ва мустаҳкамлаш билан боғлиқ. Фикрни узоқ масофага узатиш соҳасидаги ютуқларимиз эса онгда ўзимиз хоҳлаган нарсани биратўла мустаҳкамлаш имкониятини берди. Дарвоқе, — деб давом этди у бир оз жимликдан сўнг, — биринчи тажрибаларимиз эсингиздами, Качинский: ҳозир қилаётган ишларимиз олдида улар ёш болаларнинг ўйинига ўхшаб кўринади.

— Ундай десак, биринчи тажрибаларимизга нисбатан адолатсизлик бўлади, — деди Качинский. — Ушаларсиз ҳозир бутун дунёга донғи кетган ҳайвонот боғига ҳам эга бўлмас эдик.

— Қанақа боғ у? — деб сўради Эльза.

— О, бориб бир кўришингиз керак! Москва яқинидаги бепоён майдон устига ойна қопланиб, қишки боққа айлантирилган. У ерда тропик ўсимликлар гуркираб ўсиб ётибди. Гуллар ва ўсимликлар орасида арслонлар, йўлбарслар, ёввойи эчкилар, оҳулар, қоплонлар, хуллас, ер юзининг жамики ҳайвонлари бемалол айланиб юради. Болаларни айтмайсизми, болаларни! Улар кун бўйи ҳайвонлар билан бирга: йўлбарсларга миниб сайр қилишади, арслон болалари билан ўйнашади. Мана, саёҳатимиз ҳам тугади. Уйга яқинлашиб қолдик..

Одатдан ташқари карвоннинг кириб келиши уйдагиларни қаттиқ бесаранжом қилди. Эмма арслонларнинг қорасини кўриши билан додлаганча боласини бағрига босиб, ўзини уй ичига урди, апил-тапил эшик ва деразаларни беркитиб олди. Кекса негр хотин соҳилга қараб қочди. Шмитгоф ҳушидан кетди. Ганс оёқда зўрға турарди. Йиртқичларнинг ҳидини сезган отлар ер тепиниб, киш-нашар, эшак нуқул қанграрди.

Лекин аста-секин ҳамма нарса яна ўз ҳолига қайтди. Эльза ялиниб-ёлвориб Эммани айвонга олиб чиқди, дугонасига далда бериш учун бориб арслонларни силаб-сийпай бошлади. Ниҳоят, кичкина Отто ҳам аста-секин арслон болаларининг олдида борди, лекин қўл теккизишга бир оз қўрқиб турди.

— Агар хоҳласангиз, фрау Шпильман, — деб Эммага мурожаат қилди Дугов, — арслонлардан биттасини сизга қолдириб кетишим мумкин. Ўғлингизга эрмак бўлади, уйингизни кўриқлайди.

— Миннатдорман, лекин... ўзингизга буюрсин!

Дугов кулиб арслонларга қаради, кейин нигоҳини чодирда

ўтирган матросларга кўчирди. Улар фикрий буйруқни бажариш учун дарров ўринларидан туришди. Чодирни тез йиғиштириб, қайиқни сузишга таёрлай бошладилар. Арслонлар тош йўлкадан аста-секин соҳилга тушиб, қум устига чўзилишди. Матрослар уларни қайиққа битта-биттадан ўтказиб, кемага ташишди.

— Кетасизларми? — деб сўради Эльза маъюс оҳангда.

— Афсуски, вақтимиз тугаб қолди. Бизни дирижабль кутяпти. Аммо бу ёқимли танишувимиз шу билан тугамайди, деб умид қиламиз. Ҳали яна кўп келамиз, боғимизнинг Харьков, Тифлис ва бошқа шаҳарларда очилган филиалларини тўлдириш учун ҳали яна қанчадан-қанча жониворлар керак бўлади. Ўзингиз ҳам бориб, қилган ишларимизни бир кўрсангиз тагин ҳам саз бўлар эди.

Эльза таъзим қилди.

Дугов Эмманинг ёнига келди.

— Овга биз билан бирга бормасдан кўп нарсани йўқотдингиз, фрау. Ажойиб мўъжизаларни кўрган бўлардингиз. — Дугов осмонда, кўрфаз устида учиб юрган беҳисоб қушларга тикилиб, давом этди: — Майли, овда кўрмаганларингиз эвазига ҳозир сизга бир «мўъжиза» кўрсатаман.

Дугов яна қушларга тикилиб қарай бошлади.

Қушлар ўз йўллариини ўзгартириб, уч бурчак ҳосил қилдилар. Улар шу вазиятда уй тепасига учиб келишди. Уч бурчак улкан доирага айланди. Кейин бу доира аста-секин кенгая бориб, бора-бора кўк бағрига сингиб кетди.

Эмма ҳайратланганидан чапак чалиб юборди.

— Яна! Яна! — деб қичқирарди бола.

Дугов Эмма билан ўғлини овунтириб турган пайтда Штирнер билан Эльза четроққа чиқиб, нималарнидир гаплаша бошлашди. Эльза бир қизарар, бир ерга қарар, лекин, афтидан, Штирнернинг сўзларидан мамнун эди.

— Қани, кетдик! — деди Дугов.

Ҳаммалари соҳилга тушишди. Качинский, Дугов ва Штирнер қайиққа ўтириб, эшакларни қўлларига олишди.

— Хайр! — деб қичқирди Штирнер Эльзага ва эшакгини сувга ташлади.

Ботаётган офтоб нурида эшаклардан оқаётган томчилар қипқизил шароб томчиларига ўхшарди. Мана, қайиқ кемага бориб тақалди, саёҳатчилар тепага кўтарилишди. Елканлар шамолдан таранглашди. Лангар занжирлари шақирлади...

— Хайр! — деган овоз чалинди яна Эльзанинг қулоғига. Кемадагилар рўмолчаларини силкитишди. Эмма, Эльза ва бола ҳам рўмолча силкита бошлади.

Арслонлар олдинги оёқларини борт панжарасига тираб, саф тортишди. Уларнинг юнглари кун нурида олтиндай товланарди. Кема йўлга тушди...

Дугов арслонларга қараган эди, улар худди соҳилдагилар билан хайрлашгандай, бирдан бошларини қимирлатиб, олдинги

оёқларини силкита бошлашди. Бола билан Эмма кулиб юборишди. Эльза ҳам маъюс жилмайди.

Кема елканлари аллақачон кўздан йироқлашган, офтоб океан ортига ботиб, боягина зумраддай ярқираб ётган сув сатҳи қўнғир тусга кирган бўлса ҳам икки аёл билан бир бола ҳамон соҳилда туришар ва кема сузиб кетган томондан кўз узишмасди.

— Ҳа, албатта ўша ёққа бориб, ана шу мўъжизаларни кўришимиз керак,— деди ниҳоят Эльза ўйчанлик билан.

— Албатта!— деб жавоб берди Эмма иккиланмай.— Бу ерда жуда узоқ туриб қолдик.

Эльза ўша кеча алламаҳалгача ухлай олмади. Тонгга яқин кўзи илинганда гўё Людвигнинг овози эшитилгандай, у буни ҳадеб чақираётгандай туюлди.

— Ҳа, ҳа, азизим Людвиг!— деб шивирлади у уйқу аралаш. Аммо Эльза янглишган эди.

Бу пайтда унинг ҳақида Штирнер эмас, балки Штерн ўйлаётган эди.

Штерн кема палубасида, серюлдуз жануб осмони остида ухлаб ётган арслоннинг бошига тирсаги билан суянганча пастак тўқима стулда ўтирарди. Ой ботиб кетди, аллақайёқлардан тонг насими етиб келди. Штерн эса ҳамон мижжа қоқмай, океан соҳилидаги якка-ёлғиз уйда яшаётган фрау Беккер ҳақида ўйларди.

Кеманинг бир текис чайқалиши, ниҳоят, уни элитди, Штерн арслоннинг пахмоқ ёлига бошини қўйганча уйқуга кетди.

Қуёшнинг илк нурлари дастлаб шуларга — инсон ва арслонга тушди.

Улар инсон тафаккури ўзларидаги жамики ёвуз ва теваарак-атрофдагиларга хатарли бўлган ҳис-туйғуларни жиловлаб ташлаганидан беҳабар, тинчгина ухлаб ётишарди.